

B 1232

Hind 80 kop.

J. Sitska

№ 498 1/2

Üleüldine ajalugu

III. jagu :

Uus aeg

Tallinnas, 1908

August Busch'i raamatukaupluse kirjastus

Busch
Kirjanduse
Tallinn

B 1232

Eestimaa Rahwahariduse Seltsi Kirjanduse-osakonna

toimetused nr. 7c.

Üleüldine ajalugu

III. jagu:

Uus aeg

◦ ... ◦

Kokku teadnud **J. Sitska**

Tallinnas, 1908

August Busch'i raamatukaupluse kirjastus

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiiviraamatukogu

95933

Trükitud J. & A. Paalman'i trükikojas
□ □ □ □ □ Tallinnas □ □ □ □ □

Eeskõne.

Lühemat üleüldist ajalugu Eesti keeles kokku seadima hakates ei mõtelnudgi raamatukirjutaja pakfude ajalooramatute järele iseseisvalt lühendamisetööd toimetama hakata, sest see töö on wanematel kulturarahwastel juba mitmel kujul ja mitmel suurusel mitme põlwe jookkul palju paremini ära tehtud, kui seda keegi üksik inimene teha jätkab. Ülesandeks tegi raamatukirjutaja omale ainult teiste rahwaste koolikirjandusest kõige paremaid eeskujusid kätte leida, et oma raamatut nende eeskujul toimetada. Selleks otstarbeks sai hulk Wene, Soome, Rootsi ja Saksa ajalooramatuid läbi waadatud ja nende järele eelolew üleüldine ajalugu kokku seatud. Materjali wäljawalimise juures, mis niisuguse töö juures kõige tähtsam küsimus on, pani raamatukirjutaja põhjusemaks, et võimalikult wähe pakkuda, aga võimalikult põhjalikult. Kõik sündmused, mis nõnda ütelda ajaloo suure tee pealt eemal on, jäiwad tähelepanemata; sellepärast ei leidu eelolewas raamatus mitte üksikuid ilma sisuta nimelid ja tähtsufeta aastaarwusid. Raskusi tegi ajalooliste ja maadeteadliste nimede kirjutamine. Et mitte korda ei lähe Saksa keele peal põhjenuwat nimede kirjutamisewiisi eestikeelses raamatus tarwitusele wõtta, see oli raamatukirjutajal algusest saadik selge. Ta oleks hea meelega nimed eestistanud ja neile selgituseks alguskeelse nime klambrites juurde lisanud, näit. Wiilip (Prantsf. k. Philippe); kuid mitmekordsete läbirääkimiste põhjal keele- ja muude teadufemeestega tuli ta otsufele iga nime tema alguskeeles kirjutada ja wäljarääkimine, kui see kirjutusest palju lahku läheb, klambrites juurde lisada, nimelt seal, kus nimi esimest korda ette tuleb. Teised rahwad, ka soomlased, ei arwa mitte tarwilise olewat niisugust õrnust

algkeele wastu üles näidata, waid muudawad wõõrad nimes oma lugejatele suupäralisteks. Eesti keele kohta ei paista see aeg veel mitte tulnud olewat. Ta ehk tuleb alles edaspidi.

Nagu eelolew III. jagu, nii ilmuwad edaspidi veel IV., I. ja II. jagu leskamas suuruses ja nendesamade põhjusemõtetega. Kirjastaja soowi peale sai III. jagu kõige pealt walmis kirjutatud.

Suurt tänu wõlgu on raamatukirjutaja hrade H. Prantfu ja J. W. Weskile, kes käfikirja enne trükkiminemist läbi waa-fatiwad ja mitmed kohased muutufed ette wõffiwad.

cand. hist. **J. Sitska.**

Soomes, juulikuul 1908.

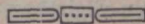
Sisu:

	lhk.
Sisfejuhatus	1
I. Leiduste ja ufupuhastamise aeg (1492—1648)	3
A. Maadeleidused	3
1. Muinasjutuline India.	
2. Henrique Mereõitja õpib Aafrikat tundma (1415—1460).	
3. Bartholomeu Dias, Vasco da Gama ja Affonso d'Albuquerque.	
4. Kolumbus.	
5. Kolumbus leiab Amerika (12. oktoobril 1492).	
6. Caboto leiab 1497 ja Kolumbus 1498 kindlammaa.	
7. Kolumbuse neljas reis ja surm (1506).	
8. Amerika nimi.	
9. Hispaanlaste suured maade allaheitmised Ameerikas.	
10. Nlagalhães'i reis ümber maailma (1519—1521).	
11. Leiduste tagajärjed.	
B. Walmuelu	15
1. Humanismus.	
2. Kunst, kirjandus ja teadus.	
C. Ufupuhastus	20
Esimene järk. Ufupuhastuse algus ja laialilagunemine.	
I. Ufupuhastamine Saksamaal	20
1. Esimesed ufupuhastule kassed.	
2. Kiriklikud wäärolud.	
3. Saksamaa olud 16. aastaja algul.	
4. Martin Lutherus ja tema 95 waidluslauset.	
5. Paawsti saadikud ja waielus Leipzigis.	
6. Paawstilt lahkuminek.	
7. Keiser Karl V. (1519—1555) ja Wormsi riigipäew (1521).	
8. Anabaptistid ja rüütlike mäis.	
9. Talupoegade mäis (1525) ja Münsteri anabaptistid (1534).	
10. Politika-olud.	
11. Karl V. sõjad ja nende mõju ufupuhastuse peale.	
12. Protestandi usk ja selle laialilagunemine keisri sõdade puhul.	
13. Shmalkaldi sõda.	
14. Pasfau kokkuleppimine (1552) ja Augsburgi ufurahu (1555). Karl V. troonilt äraastumine (1556).	

	lhk.
II. Usupuhastamine Schweitsis ja mujal Europas	41
1. Ulrich Zwingli (1484—1531).	
2. Calvin.	
3. Usupuhastus Inglismaal.	
4. Usupuhastus Skandinawias.	
III. Usupuhastus Liwimaal	49
1. Orduwalitius Liwimaal.	
2. Ordumeister Plettenberg.	
3. Hariduse-olud Liwimaal.	
4. Puhastatud usk tungib Liwimaale.	
Teine järk. Katoliku usu wastumõju ja usu- lõjad	54
I. Katoliku kirik wõitluse wastu walmistamas	54
1. Trento kirikukogu (1545—1564).	
2. Jefuiitlaste ordu afutamine.	
3. Jefuiitlaste ordu korraldus ja tegewus.	
4. Jefuiitlaste kõlbuseõpetus.	
II. Hispania ja tema wõimualufed maad	59
1. Kuningas Felipe II. (1556—1598).	
2. Madalmaade (Hollandi ja Belgia) olud.	
3. Göõfide leping (1565).	
4. Hertfog Alba Madalmaadel (1567—1573).	
5. Meregöõfid Brieli linnas. Leideni linna ümber- piiramine (1572—1574).	
6. Utrechti leping (1579). Orange printfi surm ja Antwerpeni langemine (1584—1585).	
7. Hollandlaste Ida-India kaubafelts. Felipe II. surm. Madalmaade wabaduseõja lõpp (1609).	
8. Hollandi õitseaeg.	
9. Hispania wõimu waibumine wiimaste Habs- buri sooft walitsejate all.	
III. Inglismaa	72
1. Elizabeth (1558—1603) ja Mary Stuart († 1587).	
2. Wõit Hispania üle ja Inglismaa õitfeleminek Elizabethi all.	
IV. Prantfusmaa	76
1. Hugenoti sõdade algus.	
2. Pariisi werepulm (24. augustil 1572).	
3. Kolme Henri sõda (1585—1589).	
4. Henri IV. (1589—1610) ja Nantes'i edikt (1598).	
V. Rootsimaa	82
1. Erik XIV. (1560—1568) ja Johan III. (1568—1592).	
2. Zygmunt (1592—1599) ja Karl IX. (1599—1611).	
3. Gustaf II. Adolf (1611—1632) ja Kristina (1632—1654).	
VI. Poolamaa	87
1. Poola olud uue aja algul. Usupuhastamine.	

2.	Lublini union 1569. Poolamaa walimiseriik 1572.	lhk.
3.	Katoliku wastumõju. Poola riik hakkab kõdunema.	
VII.	Läänemeremaa	91
1.	Orduriigi wiimased aastad.	
2.	Orduriik ja Wenemaa.	
3.	Orduriigi jagamine.	
4.	Peale ifeifeiswufe kaotuff.	
VIII.	Sakfamaa ja 30-aastane ufufõda	101
1.	Sakfamaa peale ufupuhastamise lõppu.	
2.	Böömi mäis (1618—1620) ja Pfalzi fõda (1621—1623).	
3.	Taani fõda. Wallenftein (1623—1629).	
4.	Restituffioni-edikt (1629) ja Wallenfteini lahtilaskmine (1630).	
5.	Gustaf Adolphi ilmumine Sakfamaale. Leipzigi ja Lütheni lahingud (1630—1632).	
6.	Wallenfteini surm (1634). Praaga leping (1635). Prantslased sõjast ofa wõtmas.	
7.	Westfali rahu (1648).	
8.	Sõja tagajärg.	
II.	Piiramata ainuwalitsufe õitseaeg	115
	Esimene järk. Piiramata ainuwalitsufe tekkimine.	
I.	Prantsusmaa	115
1.	Wiimne Prantsufe riigifeisuste koosolek (1614).	
2.	Richelieu minifriametus (1624—1642).	
3.	Mazarini (1642—1661).	
4.	Louis XIV. hiilguseaeg (1661—1683).	
5.	Belgia (1667—1668) ja Hollandi fõda (1672—1678).	
6.	Nantes'i edikti tühjakstunnistamine (1685).	
7.	Pfalzi (1688—1697) ja Hispania pärandusefõjad (1701—1714).	
8.	Louis XIV-ma ajajärgu lõpp (1715).	
II.	Inglismaa	132
1.	Inglismaa wabadus.	
2.	Kokkupõrkamise põhjus Stuartite ja parlamendi wahel.	
3.	James I. (1603—1625).	
4.	Charles I-fo wägiwallawalitus (1625—1640).	
5.	Shoti mäis. Pikk parlament.	
6.	Inglise kodufõda (1642—1645).	
7.	Charles I-fo surmalaatmine (1649).	
8.	Inglise wabariik (1649—1653).	
9.	Cromwelli walitus (1653—1658).	
10.	Stuartite restauratsioon.	
11.	Charles II. (1660—1685).	
12.	Stuartite troonilt tõukamine ja õiguste kuulutamine (1688—1689).	
13.	Suurbritannia riigi tõusmine.	

	lhk.
III. Aultria- ja Preisimaa	153
1. Aultriamaa kuni Belgradi rahuni (1739).	
2. Suur kuurwürft (1640—1688).	
3. Kuningriik Preisimaal (1701).	
IV. Poola-, Rootfi- ja Wenemaa	157
1. Poola riik lagunemas.	
2. Rootfi suurõdim. Karl X. Gustaf (1654—1660) ja Karl XI. (1660—1697).	
3. Wenemaa enne Peeter I. all.	
4. Põhja sõda (1700—1721).	
V. Läänemeremaad	164
1. Sõja tagajärg.	
2. Rootsi walitsus.	
3. Rootsi walitsufe lõpp.	
VI. Riik ja feltskond 17. ja 18. aastafajal	170
1. Piiramata ainuwalitsufe iseloom.	
2. Seifuste waheseinad.	
3. Põllutõõ ja kaubandus.	
4. Waimuelu.	
Teine järk. Walgustatud ainuwalitsufe aeg.	175
I. Walgustufe-aja waimuelu	175
1. Ratsionalismus. Descartes. Spinoza.	
2. Inglise mõtlejad Newton ja Locke.	
3. Wabamõtlejad ja wabamüürlased.	
4. Voltaire (1694—1788).	
5. Montesquieu (1689—1755).	
6. Rousseau (1712—1778).	
7. Encyclopedistid ja õkonomistid.	
8. Sakia waimukangelased.	
II. Riigid walgustufeajal	185
A. Romani rahwaste riigid	185
1. Pombal (1750—1755).	
2. Jeesuitlelaste kimbutamine ja nende ordu äralõ- petamine (1773)	
B. Friedrich Suur.	187
1. Friedrich Suure noorus.	
2. Aultria pärimisõda (1740—1748).	
3. Seitsemeaastane sõda (1756—1763).	
4. Friedrich Suur riiki walitsemas.	
C. Josef II.	193
1. Josef II-se uuendused.	
D. Kirde-Europa 18. aastafajal	195
1. „Wabadufeage“ Rootsis (1718—1772). Gustaf III. (1771—1792).	
2. Wenemaa Katarina II-se all (1762—1796).	
3. Esimene Poola riigi jagamine (1772).	
4. Teine ja kolmas Poola riigi jagamine (1793— 1795)	
Nimede ja lüundmuste juhataja	200

Üleüldine ajalugu.

Uus aeg.

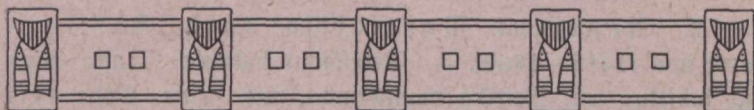

Sisfejuhatus.

15. ja 16. aastaja wahetusel oli aeg kätte jõudnud, mil Europa rahwad mitmei uutele radadele astuliwad. Juba waremalt oliwad püsirohi, raamatutrükkimine ja kompassi tarwitamine üles leitud, nüüd hakkas nende leiduste wili end suuremal mõõdul rahwaste elus tunda andma. Tuleriistad leadiwad sõjapidamise koguni uuele alusele: keskaja ratfa-sõjawäe asemele, kes mõõka ja piiki pealetungimiseks ning raudriiet ja kilpi kaitsmaks tarwitanud oli, astus nüüd jala wägi, kelle sõjariistaks tuleriist, püts, sai. Pütsikuul löi ka tugewa raudriide läbi, nõnda et see enam ei kaitsenud. Keskaja rüüfliseifus, kelle pea-ülesanne ratfa-sõjateenistus oli, sai tuleriista tarwitamisele wõtmiisega surmahoobi, sest tema asemele astus nüüd palgawägi, soldatid, s. o. jala-sõjamehed, kes palka (Saksa keeli *Sold*) saiwad. Kompass oli wõimalikuks teinud, et endiste rannaäärsete sõitude asemel laewadega kaugele merele wõis purjetada, mille tagajärjeks uute maade leidmised oliwad. Maadeleidused aga näitasiwad kaubandusele uusi teesid, sõiwad uusi kauba-aineid maailmaturule ja laiendasiwad üleüldise ajaloo tegewusest osawõtwate maade piirisid, kuna keskaja riikide tähtsuse ja wõimu wahekord täiisla teiseks sai. „Hansa“

asemele põhja pool ja Italia riikide asemele lõuna pool astusidwad nüüd rahwaste kaubanduse etteotsa läänepoolsed riigid, kes oma geografilise asupaiga läbi Atlandi okeani rannal nagu loodud oliwad uute maadega, Amerika ja Indiaga, läbikäimisesse astuma, mis läbi kaubanduse kahu ja rikkuse kannul käiw wõim peaaegu täiwa nende kätte läks. Kuigi mitte nii lausa filmapaistew kui maadeleiduste tagajärjed, oli siiski ehk weel põhjalikum raamatutrukkimise läbi ilmunud muutus, mis terve haritud maailma waimuelule hoopis uue aluse rajas. Alles selle läbi, et nüüd trükkimise teel raamatuid kui tahte suurel arwul walmistada wõis, kuna enne iga raamat üksikult käsi pidi kirjutatama, wõis teadus lajade hulkade keskele tungida, sest wäikese kuluga walmistatud raamatut wõis nüüd ka wäiksem mees endale omandada, kuna endise aja ülikallid raamatud ainult suurte rikaste ehk piirukeste wäljawalitid õpetlaste-ringkonna eesõigus oli olnud.

I. Leiduste ja ufupuhastamise aeg (1492—1648).

A. Maadeleidused.

1. Muinasjutuline India. — Juba ammu enne uue aja' algust olivad europalased Ida-Aasia haritud maadest, mida ühes Hiina ja Jaapaniga kokku Indiaks kutsuti, mõnede reisijate kaudu teateid saanud, isegi kauplemine oli India ja Europa wahel juba siginenud. India ihaldamisewäärt kaubad, nagu pipar ja muud würtfid, magusalõhnalised ained, kallid puud, arstirohud, kallidkivid, pärlid, siid, elewandiluu j. t. kaubad jõudliwad küll ka mannermaad kaudu Europasse, oliwad aga pika, raske ja sellepärast kuluka kaubatee pärast wäga kallid. Odawam kui Kaspia ja Musta mere kaudu ning ka odawam kui Perfia lahe ja Siiria kaudu käiwad kaubateed oleks kaubatee Punase mere ja Niiluse jõge kaudu läbi Egiptuse tulnud, sest et siin odawat mereteed kõige enam ja kallist maateed kõige vähem oli. Kuid Egiptuse sultanid wõlfiwad nende maadest läbiweetawate kaupade pealt wäga kõrget tolli ja tegiwad selleläbi kaubad ikkagi kalliks. Loomulikult ilmus sellepärast europlastel tungiw soow, niisugust weeteed Indiasse leida, mis Egiptusesse ei puutunud ja mida mööda siis kaupa ilma kalli tollita Europasse tuua oleks wõinud. Pealegi käifiwad Läänemaadel kõikfugu muinasjutud India üle ringi: Hiinas arwati linnasid hõbemüüridega ja kuldpalededega olema ja Jaapani riigis õeldi kulda ja elewandiluud nii palju saada olema kui süda kutsub.

2. Henrique Merefõitja õpib Aafrikat tundma (1415—1460). — Merefõidul Indiasle oli aga wäga suur takistus ees: Aafrika mannermaa, mis peale Wahe mere kallaste sel ajal alles päris tundmata oli. Marokko rannast kaugemale ei olnud veel keegi Europa laewamees jõudnud, sest siit algaw Sahara kõrbe õudne rand oma liiwamadalikkudega oli nad kõik tagasi peletanud. Pealegi arwati juba wannast ajast saadik kindlasti, et palawas maawõõs, kuhu Saharas oli jõutud, otsekohe allalangedaw päikesekiired kõike ära põletawad, mis iganes elab, et sedamööda seal maal mingisugune elu sigineda ei wõi. Seda ebaarwamiist toetas nähtus, et Aatlandi okeanist Persia riigini seni tuntud maade lõunapoolseks piiriks igal pool ainult eluta liiwakõrbed olid, Sahara, Nuubia, Arabia. Arwati koguni, et maapoolitaja (ekwatori) ligidal merewesi kas keew-palaw wõi jälle nii soolane olla, et laew selles soolasegus liikudagi ei saa. Ainult mõned üksikud oliwad sellest ebaarwamiist wabad; nende hulgas ka Portugali prints Henrique (loe henrike), kes oma eluülesandeks tegi, Aafrika mannermaad tundma õppida. Mitmel puhul saatis ta laewu wälja Aafrika lääneranda mööda ikka enam lõuna poole purjetama ja sealt teateid tooma. Kuid Bojadori maaninnast, kus kaugemale ulatawa madaliku pärast merelaened kangesti wahutatiwad, ei usaldanud kaua aega keegi meremees edasi minna, kuni wiimaks a. 1434 see omegi sündis. Sellega sai edalitungimise-tee lahti. Kui printsi laewamehed lõuna poole Rohelise neememaani jõudsiwad ja siin uhked palmimehed kaswamiist leidsiwad, kui nad Senegambia rannas paksult inimeli elamas nägiwad, siis oli ebaarwamine palawa wõõ kuumendawate leekide kohta korraka kadunud. Kaupade wahetamine maa päriselanikkudega, paraku aga ka juba neegrife rööwimine, mis inetu orjakauplemise algus oli, tegiwad need sõidud tulurikkaks ettewõtteks, millest suured hulgad osa saama tõttasiwad. Prints Henrique nägi veel need päewad ära, mil tema laewad ju Kesk-Aafrika Guinea laheni edasi tungisiwad. Merefõitude edendamise pärast kannab prints õigusega M e r e f õ i t j a nime, ehk ta ise küll mitte üheslgi merefõidust osa ei wõtnud, mis tema eestwõtmisel toime pandi.

3. Bartholomeu Dias, Vasco da Gama ja Affonso d'Albuquerque. — Prints Henrique surma järele jäiwad portugallaste merelõidud mõneks ajaks soiku, kuni a. 1486 julgel Bartholomeu Dias'el korda läks Aafrika lõunatipuni edasi tungida, kust ta aga tagasi pöörama pidi, sest et laewamehed edasi sõitmaft tõrkusiwad. Neememaale, mida ta oma reisil Aafrika lõunatipus nägi, andis kuningas João II. (I. Ihuáung), kes ta wälja oli saatnud, nimeks „Hea lootule neem“, sest nüüd oli lootust, et siit ida poole, kus India teati olema, mereteed jatkata saab. Kuid uuele reisile teed edasi otlima ei saatnud kuningas mitte enam Dias'i, sest et ta ühe mehe wastu mitte liiga suureks tänuwõlglasteks saada ei tahtnud. Nii siis saadeti João surma järele teekonda jatkama (alles kümne aasta pärast) uue kuninga Manueli käsul teine meremees, Vasco da Gama, kui waheajal Kolumbus, kes Hispania kuninga teenistuses oli, juba Indiamaa läänepoolset teed kaudu kätte leidnud arwas olewat. Vasco da Gama jõudis lõpmata wiletsuste all, tormideft ja laewameeste mäsitudest hoolimata, a. 1498 Aafrika idaranda, kus Malinda sultan — põhja pool Sansibari — teda lahkusega wastu wõttis. Sultan andis Gamale looffi kaasa, kes teda risti üle 700 penikoorma laiuse India okeani Kalikuti linna alla wiis. Sellega oliwad portugallased oma suure sihi kätte saanud. Indias leidusiwad nad suuri ja wägewaid riikisid eest, mida kohe oma wõimu alla suruma hakkusiwad. Affonso d'Albuquerque (I. albuquerque), kes Portugali asekuningaks Indias nimetati, niihästi tubli sõja- kui ka riigimees, pani siin Portugali walitsusele kindla põhja. Ta heitis Goa linna Malabari rannas ning Malakka linna Taga-Indias Portugali alla ja saafis oma laewastiku kallite würtside maad, Molukki saari, ära wõtma. Sellega oliwad portugallased India okeanis täielised isandad ja ilma nende lubata ei tohtinud üksigi laew siin enam liikuda.

4. Kolumbus. — Kuna portugallased idateed kaudu Indiat laewadega kätte saada püüdisiwad, harutasiwad nad ühtlasi hoolega mõtet, et ka lääneteed otsekohe edasi sõites ükskord Indiasse jõudma peaks, sest sel ajal oli juba laialt tuttaw, et maakera ümmargune on. Kuid läänepoolse uue tee

offimine jäi hispanlaste ülesandeks, kelle teenistufes olew Italia mees Cristoforo Colombo ehk Kolumbus India teed offides koguni uue ilmajao Amerika leidis (1492). Mõni aasta hiljemini (1500) juhtus ka portugallane Cabral, kes oma laewaga Indiasse sõita tahtis, misjuures ta aga kaugele lääne poole läks, Brasilia randa, nii et ka tema isefeiwalt Amerika mannermaa kätte leidis; kuid Amerika elimese leidmise auu jääb jagamata Kolumbuse omaks*). — Kolumbus, Genua linna kangru poeg, oli juba noores eas meremeheks hakanud ja selles ametis tublidust awaldanud. Tema hulgalst reisidest on tähelepanemiseväärt ta kõik Inglise laewal Islandi saarele ja mõni aeg peale seda reis Portugali laewal Aafrika Kullaranda. Peale reisi omandas ta hoolega teadust — õppis matematikat, astronoomiat ja geografiat. Ühest raamatust juhtus ka temagi seda mõtet lugema, et kuna maakera kuulifarnane on, Hispaniast ikka peale lääne poole purjetades wiimaks ometi Aasia idaranna kätte saama peaks. Loomulikult erutas see mõte agarat meremeest, kes niikaugele lõuna ja põhja poole tunginud oli, kui sel ajal üleüldse tungida wõis: tal ärkas kohe lootus, et ta offeteed läände purjetades palju kergemalt ihaldatud Indiamaa kätte saada wõib, kui portugallased ümber Aafrika käies, kes poole aastalaja jookful ikkagi weel oma sihile ei olnud saanud. Juba waremalt oli selle aja kuulsam maadeteadlane Toscanelli (Firenze linnast) läänepoolse India sõidu wäga wõimalikuks arwanud. Kolumbus kuulis tema arwamist, astus temaga kirjawahetufesse ja saigi tema käest kaardi, kus arwataw mereteed juba üles oli tähendatud. Õnneks pidasiwad mõlemad mehed selle tee umbes poole lühemaks, kui ta tõesti on (nad arwasiwad India teinepoolt maakera ju Europa ligi ulatama),

*) Koguni tundmata ei olnud Amerika küll ka enne Kolumbust. Hiinlastel oli ju wäga ammusel ajal Amerika läänerannaga läbikäimist ja Norra meremehed Islandi saarelt käisiwad (1000. a. ümber p. Kr.) mitmel korral Gröönimaast kaugemal olewas „Vinlandis“, mida nüüdsaks Labradoriks wõiks arwata. Kuid need käigud jäiwad pea katki ja sellega unus teadmine sealsse maa kohta Põhjamaalgi, kuna mujal pool sellest teada ei saadudgi (wõimalik aga on, et Kolumbus Islandis sellest midagi kuulis). Ja hiinlaste teadmine ei ulatanud ju Europasse. Nii wõib ikkagi Kolumbust täie õigufega Amerika leidjaks nimetada.

ja sellepärast julgengi Kolumbus oma ettevõtte kallale asuda. Nüüd oli waja mõnda riigivalitsust oflida, kes teekonna jaoks tarwis minewad laewad ja mehed oleks andnud. Portugali kuningas João, kelle juurde Kolumbus läks, ei pidanud seda ettevõtet mitte täidesaadetawaks. Portugaliist tahtis Kolumbus Prantuse kuninga palwele minna, pani aga teel oma asja ka Hispania kuningannale Isabelile ette. See oli nõuus kardetawa katse peale laewu ja mehi kulutama, kuid peaaegu olekliwad Kolumbuse suured nõudmised teda tagasi hirmutanud. Seft leiduste hinnaks nõudis Kolumbus, et tema ja ta järeltulew sugu aadeliseisufesle tõstetaks, talle Atlanti okeani admirali ja kõigi leitawate maade afekuninga nimi ja amet, peale selle kõigi uute maade sisetulekuteft kümneft antaks. Tarkade meeste nõuu peale andis wiimati kuninganna Isabel kõigis nõudmistes Kolumbusele järele.

5. Kolumbus leiab Amerika (12. oktobril 1492). — 3. augustil 1492 oliwad etteuilmistufed wiimaks niikaugel, et Kolumbus kolme laewaga ja 120 mehega Andalusiaft Paalose sadamast teele minna wõis. Ta oli wäikefed laewad walinud, selles mõttes, et nendega hõlplamalt ranna ligidale, lahtedesse ja jõgedesse sisse sõita wõib. Kõige suurem, „Santa Maria“, oli tema enese komando all; teised kaks, „Pinta“ ja „Nina“, oliwad nii wäikefed, et nad pealt kaetudgi ei olnud. Paaloseft sõitis Kolumbus esiti Kanaria saarestiku juurde ja siit mõtles ta risti läände „Zipangu“ (Jaapani) laare ja Hiina sadamate poole tüürida. 6. septembril purjetas ta tundmata maailmamere pinnale. Kõige parem tuul pailutas terwel reifil tema laewade purjusid. Sõidul wiibis admiral ise aina laewalael, wäsimata merelügowuse mõõtmise ja teiste uurimiste kallal ametis. Tema terawad tähelepanemised okeani iseloomu üle, mis tema päewaraamatusse üles on kirjutatud, äratawad weel tänapäew loodufeteadlaste imekspanemist. Juba oli ta enam kui kuu aega merel, aga ikka weel ei paisfnud ei maad ega saart. Laewamehed hakkasiwad hirmu tundma ja juba oli ähwardusi wõõra, Italia sugu juhi wastu kuulda. Wiimaks ometi leifi merest kepp, millel noa jäljed küljes, marjadega puuoks ja muud märgid, mis kindlat tunnistust andliwad, et

maa ligidal on. 11. oktobri õhtul kell 10 arwas Kolumbus tuld näinud olewat, 12. oktobril kell kaks hommiku nägi üks madrus „Pinta“ pealt kuuwalgel randa hiilgawat. Kohe anti, nagu ennemalt kokku räägitud, sellest teistele laewadele suur-tüki-paukudega teada ja: „maa, maa!“ hüüdiwad rõõmul kõik meremehed. Kui päew koitis, nägiwad mehed eneste ees haljendawa saare. Toredasti riides astus Kolumbus lehwivate lippude all uue maa pinnale ja wõttis selle kohe pühaliku kuulutusega Hispania kroonu omaks. Saarele andis ta nimeks *San Salvador*, i. o. peastesaar; maaelanikud ise nimetasiwad seda saart Guanahaniks; see oli Bahama saarestiku liigis. Udushimulikult tuliwad wasekarwa, alasti saare-elanikud randa hispanlasi waatama, keda nad taewast tulnud „päikeselasteks“ arwasiwad; saarlased ei tundnud weel mitte rauda, ei ka põllutööd ega karjakaswatust; loomu poolest oliwad nad õige talsased. Kärsitult lõitis Kolumbus siit edasi, eespool enam haritud maid leida lootes. Ta jõudis suurele *Kuba* saarele, kuid loodetud *Ida-Asia* rand ei tahtnud ikka weel mitte kätte tulla. *Haiti* saarel leidis ta fihedama ja enam haritud rahwa eest. Need andsiwad oma kuldehteid kõikluguste tühjade asjade eest hea meelega hispanlastele ära. Kullarohkuse pärast arwas Kolumbus, et siin see kullarikas *Zipangu* ongi, mille leidmisest ta lõnumid koju wiima tõttas. Enne kojuõitu ehitas ta aga saarele, millele ta *Hispaniola* nimeks andis, kindluse ja jättis muist mehi siia kaifseks maha. Koduteel oli tal paha ilmaga ja wastikute tuultega palju wõitlemist. Kord oli tormihäda nii suur, et ta kirjelduse oma leidusest weekindlas anumas üle parda merde heitis, selle lootusega, et laened selle kuhugile kaldasse uhuwad. Weel enne kojujõudmist ajas torm Kolumbuse Portugali randa, kus kuningas *João* teda auuga wastu wõttis, ehk tal küll paha meel oli, et ta omal ajal Kolumbust mitte oma teenistusesse ei wõtnud; sest nüüd saiwad uued maad mitte tema, waid Hispania omaks. 15. märtsil 1493 jõudis Kolumbus Paalose sadamasse, kus rahwas teda kui suurt wõidumeest rõõmuhõiskamisega wastu wõttis. Siit reisis ta *Barcelonas*, kus kuningas *Fernando* ja kuninganna *Isabel* seekord asulsiwad. Teel tõttas rahwas hul-

gana tähtsat meest vaatama, kes kõiklugu enne nägemata imesju kaasa oli toonud. Barcelonas wõtsiwad Fernando ja Isabel teda suure auuga vastu ja kuulatsiwad imestusega seda kirjeldust, mis Kolumbus neile leitud maa iludusest ja rikkusest andis.

6. Caboto leiab 1497 ja Kolumbus 1498 kindlamaa. — Pea peale seda seisiwad jälle 17 laewa 1500 inimesega reisiwalmis, kes uuele maale, nagu ikka weel arwati, Indiasse sõita tahtsiwad. Wilja, suhkrupilliroo ja teiste kaswude seemneid wõeti kaasa, niisama ka hobuseid, lambaid, sarwloomi ja figu, kuna neid uutés maades mitte leida ei olnud. Kõige roolilisemate lootustega jõuti pärrale. Kuidas ehmatas aga Kolumbus, kui ta nägi, et ei kindlust ega ka esimesel reilil mahajäetud hispanlasi Hispaniolas enam leida ei olnud. Hispanlased oliwad maa päriselanikkudega halwasti ümber käima hakanud, mis eest need ülbed wõõrad maha oliwad tapnud. Teisel reilil Kolumbusega kaafatunud hispanlased ei leidnud ka mitte ammugi seda, mida nad lootnud oliwad; nad mõtlesiwad siin kulda kui liiwa mere ääres olewat, kuid nüüd pidiwad nad ise tööd tegema, maad harima ja majasid ehitama hakkama, kusjuures neid weel tõbed piinaliwad. Paha meelega hakkasiwad nemadgi indianlastega (nii nimetati sealsiid päriselanikka, kuna neid ikkagi India elanikkudeks peeti) kurjasti ümber käima; need siis hakkasiwad muidugi vastu. Kolumbus, kes waheajal mujal reisinud ja Jamaika saare leidnud oli, pidi siis tagasi tülles indianlaste vastu sõda alustama. Oma werekoertega, keda tema kaaslased Europast ligi oliwad wõtnud, sai ta nendest kehwadest wastastest kergesti wõitu ja pani nad seda suurema rõhu alla. Ta nõudis nende käest niipalju kulda ja puuwilla maksuks, et nad nõutawat hulka milgi kombel kokku ei saanud; et aga summa täis ja asumisekulud kaetud saakiwad, selleks otstarbeks saatis ta mitmed laewatäied päriselanikka Hispaniasse, kus nad orjadeks ära müüdi. — Mitmed oma lootustes petetud hispanlased hakkasiwad aga koju tagasi tülles Kolumbuse peale keelt peksma, nii et see tarwilikuks arwas Europasse minna ja kahtlusi tagasi tõrjuda. Tal läks korda kuningakojas lugupidamisst oma vastu

kinnitada ja tõttas siis uuesti, kolmat korda reifile. Seekord purjetas ta enam lõuna poole ja jõudis Orinoko jõe suus Amerika mannermaale, kuna ta siimaani ainult saari leidnud oli. Kuid tema ei olnud mitte enam esimene Amerika mannermaa leidja, vaid 14 kuud enne teda, 24. juunil 1497, oli Inglise teenistuses olev itallane, Venezia mees Giovanni (l. dšhowni) Caboto (Cabot) Põhja-Amerika idaranna leidnud. — Lõuna-Amerikast tõttas Kolumbus uuesti Haiiti saarele oma sealset kindlust vaatama. Siin olivad hispanlased Kolumbuse wenna Bartolomeo wastu mäslamas, kelle ta, enne oma teist tagasireifi Europasse, siinse asumaa juhiks seadnud oli. Ka Kolumbuse, keda hispanlased nagu ta wendagi nende wõõra rahwuse pärast wihkasiwad, ei jõudnud enam mäsku lumbutada. Pealegi oli ta ise oma suure auuahnuse ja wastuoksa walitsemisemääruste läbi rahusteks tõsist põhjust andnud. Hispania kuningakojaft saadeti nüüd Francisco de Bobadilla mäsfu-asja uurima. See heitis hispanlaste poole, pani Kolumbuse ja ta wennad ahelatesse ja saatis nad Hispaniasse — tegudeft wastust andma. Fernando ja Isabel olivad wäga pahased selle teotuse üle, mis nende nimel suurele Kolumbusele tehti, käskisiwad teda sellepärast kohe wabastada ja käisiwad temaga auupaklikult ümber. Bobadilla heideti ametist ära, tema asemele ei pandud aga mitte enam Kolumbus, vaid Hispania mees Ovando asumaa afewalitsejaks.

7. Kolumbuse neljas reis ja surm (1506).— Kolumbusele anti ometi uued laewad, millega ta neljat korda reifile läks (1502). Seekord tahtis ta läänefeel India sadamalinnaadesse leida, mis Vasco da Gama ida kaudu wahepeal juba kätte oli leidnud, sest ta arwas weelgi end tõesti Indiasse jõudnud olewat. Kuid asjata offis ta läbi Kelk-Amerika edalipealsemifeks teed. Ta pidi tagasi sõitma ja jõudis suure waewaga Jamaika saarele. Lõunamaade mere wee-uslikefed olivad tema laewad nii läbi puurinud, et neid ära parandada ja edasi sõita enam wõimalik ei olnud. Kaks Kolumbuse kaaslast, Mendey Hispaniaft ja Siesco Italiaft, sõitfiwad siis indianlaste paatidega Hispaniolasse, et siit laewa tuua. Nende hulljulge reis õnnestas. Et nad aga niipea tagasi ei saanud, sattus Kolumbus oma teiste kaaslastega suurese hädasse, sest et indianlased neile

enam toidumoona anda ei tahtnud. Kolumbus ähwardas neid Jumala wihaga, mis pea taewa küljes nähtawale pidi tulema. Ta teadis nimelt, et kuuwarjutus tulemas oli. Wäriledes nägiwad metsinimesed tema ettekuulutust täide minawat ja oliwad selle järele jälle lõnakuuljad. Kui wiimaks oodatud laew päralt tuli, lõitis ta Hispaniolasse ja siit wiibimata edasi Hispaniasse. Waewalt aga sai ta Europasse, kui tema kaitsja, kuninganna Isabel, ära suri. Kuningas Fernando aga, kelle ette ta nüüd palwega astus, et talle kõik lubatud õigused kätte antaks, murdis tema wastu oma lõna ja ei täitnud ainuigi tema palwet. Waeluses suri see suur mees 1506.

8. Amerika nimi. — Kolumbusel ei olnud aimugi, et ta üsna uue ilmajao leidnud oli, waid surigi selles arwamises, et ta India kindlamma ees olewale saarestikule on jõudnud. Kui pärast mõlema maa kohta selgusele jõuti, nimetati Kolumbuse leitud maa Lääne-Indiaks, päris India aga Ida-Indiaks. Amerika mannermaale ei saanud aga kahjuks mitte suure leidja enese, waid ühe teise mehe nimi, kes seda auu waewalt ära on teeninud. See oli keegi kaupmees ja maadeteadlane Amerigo Vespucci (l. amerigo wespuffi), Firenze linnalt pärit, kes peale Kolumbuse kolmanda reisi mõned korrad uut maades käinud, Venezuela ja Brasilia rannamaid näinud ja oma reisinähtustest raamatu awaldanud oli (1499), mis esimene „Uue maailma“ kirjeldus oligi. See raamat tegi siis tema nime tuttawamaks kui Kolumbuse nime, ja kõige pealt hakkasiwad mõned Saksa õpetlased, siis ka kõik muud uut maailma tema nimega Amerikaks nimetama.

9. Hispanlaste suured maade allaheitmised Americas. — Kolumbus oli teeraja ette ajanud, nüüd leidsiwad hispanlased ühe maa teise järele ja heitsiwad need oma alla. Sõdades, mis nad maa päriselanikkudega pidasiwad, oliwad nad wastastest enamasti arwu poolest palju nõrgemad, kuid Europa sõjakunsti, iseäranis aga oma ratsawäe ja laskeriistade tõttu, mis indianlastel sootu tundmata ja nii kangesti kohutawad oliwad, jäiwad nad ikka wõidumeheks. Mis aitas indianlastele wahwus ja wabaduse-armastus, kui nad

nende hirmsate walgete meeste wastu sõdima pidiwad, kes „lendawate madude“ seljas raskutasiwad ning kellel „müristamine ja wälk“ sõjariistadeks oliwad. Uue maailma tähtsam riik oli sel ajal *Mexiko* (l. mehhiko), suurte linnadega; linnalid ehtisiwad kiwimajad, suured walged piramidid, tornid ja muud ilusad ehitused. Rauda ja weoloomi *Mexiko* elanikud küll weel ei fundnud, kuid maa oli ilusti haritud ja teede poolest mitte waene. Linnades oliwad weewärgid ja uulitsawalgustuse siseseaded leida. Kuid paraku oliwad siin alles ka inetud inimeseohwrid tarwitusel. Maaelanikkudest walitses *aztekide* rahwas teiste üle; allaheidetud rahwad kandisiwad aga nende orjaket ainult rusikat taskus pidades. Alles nii saab aru, kuidas see suur riik nii hõlpsalt *Fernando Cortez'i* (l. kortes) saagiks langeda wõis, kellel ainult 670 meest sõjawäge ja 14 suurtükki ligi oli. Noor ja wapper Cortez oskas *Mexiko* rahwaste wihawaenu teineteise wastu osawalt oma tuluks tarwitada, sai oma sõna murdes *Mexiko* walitseja *Montezuma* wangi wõtta ja heitis kahe aasta jooksul (1519—21) terwe suure riigi oma alla, kusjuures weri jõena woolas; wiimane *aztekide* walitseja *Guatemozin* suri wõllas, kui teda enne tulistel sütel oli kõrwetatud. Hulgana hukati *mexiklaste* ülemaid tuleriidal ja muul teel, rahwast tapeti karjakaupa. — Mõni aasta hiljem (1531) läks *Francisco Pizarro* korda tõesti päris „kullamaad“ *Peru* alla heita. Ainult 200 kaaslasega tungis see toores, aga julge mees wõõra haritud riigi sisse, sest kulturas ei olnud *Peru* mitte wähem edenenu kui *Mexiko*, ta haridus oli koguni inimlikum, sest inimese-ohwrid siin ei olnud, waid usuna walitses wagune päikefeteenistus. *Pizarro* wõttis *Peru* walitseja, *inka*, kes talle usaldades ligines, pettekombel wangi ja laskis *inka* kaaslased maha tappa. *Inka* pakkus oma wabastuse eest mehe kõrguselt toa täis kulda. *Pizarro* wõttis kulla wastu, laskis aga siiski *inka* ära hukata ja heitis tema riigi oma alla. *Pizarro* kaaslane *Almagro*, kes talle mitmeti abiiks oli olnud, läks temaga saagijagamise juures tülli ja tapeti ära. *Almagro* poeg aga laskis kättemaksmise himus ka *Pizarro* ära tappa. Wiimaks mõisteti temagi ühes *Pizarro* wennaga uue *Hispania* asewalitseja kädul kui mäsaja surma. Nii leidiwad need wägiwald-

sed mehed iseenele wihawaenu läbi kõik omale paraja palga. — Hispanlased laiendasid alataha oma maade piirid Amerikas, nii et nende alla mitte ainult Mexiko, Kesk-Amerika ja hulk Lääne-India saari ei käinud, waid ka suur osa Lõuna-Amerikast. Kuid õnnelikuks ei saanud need maad oma uute walitsejate all mitte. Küll tõiwad hispanlased ristiusu ja Europa hariduse kaasa, kuid ristiusuga ühes käis usufallimatus, ja haridusest ei saanud maa päriselanikud mingisugust osa. Kus Hispania lipp lehwima pandi, seal langelidwad päriselanikud kohe orjusesse, ja kui orjad pidiwad nad kõik Hispania afunikkude tööd ära tegema, sest et need ise oma õeldes palawa kliima pärast siin tööd teha ei wõinud. Hispanlaste hoolimata waljus, mida nad siin tarwitasid, ajab praegugi weel kananaha ihu peale. Kes maa päriselanikkudest orjuse eest metsadesse põgenes, selle peale äsliwasti werekoerad; kes kinniwõtmise juures wastu panna julges, mõisteti tule surma. Niisugustele koledustele astutiwad mõned auufameelsed waimulikud mehed küll wastu, kuid see jäi tagajärjetaks. Auus piiskop Las Casas, kes indianlasi orjusest peasta tahtis, wõttis nõuu kuulda ja loowitas nõrkade indianlaste asemele Afrikast neegrilid orjadeks tooma hakata, kelle tugewam keha rasket tööd enam kanda suudaks. Tema heakskiitmise järele tehtigi seda. Nii sai see auufameelne mees tahtmatalt hirmsa orjakauplemise alustajaks, mis wäga kaua Amerikat häbiplekina roojastanud on. — Hispanlaste pöörase ümberkäimise mõjul wähenesiwad nende alla sattunud maade pärisrahwad kui waha tule käes. Sõjas surmatute ja tööga surnuks waewatute lisaks tapitiwad indianlasi hulgana nende juurde kantud, seni fundmata tõbed, nagu rõuged, ning niisama alkohol. Meeleheitmise sunnil hakkasidwad õnnatud siis ka ise oma sugu häwitama; emad tapitiwad oma lapsi, mehed oma naisi, ise läkisiwad naerdes wõllasse. Tagajärjeks oli indianlaste ülikiire kahanemine; Hispaniola miljonist elanikust oli 20 aasta pärast weel ainult 14.000 alles. Terwest Lääne-India saarestikust kadus üheainsa inimesepõlwe kestusel indianlaste sugu täitfa, sest saartel ei saanud nad kusagil kiufajate eest rahu, kuna see kindlalt maal enam wõimalik oli.

10. Magalhães'i reis ümber maailma (1519—1521). — Juba a. 1513 oli hispanlane Balboa põlistest metladest läbi tungides Waikie okeani rannale jõudnud ja nii selle mere leidnud, mille olemasolemist seni sugugi ei teatud. Loomulik oli, et nüüd wee-teed sinna uude merde offima hakati, niihästi põhja, kui ka lõuna poolt. Aga alles portugallane Magalhães (l. mahhaljaangs), kes Hispania teenistusesse astunud oli, sest et kodumaal temast lugu ei peetud, jõudis niikaugele lõuna poole, et ta — pärast tema nime järele nimetatud — merkitsusest läbi tundmata merde peasis, mida ta seekord seal walitsewa ilusa ilma pärast „Waikieks mereks“ nimetas. Tema siht oli Indiasse Molukki saartele peaseda, sest nüüd märgati, et alles selle mere taga India on. Ta jõudisgi Filip-pi ni saartele, kus ta wõitluses maa päriselanikkude vastu surma sai. Kuid tema mehed sõitsiwad ikkagi edasi ja saiwadgi Molukkidele. Siin puutusiwad nad juba portugallastega kokku, kes wäga imeks paniwad, et ida poolt europlasi siia tuli. Siit sõitsiwad hispanlased ühe laewaga ümbert Aafrika koju tagasi, kuna muist mehi siia maha jäiwad, sest et teine laew, mis weel järele jäänud oli, enam wett ei pidanud. Esimeselt reililt ümber maailma jõudsiwad ainult 18 meest koju tagasi, kuna neid kolme aasta eest 239 meest teele oli sõitnud.

11. Leiduste tagajärjed. — Leiduste mõju oli arwamata suur. Ajaloo-wäli oli terve ilmajao wõrra laiemaks läinud ja sellega oli päratu suur maa wäljarändamiseks ja asumaa de põhjendamiseks kätte saadud. Kaubandus, mis enne ainult naabrimaa de wahel käimas oli, sai nüüd üleilmiliseks, Europa laewad liikusiwad nüüd üle terve maailma merede. Kõige suurem kasu uutest leidustest sai muidugi Hispaniale, niihästi juurdesaadud maade rohkuks kui ka nendelt kodumaale woolawa rikkule tõttu. Kulda ja hõbedat andsiwad Mexiko ja Peru mäekaewandused ilmlõpmata, nii et selle tagajärjel kaubandus ja tööstus kaswasiwad, aga ka kõik tarbeasjad ja toiduained hinnas tõusiwad, sest et kuld ja hõbe oma rohkuks pärast odawaks läksiwad. Wõõramaade saadused, nagu würtsid, suhkur, kohwi, thee, riis, puuwill j. t., mis enne ainult wähe-del kättesaadawad oliwad, tuliwad nüüd üleüldiselt tarwitusele.

Koguni uusi toidu- ja tarbeaineid andis Amerika, nagu kartulid, maisi, tubakat ja kakaod, mis läbi inimeste eluwiis wanas maailmas teiseks muutus. Uus maailm sai aga wana käest koduloomad, mis seal peaaegu lootumaks puudulid, peale selle Euroopa wiljataimed, suhkrupilliroo, kohwipuu ja teised ained, ja nende peal uue ilma elanikkude elujärg meie päiwini suuremalt osalt seisabgi. — Tähtsat kasu sai maadeleidustest ka teadus. Hakati uusi taimesid ja elajaid uurima, õpiti mere iseloomu, tema wooluli ja tuulesid tundma. Magalhães'i sõit ümber maailma tegi kahtlemata kindlaks, et maa kerakujuline on.

B. Waimuelu.

1. Humanismus. — Keskaja elu seisis täiesti katoliku kiriku mõju all. Kirik ja waimulik seisus segasid end kõikidesse eluawaldustesse, olgu see politika, õigus ehk majandus. Rooma paawst ei tahtnud mitte ainult kõikide piiskoppide, waid ka kõigi ilmalikkude würstide pea ja juht olla. Paawsti ligemad alamad ja käsualused, waimulikud mehed, olid nagu midagi kõrgemat ja paremat muude usklikkude hulgas, sest kirikul oli tarwis, et rahwas nende autoriteeti ehk mõjuwõimu kummardaks ja wasturääkimata nende näpunäidete alla heidaks. Teadustel arwati ainult niipalju tähtsust olewat, kui palju nad kirikuõpetust selgitada ja toetada jõudsid: teadus oli kiriku sulaseks saanud. Sedamööda ei olnud keskaja lõpu poole ka ülikoolidesgi palju muud leida kui tühiheid waielusi tühiste, ärakuiwanud kirikliste õpetuste üle, — wärskus ja edasipüüdmine puudulid täiesti. Seda ei sallitudgi, et keegi õpetlane ise oleks tõeks peetud asju sügawamalt juurdlema hakanud: teatawate arwamiste sisse pidi kindlasti uskuma, iseäranis kui need arwamised oma wanaduse wõi kuulgate põhjendajate wõi muude mõjuwõimude toetuse läbi nagu pühitsetud olid; neid arwamisi ei tohtinud keegi hoolstika poolehoidja (nagu keskaja teadust nimetati) oma tarkuse järele arwustama minna, wõi koguni neid ümber lükata katsuda, waid ta wõis ainult nende wanu tõendusi heaks kii-

tes tundma õppida, wõi neile uut tuge juurde otsida. Jumalikku tarkust ei arwatud ka tarwisgi olewat. Kirikuõpetuse järele oli inimene juba oma loomu poolest paha, tema maapealne elamine ei tohtinud siis muud olla kui alafine patust lunastamine. Waimuharimist loeti asjatakse wõi koguni kardetawaks tööks; kardeti nimelt, et selleläbi kuradi ja põrgu wõimule weel enam maad ja mõju antakse inimest hukatusele wiia. Patust lunastamiseks ei üteldud paremat teed olewat kui maailma maha jätta ja klooftrimüüride taha pelgu minna, kus patust ihu nälgimise, piinamise ja muude abinõude waral uue elu jaoks pärast surma korralikult valmistada saaks. — Niifuguste arwamiste wastu ilmuliwad kõige pealt Italias, siis ka mujal Europas, uued mõtted, mis koguni teisi aateid omale eesmärgiks seadsiwad. Kuna siiamani ainult hinge peafmise ja Jumalale liginemise otstarbel teadustega tegemist oli tehtud ja seepärast siis keskajal teadust üleüldse „jumalikuks“ nimetati (*studia divina*), hakati 14. ja 15. aastaja jookkul teadustele laiemat alust alla seadma: teadus ei pidanud mitte enam ainult taewateed juhatada aitama, waid pidi ka kõikide maapealsete olude sisse tungima, kõike, mis inimlik, oma alla wõtma, mispärast siis uue woolu kandjad teda „inimlikuks“ wõi ladinakeelse sõnaga „humanismuseks“ nimetama hakkasiwad (*studia humaniora*). — Keskaja kulunud teedele hakati uusi teesid juurde lisama ja neid leiti suurel määdul wana klasikalise aja waimukangelaste töödest. Keskaja lholastikused oliwad wana aja teadlasi ja luuletajaid põlgatusega enesest eemale hoidnud, sest et need ju risiinimesedgi ei olnud, waid paganad. Kuid nüüd hakati nende õiget wäärtust tundma ja neist suurt lugu pidama. Kõige esimene mees, kes Greeka ja Rooma kirjanikkude ja luuletajate waimutöösid õieti hinnata oskas ja neid koguma hakkas, oli Italia luuletaja Francesco Petrarca Firenze linnast. Tema oli ka see, kes nende tundma õppimisele taga kihutas, nii et sest ajast saadik wana maailm nagu uuele elule ärkama hakkas, mispärast seda aega ka wana aja ärkamise wõi renessanssi (*renaissance*) ajaks nimetatakse. Tema õpilane, firenzlane Boccaccio (l. bokatfo) oli aastasadade tagant eli-

mene õpetlane Lääne-Europas, kes jälle Kreeka keelt oskas ja Homeri lugulaulufid alguskeeles lugeda wõis. Nende mõlemate meeste püüdmiſed leidſiwad waimustatud järelkäijaid, ja peagi hakkaliwad kõige kõrgemad auukandjad, paawſtid, kuningad ja wüſtid, humanismuse poolehoidjaid ehk humaniſtiſid toetama ja wanade keelte õppimist eriõpetoolide afutamise läbi edendama. Kedagi ei loetud enam õpetatud mehe nime wääriliseks, kes mitte wana aja Ladina keelt, nagu Cicero (l. tſiſſero) ſeda kirjutanud oli, ei ſanud, waid ikka weel ſeda jämedat Ladina keelt rääkis, mida keſkaja mungad tarwitaliwad. Iſegi Kreeka keelt õpiti jälle kõnelema. Ulute püüete eesotſas ſammus Firenze ehk Florenzi linn, kus (umbes 1450. a.) haritud ja rikas riigitegelane, kaupmees Cosimo de' Medici (l. meeditſhi) ja peale ſeda tema pojapoeg Lorenzo Medici, keda „Suurepäraliseks“ (*il Magnifico*) nimetati, teaduste ja kunſtide toetajateks ehk mäsenedeks (l. meſſeenideks) oliwad. Firenze ſai omale waimuilmas nüüd peaaegu niifamaſuguse tähtſuse, kui klaſſika-ajal Athenal oli olnud. — Aga mitte ainult kirjas ja kõnes ei käinud humaniſtid wana aja waimukangelaste järele, waid ka kombetes ja terwes elamises. Kes Kreeka ja Rooma kangelasi omale eeskujuks wõttis, ſee ei wõinud enam keſkaja ſallimatusega leppida. Uſu üle hakati wabamalt mõtlema ja ſelle tagajärjel ſai inimete waim kiriku rõhumise alt lahti. Ainukeſe ſeniſe teaduse, ufuteaduse, aſemele aſtuliwad nüüd ajalugu, maadeteadus, matematika ja looduseteadused — ühe ſõnaga, kõik need teadused, mida wanal ajal edendati, ſündiſiwad nüüd nagu uueſti.

2. Kunſt, kirjandus ja teadus. — Wana aja kirjawaraga ühes tõuſis ka wana aja kunſt jälle lugupidamisesse. Ehitusekunſtis oli ſiamaani Gooti ſtiil walitſew olnud; keſk- ja uue aja wahetuſel hakati jälle enam wanu Rooma ehituli nende ſulpade, lookade ja suurte kumerduſtega (kuppelitega) tähele panema; ſellel aluſel hakkas uus ehitusewiis, reneſſanssi-ſtiil, maad wõtma ja tõrjus wiimaks Gooti ſtiili päris kõrwale. Wana aja marmori- ja bronglikujude mõjul, mis Roomalt ja mujalt puru alt wälja kaewati, wõttis kujuraimiſes, ja Kreeka ning Rooma wanade piltide mõjul maalimises täieline uus wool aſet; ſee wool tegi omale peaülesan-

deks nende wormide järeloomamist edendada, milleks loodus ise eeskujulid pakkus. 16. aastajal ilmusid juba uuel alusel õppinud kunstnikud, kes maailma oma suurema kunsttöödega rikastati. Iseäranis rikkaks uute kunstnikkude poolest sai Italia. Siin elas ja töötas Firenze kodanik, suur Michelangelo (l. mikeländshelo, 1475—1564), kes ehituse-, kujuraimise- ja maalimisekunstis ühetasemel suur oli ja kelle suuremaks tööks Rooma Peetri kirikut, mida sel ajal ehitama hakati, lugeda tuleb. Temaga auu jagamas on tema kaaskodanik, veel mitmekesilistega annetega ehitud Leonardo da Vinci (l. wintsihi, 1452—1519), kes ühtlasi suur maalija, kujuraiuja, muusikamees, mehanikus ja insener oli. Roomas töötas maalija Raffaello Santi (1483—1520), kelle pildid kõige täielikuma iluduse märki küljes kannavad ja kes iseäranis madonna (Jumalaema) piltide loomise läbi suurema kuulsuse on omandanud; nendest on iseäranis üks, n. n. „Sixtini Madonna“, ilmakuulsaks saanud. Parmas töötas kuulus maalija Correggio (l. korrédho, 1494—1534). Venezia maalimisekunstnikkude hulgas seisab Tiziano (1477—1576) kõige elimeses reas; tema piltidel äratav wärwide kokkukõla iseäranis suurt imestust. Need wiis meistrit olid igaüks oma eripõllul kõige suuremad; nad tõstisid maalimisekunsti niisugusele täiusele, nagu see ialgi waremalt ega hiljemalt ei ole olnud. Peale nende Italia meistrite olid ainult veel Saksamaal maalimise-kunstnikud, keda nendega ühel puhul nimetada võib: Albrecht Dürer Nürnbergis (1471—1528) ja Hans Holbein Augsburgis (1497—1543). Ka muusikakunstis ilmus 16. aastajal esimene suurema kuulsusega muusikamees, itallane Palestrina (1514—1594), kes oma muusikatükid katoliku kirikuteenistuse ilustamiseks lõi. — Kirjanduse-põllul oli sellel ajal kõige tähtsamaks tegelaseks Machiavelli (l. makjawelli, 1469—1527), Firenze linnast pärit. Ta kirjutas oma kodulinna ajaloo ja ilmutas ka muid kirju riigiteadustest; tema kuulsam kirjatöö kannab pealkirja *Il Principe*, i. o. „würst“, milles ta näitab, et würsti ehk walitseja wõim piiramata on, ja et würst oma wõimu alalhoidmiseks kõiklugu abinõusid, ka pettust, wale ja kawalust tarvitada tohib ja seda koguni tegema peab, kui

muidu läbi ei saa. — Firenzeles elas ka luuletaja Torquato Tasso (l. forkwaato tasfo, 1544—1595), kes oma luuletöös „Wabastatud Jerusaleml“ esimese ristijõja kangelasfegufid ülistas. Portugali luuletaja Camões (l. kamõi-ilh, 1524—1580) kirjeldas oma kuulsamas luuletöös „Lufiadid“ Vasco da Gama sõitu Indiasse; see suur luuletaja sai oma tööde eest nii wähe ainelist palka, et tema ori, keda ta oma India reililt kaasa oli toonud, temale toidust kerjamas käima pidi. Hispania luuletaja Cervantes (l. dserwantes, 1547—1616) kirjutas oma kuulla romani „Don Quijote“ (l. don kihhoote), milles ta aja jookful wärdjaks läinud rüütli kombeid tulifelt pilkab. Prantsuse munk Rabelais (l. rablee, 1490—1553) kirjutas kaheosalise pilkeromani „Gargantua“ ja „Pantagruel“, milles ta oma aja lastekaswatust, õigusfeteadust, arstifeteadust, lõpmata sõjapidamist, üleüldse kõiki riigiasju, iseäranis ka ebanähtufi kirikuelus, meisterlikult naerualuseks teeb. Inglismaal luuletas sel ajal kõigi aegade kõige suurem näitekirjanik William Shakespeare (l. uiljam sheekspiir, 1564—1616), kes oma töödes ülisügawat inimese loomu ja südame tundmist näitab. — Teadus oli iseäranis Italias, aga ka Saklemaal ja mujal omale kodukoha leidnud. Walitsejad ja linnad põhjendafiwad üksteise wõidu teaduse-alupaiku — ülikoolifid, kus humanismus õitsema hakkas. Tähtsam Sakla teadlane ja humanist oli Erasmus Rotterdamus (1466—1536); tema kõrwal nimetati auukartusega ka Reuchlini nime, kes oma aja suurem Kreeka ja Hebräe keele tundja oli. Iseäranis jõudfasti edenes sel ajal loodufeteadus ja omandas alles õige aluse. Küll teati juba keskajal, et maakera ümmargune on, kuid weel uue aja algul peeti maakera kõige ilmalaotuse keskpaigaks. Alles Poola tähetundja Kopernikus Thorni linnast (1473—1543) sai aru kätte, et maakera niifama kui teifedgi rändajad tähed päikese ümber käib. Kaks teist waimukangelast, saklane Kepler (1571—1630), kes rändajate tähtede teekonna seadused ära tundis, ja itallane Galileo Galilei († 1642), uue aja füfikateaduse põhjendaja, kes taewa-uurimifeks pikksilmataarwitas ja selle abil hulga tähti leidis, fõiwad Kopernikuse arwamifese uufi tõendufi. Kahjuks arwas aga niihästi katoliku

kui ka protestandi kirik, et uus õpetus maakera pööramisest piibliõpetuse vastu käiawat, ja mõistis ta sellepärast hukka. Elatanud Galilei kutsuti koguni Rooma inkwiitionikohtu ette, pandi wangi ja wõeti piinamise alla; ainult seeläbi peastis ta oma elu, et oma suuga uue õpetuse waleks tunnistas. — Kuid katoliku kiriku auuks peab tähendama, et ta, täheteadlaste tähelpanemisi tarwitades wigase Julianuse kalendri ära parandas. Julius Cäsari (l. tseesari) ajal oliwad täheteadlased aasta umbes 11 minutit pikemaks arwanud, kui ta tõesti on; selle wea läbi oli kalendri-aasta 16. aastalajani terwelt 10 päewa õigest päikesee-aastast maha jäänud. Et wiga parandada, käskis paawst Gregorius XIII. a. 1582 need päewad nüüd wahele jätta ja peale 4. oktobrit kohe 15. oktober kirjutada. Ja et wiga uuesti ei ilmuks, määrati, iga 400 aasta sees kolm liigpäewa arwamata jätta. Kuna katolikumaad parandatud kalendri paawsti nõudel kohe tarwitusele wõttiwad, arwasiwad protestandimaad oma umbusaldust ja põlgust paawsti vastu sellega näidata wõiwat, et nad uut kalendrit mitte makswaks ei tunnistanud. Alles umbes 1700. a. wõeti uus kalender Sakia protestandimaades ja Shweitsis, weel hiljem Inglismaal ja mujal tarwitusele. Wenemaal ja Kreekamaal arwatakse weel tänapäewani aega wana kalendri järele.

C. Usupuhastus.

Esimene järk.

Usupuhastuse algus ja laialilagunemine

1. Usupuhastamine Saksamaal.

1. Esimesed usupuhastuse katsed. — Nagu humanismus teadusepõllul, nii ei olnud ka usupuhastus muud midagi, kui wali wastuõiflus keskaja olude vastu, sest et need olud mitte iseenesest ära kaduda ei tahtnud. Paawstid katsusiwad aina oma ülewõimu ilmalikkude walitsejate üle maksma panna; seepärast oli neil kord ühe, kord teise walitsejaga tüli ja tuli wahel sõdagi pidada. Iseäranis kahjulik

lõpp oli kokkupõrkamisel, mis paawstil Bonifacius VIII-mal Prantfule kuninga Philippe (I. filipp) IV. Jluaga oli. Ühe kirikupea asemele ilmus selle tüli tagajärjel kaks paawsti, kes wastastikku teineteist ära neediswad; üks elas Roomas, teine Avignon'is (I. awinjõng) Prantfusmaal. Ja wiimati ilmus weel kolmas paawst juurde. See lõheaeeg kirikus (n. n. „shisma“) kaotas palju paawstiõimu mõju. Kirikukogud ehk konzilid, mis Konstanzis (1414—1418) ja Baafelis (1431—1448) ära peeti ja mis kirikuelus uuendusi maksma panna katsusiwad, wähendasiwad weelgi paawsti mõju, sest siin wõttis arwamine maad, et üleüldiste kirikukogude otsused kõrgemal seisawad, kui paawstide käfud. Kuid selle peale waatamata oli paawstiõim ja sissejuurdunud kirikuõpetus weel nii kõwa küllalt, et Praaga linna profesori Jan Hus'i ja Firenze munka Girolamo Savonarola't (I. dshirolaamo sawonaroola) põlewale puuriidale saata, kui need kirikuelus uuendusi ette wõtta katsusiwad. Kui pealetungijad uuendajad kõrwale oliwad toimetatud, ei mõtelnudgi paawstid enam paranduste peale, waid lasksiwad kirikuelus olewad halbtufed ja wäär-olud aina suuremaks ja suuremaks kaswada.

2. Kiriklikud wäär-olud. — Kirikuõpetust ja rahwa usklikku meelt tarwitasiwad paawstid selleks, et wõimalikult palju raha kokku ajada. Ka kirikuametnikud, nagu peapiiskopid, piiskopid ja abtid ei saanud muidu ametisse, kui et nad oma kinnituse eest paawstile teatawa summa raha makksiwad. Alamad waimulikud, kelle koht enam kui 24 kuldkuldnat aastas sisse tõi, pidiwad ametisse saades terwe aasta sissetuleku suuruse summa paawstile andma. Muidugi mõisto pigistati need rahad wiimaks ometi kõik koguduse liikmete taskust wälja. Mõnelt maalt nõudiswad paawstid weel ristisõja rahasid, $\frac{1}{30}$ wõi $\frac{1}{20}$ wõi koguni $\frac{1}{10}$ osa terwest waimulikkude sissetulekust, ehk küll ristisõdasid juba aastasadade jookkul enam ette wõetud ei olnud, wõi jälle nõuti n. n. „türklaste kümnest“ selle ettekäändega, et türklased Europast wälja tulewad ajada, kuna need rahad tõepoolest paawsti laekasse peatama jäiwad. Üleüldine maks oli n. n. „Peetri penning“. Palju raha wõttiswad paawstid seeläbi kokku, et nad inimesi mitmesugustest

keeludest ja käskudest, mida nad ise suurel arvul peale paniwad, raha eest wabastatiwad. Ka pattude andeksandmisest wõis raha eest saada, kui keegi aga tarwilise summa andeksandmisetahe ehk indulgentsi eest maksta tahfis. Katoliku kirikus oli nimelt õpetus maksmas, et paawsti walitsuse all suur tagawara häid tegulid seisab ja nendega wõib teiste pahategulid kinni katta. Häid tegulid on Jeesus Kristus, tema ema ja pühad mehed ning naesed palju enam teinud, kui neil oma õndlaksaamiseks tarwis läks, ja ülejäänud headteod ongi see tagawara (*cumulus meritorum*), mille põhjal paawst inimeste pattulid andeks anda wõib. Üksainus Kristuse weretilik — ütleb keegi katoliku usuõpetaja — oleks juba üklinda nii wägew, et ta kõik maailma-patud ära lunastaks, kuid oma kallist werd on Kristus ju niipalju ära walanud. Headegude tagawara on siis lõpmata suur; ta kaswab koguni seda suuremaks, mida enam temast ära tarwitatakse, nagu paawst Clemens VI. ühes käsukirjas (bullas) selgeks teeb. Oli päris kindel taks määratud, kui palju iga patu lunastamise eest maksta tuleb, nii et õige mitmehinnalisi lunastusekirju olemas oli. Sel kombel tuliwad päratumad rahasummad kokku, mis paawstid ja kardinalid oma õuekondsete ja ametnikkudega üheskoos rõõmsat elu elades ära priiskaliwad. Piiskopid ja wähemad waimulikud käisiwad nende jälgedes. Preeftrid oliwad suurelt jaolt harimatad ja toored. Mitmed kirikuõpetajad oliwad lihtsad joomawennad ning tembutajad, ja lagedasti ei olnud kirikumõis muud midagi kui awalik kõrts. Klooftritest oli endine kord täiesti kadunud, neis walitses lodew, kombewastane elu. Ei ole siis imeks panna, et inimeste usk ainult wälispidine kombetäitmise oli. Kes hästi palju palweid luges, hoolega paastus, hulk raha kirikule kinkis wõi mõne pühapildi ette wõi pühapaika palwetama rändas, see luges ennast juba Jumala meelepäraliseks ja uskus kindlasti, et tema õigusega faewariiki pärib.

3. Saksamaa olud 16. aastaja algul. — Paawstiõimule wastuhakkamine oli Saksamaal politika-olude mõjul kergem kui kufagil mujal. Siin oli ilmalik riigiõim õige mitmesle harusse lagunenu, sest kuurwürstid, herflogid, krahwid j. m. walitsejad oliwad ainult nimepidi ühe kelkwõimu,

keisri, all, kuna nad tõepoolest igaüks omal maal pea täitfa iseseiswalt talitafiwad. Aga ka seegi natukene wõimult, mis keisrile jäänud, oli „riigiwürstidele“ pinnaks filmas, ja sellepärast oliwad nad oma piiramata iseseiswuff taga nõudes alati walmis keisrile hoopifid andma, kui selleks aga mahti saiwad. Kui siis keiser ufupuhastamise kaffe puhul paawsti poole heitis, oli juba see würstidele põhjuseks küllalt ufupuhastamise poole kalduda. Ka linnad ja talupojad ei olnud sugugi rahul, sest esimesed ei sallinud mitte seda laialiff hoolekandmist, mida waimulikud mehed neile wastu tahtmist peale sundifiwad, ja talupojad, kes sel ajal juba täiffa mõisa all pärispõlwes elafiwad, oliwad maklude ja kohustega wiimase wõimaluseni koormatud. Kõik oli walmis luffimas, niipea kui kusagilt luffitaw säde ilmuks. — Paawstid aga oliwad nagu pimedulega löödud; nad ei näinud hädaohtu, mis neid ähwardas, waid elafiwad oma lõbusat elu edafi. Nende hulgas ei puudunud küll mitte mehi, kes teadustest ja kunstidest lugu pidafiwad ja ise haridult nõudfiwad. Julius II. (1503—1513) kuffus Michelangelo ja Raffaeli enese juurde ja hakkas nende abil Rooma linna suurepäraliste ehituste ja kunstiföödega ehtima. Leo X. (1513—1521), kuulfaft Medici suguff, oli weel suurem kunstide ja teaduste sõber ning toetaja, kuid usuafi ei huwitanud neid kumbagi. Julius II. oli hoopis enam sõja- kui ufumees ja Leo X., kõrgesti haritud mees, ei uskunud ise üleüldse mitte Jumala fisse, arwas aga asja päris korras olewat, kui rumal rahwas usu ja ebaufu kammiffes kinni oli ja lugemata miljonifid raha Rooma saafis.

4. Martin Lutherus ja tema 95 waidluslaufet. — Leo X. oli ette wõtnud Rooma toredat Peetri kirikut ehitada lasta. Selleks kulus hulk raha ära; kokku saada katfufi seda suurewiifilife pattude andeksandmise kauba läbi. Andeksandmise-tähti, „peastekirjalid“, müüfiwad pangad, kes paawstife juba ette raha ära oliwad maksnud ja kes oma asjaajajad nüüd tähti maad mööda müüma saafiwad. 1517. a. wäljantud andeksandmise-tähti on weel meie ajani alles jäänud. Nende peal on Dominikuse ordu munk kujutatud, ruff käes, kibuwiffakroon peas ja süda loitmas. Tähe ülemifele äärele on Kristufe läbinaelutatud käed, alumifele läbinaelutatud jalad maalitud.

Eesküljel on lugeda: „Paawst Leo X. 1517. Ändke. Siin on Kristuse küljehaawad nende laiukses ja pikkuses. Kes neid suudleb, see saab 7 aasta patud andeks.“ Tagaküljel on lugeda: „Riit näitab, 40 korda suurendatult, Kristuse pikkust tema inimeseks olemise ajal. Kes seda suudleb, see võib 7 päewa äkilise surma, langetõbe ja rabanduse eest julge olla.“

— Üks niisuguste andeksandmise-(indulgentfia)-tähtede müüja Põhja-Saksamaal tuli ka Wittenberi linna ligidale; ta kutsus rahwast weerand-kuldna eest tähti ostma, mille waral offeteed paradiisi peaseda võida. See oli Dominikuse ordu munk *T e t z e l*, wast kõige häbematum indulgentfia-tähtede kaupleja. „Kui raha laekas kõliseb, hing puhastustulest wabaneb“ („*Sobald das Geld im Kasten klingt, die Seele aus dem Fegfeuer springt*“), hüüdis ta oma kaupa kiites, ja inimesed käiswad hulgana tema käest tähtelid ostmas. Küll pahandatiwad arusaajad inimesed südame põhjalt niisuguse ufunaermise üle, kuid kellegil ei olnud julgust selle wastu awalikult wälja astuda. Ainult Wittenberi ülikooli professor, Augustinuse ordu munk *L u t h e r u s*, wõttis südame rindu ja pani, nagu see sel ajal ülikoolides wiifiks oli, Wittenberi losikiriku uksele oma arwamised ehk waidluslaused awalikult üles. Lausa laitis ta seal indulgentfia-tähtede müümist ja kinnitas, et ainult Jumal pattulid andeks anda võib; kirikul olewat õigus inimesi ainult wälispidistest karistustest lahti mõista; kui paawst indulgentfia-tähtede kaupmeeste häbematus teaks, siis oleks loota, et ta oma Peetri kiriku ennem tuhaks lafeb põletada, kui niisugusel kombel saadud rahaga üles ehitada. See waidluslausete awaldamine sündis 31. okt. 1517 (uue kalendri järele); sellest päewast loetakse siis *u l u p u h a s t u s e a l g u s t*. Lutherus kutsus igaühte, kes teifiti arwab, enefega selle asja üle waidlema. Küll ei ilmunud määratud päewal ühtegi wastuwaidlejat, aga Lutheruse waidluslaused, mida kokku 95 oli, saiwad ära kirjades ja trükitud kujul pea üle terve Saksamaa ja mujalgi tuttawaks ning leidiswad elawat wastukõla. — *Martin Lutherus*, sündinud a. 1483 Eislebenis, oli Thüringi mäemehe poeg. Ehk isal küll mingit suurt warandust ei olnud, tahtis ta oma pojale ometi kõrgemat haridust anda ja saatis ta Magdeburi ja Eisenachi

ladinakeelseses kooli, kus pois, nagu sel ajal teisedgi kehwad lapled tegiwad, uste ees lauldes omale ülespidamist kerjamas käis. Pärast läks isa waranduse seisukord paremaks ja Lutherus wõis Erfurti ülikooli minna, kus ta õiguseeadust õppima hakkas. Aga ühe sõbra äkiline surm ja pikselööök, mis tedagi peaaegu tabas, tõiwad kõik maapealse elu tühjuse tema filma ette ja mõjuliwad tema peale nii, et ta mungaks heitis ja Erfurtis Augustinuse ordu klooftrisse läks. Siin piinasiwad teda rasked hingelised wõitlused. Klooftrielus walitseiwad aina wäljaspidised usuteod, need aga ei jõudnud teda waigistada, waid igawese hukatuse kartus rõhus teda ilmlõpmata. Troosti leidis ta wiimaks Pauluse sõnadeft, et inimene mitte tegude, waid ainult oma usu läbi õndsaks saab. Tema elawa usu ja usina õppimise pärast hakkas Augustinuse ordu waimulik ülem Staupitz Lutherust tähele panema ja soowitas teda Sakli kuurwürstle Friedrich Targale alles hiljuti asutatud Wittenberi ülikooli profesioriks, kus noor munk oma agara iseloomu ja südamliku oleku ning rahwaliku kõneanni pärast peagi suurde lugupidamisesse tõulis.

5. Paawsti saadikud ja waielus Leipzigis.
 — Andeksandmise-tähtede müümise wastu oma 95 waidluslaulega wälja astudes ei mõtelnud Lutherus sugugi weel mitte paawsti ja Rooma kiriku wastu üleüldse wälja astuda, waid tema oma sõnade järele oli ta siis paawsti õpetustes ikka weel nii wäga kinni, et ta walmis oli keda tahes maha lööma, kes ühe ainsamagi paawstisõna wastu sõnakuulmata oleks olnud. Aga tema wastafed hakkasiwad teda süüdistama, et ta usust lahkuda püüda. Paawst pidas seda asja elisti küll „tühiseks munkade nääklemiseks“, andis aga Lutherusele wiimaks ometi käsu Rooma linna wastust andma ilmuda. Kuid Rooma minnes oleks Lutherus kahtlemata surma läinud. Aga Sakli kuurwürsti palwe peale sai ta siis luba Augsburgi linna kardinal Cajetani ette ilmuda, keda paawst omaks legadiks (wolinikuks) Saklismaale saatnud oli. Kõrge kirikuwürst, kes pealegi uhkust täis oli, nõudis Lutheruse käest, et see oma awaldatud arwamised ofsekohe waleks tunnistaks, ja toetas ennast sealjuures katoliku kiriku õpetuste ja Dominikuse ordu munkade reeglite

peale. Lutherus põhjendas oma arvamisi aga apostel Pauluse ja kirikuifa Augustinuse sõnadega ja nii ei saadud ühendusele (oktobrikuul 1518). Lutherus põgenes Augsburgi Wittenberki tagasi, kus kuurvürft Friedrich ta oma kaitse alla võttis ja mitte paawsti wõimualuste kätte ei andnud, ehk seda küll nõuti. Paawst püüdis siis weel kardetawat liikumist leplikult lõpetada. Ta saatis teise ametniku, Miltitzi, asja üle kuulama. See rääkis Lutherusega pehmemalt ja sellele andisgi Lutherus niipalju järele, et edaspidi waikida lubas, kui tema wastased ka waikiwad. See oli esimene kord, ja sellepärast tähtis ajamärk, et paawsti wõim üksiku mungaga kokku leppis, sest siamaani oliwad kõik wõimumehedgi ainult paawsti sõna kuulma ja tema käskude alla heitma pidanud. — Kuid Leipzigi ülikool, kus keskaja sholastika mõttewiis alles täies jõuus maksmas oli, ei suutnud mitte waikselt neid uusi mõtteid pealt kuulata, mida Lutherus, Wittenberi uuemeelse humanistilise ülikooli professor, maailma ette oli kandnud. Olaw ja hästi tuntud Leipzigi professor Dr. Eck kustus siis õpetlasi awalikule waidlusele, nagu nad sel ajal harilikud oliwad, uusi mõtteid läbi katsuma. Kustle sai ka Lutherus ja võttis selle wastu. Waidluse jooksul Leipzigis (1519) sundis Eck Lutherust oma seisukoha kaitseks ütleva, et paawsti wõim mitte Kristuse läbi, waid alles pärastpoole põhjendatud on; see ütetus käis offe katoliku kiriku õpetuse wastu. Kui Eck wastas, et niisuguse arvamise pärast Konstanzi kirikukogu Jan Hus'i hukka mõistnud, tunnistas Lutherus, et Hus'il sellegipärast mitmes tükis õigus on olnud ja et isegi kirikukogu oma arwamistes eksida võib; ainukene eksimata usupõhi olla Püha Kiri; seepärast seista see ka kõrgemal, kui paawstid ja kirikukogud. Selle tunnistusega puutus Lutherus harjunud kirikuõpetuse aluspõhja.

6. Paawstist lahumine k. — Leipzigi waidlus oli Lutheruse katoliku kiriku õpetuse ringist juba wälja tõstnud ja nüüd pidi Lutherus oma arvamisi laiemalt põhjendama. Ta ilmutas siis järgemööda kolm kirjatööd, mis temale wiimse Rooma kiriku sülle tagasilööramise tee kinni paniwad. Esimeses kirjatöös („Saksa rahwa ristiusulisele aadelile, sellest, kuidas ristiusu seisukorda parandada tuleks“) kutsuti ilmalikka

mehi, keisrit, würistifid ja mõisnikka, kirikueltu parandama, kuna waimulikkude meeste poolt seda mitte loota ei wõiwat; Rooma paawsti afemele, kes ühes oma ümbruskonnaga juba mitu maad waeleks nõõrinud ja nüüd Saklammaaga sedasama tegema tahtwat hakata, tulewat Saklammaal enesef kirikupea ja keskpaik afutada; kirikupeaks olewat Mainzi peapiiskop kohane, kelle juurde konfistorium afutada tuleks; rahamaksmifed Rooma tulekliwad kohe ära lõpetada, kogudustele oleks tarwis õpetajawalimise õigus anda ja õpetajatele abielusfe heita lubada, kui keegi seda soowib. — Teine kiri („Kiriku Paabeli wangipõlweff“) räägib katoliku kiriku sakramentidest; nende seaff tunnistab Lutherus ainult ristimist ja püha-õhtuföömaaga maks-waks, pihtimist kahtlaseks sakramendiks, kuna teised ainult wälja mõeldud olla, et kirikul kergem oleks inimesi oma käpa all pidada; waimulikud mehed ei olewat mitte sugugi Jumalale ligemal, kui muud inimesed, wälimised toredusekombed tulewat ära kaotada ja enam rõhku usu siisu peale panna. — Kolmas kirjatõõ („Ristiinimese wabadusest“) näitab, et inimene mitte heategude rohkuse läbi õndfaks ei wõi saada, waid et ainult Kristuse arm inimese ära peastab; armuofaliseks saab aga inimene oma usu läbi; usuteod põhjenedwad ainult usu ja ligimese-armastuse peal. — Nende raamatute mõju oli suurepäraline: neid osteti ja loeti ükssteise wõidu, seff siin oli Lutherus lausa ära üfelnud, mis kõikidel tumedalt südame peal pakitfes. Pärast Leipzigi waidlust andis paawst Dr. Ecki kaebtuse peale Lutheruse kohta küll hukkamõistmife- ehk wandekirja (bulla) wälja, aga see ei awaldanud sugugi enam seda mõju, mis nüü-sugused kirjad waremalt oliwad awaldanud. Ka kuurwürff Friedrich ei tahtnud oma ülikooli profesorit mitte maha jätta, waid keelas koguni hukkamõistmifekirja wäljalaotamise Saklammaal hoopis ära. Siit sai Lutherus julgust, nii et ta paawsti wandekirja ja muud määrufed (dekretalid) ülikooli profesorite ja üliõpilaste juuresolekul pidulikult tulde wiskas (10. detf. 1520). Seega funnistas ta end nüüd ka wälispidise talitusega paawsti mõju alt üsna lahti.

7. Keiser Karl V. (1519—1555) ja Wormsi riigipäew (1521). — Lutheruse tegewus tõmbas muidugi ka kõr-

gema ilmaliku ülemuse tähelepanemist oma peale. Saksamaa, ehk ametlikult „Rooma riigi“ keisril oli otse kohuseks, kiriku auu kaitseda ja kirikuwõimude poolt tehtud offuseid täide saata. Aga just sel ajal, kui Lutherus laiemalt tuttawaks sai, oli keisri troon tühi. Sest wana keiser Maximilian I. (I. maksimilian) oli 1519. a. ära surnud ja uus keiser (ta pojapoeg), Hispania noor kuningas Karl I., kes Karl V-ma nime all tema asemele keisriks sai, ei olnud weel Saksamaale tulnud. Selle waheaja jooksul sai usu-uuenduse liikumine keelamata juurduda. — Karl V. oli oma aja kõige wägewam walitseja. Juba peale oma isa surma (1506) sai ta Burgundi pärismaad, nimelt Madalmaad (Hollandi ja Belgia) ja Franche Comté (I. frangsh kongtee) oma kätte. Kui tema ema isa, Hispania kuningas Fernando Katoliklane suri (1516), sai ta terve Hispania ja Italiaast Neapoli, Sitsilia ja Sardinia oma walitsuse alla. Peale oma isa isa Maximiliani surma (1519) sai ta ka Austria pärismaade walitsejaks. Wiimaks kaswas ta wõim weel seeläbi suuremaks, et ta ka weel „Rooma keisriks“ waliti. Kui siia weel juurde arwame, et ta Hispaniaga ühes ka hulk uusi maid Amerikas oma alla sai, siis näeme, et tema uhke sõna põhjendatud oli, et tema riigis päike mitte looja ei lähe. Ise oli noor 20-aastane keiser haritud mees, rääkis pea kõikide oma alamate keeli, oli wahwa ja ettewõtja, kuid sellejuures ihnus, umbusaldaw ja kinnise iseloomuga; teist arwamist, kui temal oli, ta ei sallinud ja sellepärast ei wõinud ta oma lugupeetud katoliku usu kõrwal ka mingit muud usku sallida. Kui Karl V. esimest korda Saksamaale tuli (1521), pidi kohe tema esimesel riigipäewal, mis Wormsis, Rheini jõe ääres, peeti, Saksamaal tõusnud ufutüli harutusele tulema. Keiser oleks tülitõstja munga, Martin Lutheruse küll hea meelega otsekohe tuleriidale saatnud, kuid mitmed Saksa würstid, kes Lutheruse tegewust heaks kiitsiwad, nõudiswad, et temale mahti antaks riigipäewal asja seletada ja oma eest seista. Keiser oli sellega nõuus ja andis Lutherusele Wormsi tulemiseks kaitsekirja. Et aga Jan Hus omal ajal sarnaselt kaitsekirjast hoolimata hukka saadeti, kartiswad Lutheruse sõbrad, et temale seelama saatus osaks saab, ja hoiatasiwad teda minemast; kuid oma

õiguse peale lootes wastas Lutherus, et ta igatahes Wormsi läheb, „kuigi seal niipalju kuradisi peaks olema kui katustel kiwa.“ Wormsi jõudes waatas rahwahulk imestusega seda julget munku, kes paawstile oli ufaldanud wastu hakata. Elimeest korda riigipäewa ette astudes, kus würsid ja kõrged waimulikud hiilgawates ülikondades koos istuwad, oli Lutherus kohkewel ja palus mõtlemise aega. Järgmisel päewal oli ta rahu kogunud ja astus oma kirjades awaldatud mõtete eest mehiselt wälja. Kui tema käest lühikest wastust ja oma kirjade hukkamõistmist nõuti, kostis ta: „Siis annan ma wastuse, millel ei hambaid ega ka sarwi ei ole: kuni minu õpetust pühakirja wõi teiste arusaadawate põhjuste waral mitte tühjaks ei tehta — seft paawsti ja kirikukogude õpetuse sisse üklinda ma ei usu, kuna nad ometi lagedasti ekläinud ja iseenele wastu rääkinud on — siis ei wõi ega taha ma midagi hukka mõista, seft et ma oma südamefunnistuse wastu mitte teha ei suuda. Teisiti ma ei wõi, siin ma seifan. Jumal olgu mu abimees. Amen!“ Mõju, mida Lutherus oma südi olekuga riigipäewa liikmete peale awaldas, oli mitmelugune. Saksi kuurwürst Friedrich Tark, Hesli maakrahw Philipp j. t. oliwad Lutheruse üle täis imestust. Keiser Karl V. aga ütles, et see mees teda küll katoliku usust lahkuma ei ahwalda. Kuid kaitsekirja õigust ei tahtnud ta Lutheruseft mitte ära wõtta, ehk küll mõned temale seda nõuu andiwad. Peale Lutheruse ärareisi andis ta aga käfukirja wälja, mis ufupuhastaja, kui Jumala kiriku küljest maharaiufud liikme, ühes kõigi poolehoidjatega riigiwande (*Acht*) alla pani ja tema kirjad ära põletada käskis. Kuid wandealune ise oli seni juba kindlas warjupaigas. Koduteel oli kuurwürst Friedrich Tark, kes awalikult keisri wastu astuda ei tahtnud, Lutheruse salaja kinni wõtta ja oma *Warfburi* lossi wiia lasknud, kuft tõisfed tagakiufajad teda mitte nii kergesti leida ei wõinud. Siin elas ta junkur Georgi nime all peidus, kandis rüüfliriiet ja käis jahil. Kuna Lutheruseft nüüd selleks head mahti oli, pani ta siin piibli algkeeleft Saksa keelde ümder, seft seni oli piibel Saksa keeles alles wähe tarwitusel, kuna üleüldiselt ladinakeelset „*Vulgata*“ nimeliff piibli-wäljaannet tarwitati. Tema ümberpandud Uus Testa-

ment ilmus juba 1522. a. trükist, terwe piibel sai aga alles 1534 walmis. Lutheruse piibli-üंबरpanek ei olnud mitte ainult ufupuhastamise laialilagunemisele ülitähtjas, waid oma tööga sai Lutherus ka Saksa kirjakeele uuendajaks, sest weel praegu põhjened Saksa kirjakeel Lutheruse piibli-üंबरpaneku peal.

8. Anabaptistid ja rüütlike mäts. — Lutherus ei saanud aga aastat aegagi Wartburis warjul olla, siis pidi ta juba jälle Wittenberki ilmuma. Siia kutsus teda ufulikumine, mille tema liig agarad järelkäijad algatanud oliwad. Katoliku kirikust lahkudes ei tahtnud nad nüüd enam midagi silma otfasgi sallida, mis selle kirikuga ühenduses seisis. Nad tormasiwad kirikutesse, takistasiwad katoliku usu jumalateenistust, lõhkusiwad altarid ja pihtitoolid puruks ja häwifasiwad pühad pildid ning kujud ära. Liikumise eesotlas seisiwad ülikooli professor Karlstadt ja Thomas Münzer. Peale selle ilmufiwad Zwickau linnast isefugused usuhullustajad, ameti poolest kangrud, Wittenberki; need kuulufasiwad: Jumal ilmutanud neile, et kõik preeftrid ja jumalakartmatad ära tappa tulewad ja et mitte lapsi ristima ei pea, waid üksi täisealisi inimesi, kes ristimise tähtsusest aru saawad. Need anabaptistid ehk uuestiristijad — „Zwickau prohwetid“, nagu neid hüüti — tahtfiwad Jumala riiki maa peal asutada, kus ei pidanud olema ei waeleid ega rikkaid, ei preeftrifid ega ülemust, ei haridust ega kooli, sest et Jumal iseenelest wagadele waimuwalguist jagab. Juba hakkasiwadgi nad koolifid kinni panema. Professor Karlstadt ja Zwickau kangrute teguwiis pahandas paljuid, kes enne hea meelega kiriku-uuendusest osa wõtma oliwad hakanud, nii et just mõiftlikumad mehed usu-uuendusele selga pöördä ähwardasiwad. Kui Lutherus seda kuulda sai, töttas ta, kuurwürsti keelust hoolimata, Wartburist Wittenberki ja juhtis oma tuliste jutlustega eklinuid jälle õigele teele. Liikumise eestwõtjad pidiwad Wittenberist lahkuma. Nad läkfiwad Saksamaad mööda laiali ja kuulufasiwad nõudmist, et mitte ainult kirik, waid ka riik ja terwe seltskonna seifukord ewangeliumi põhjal uueks luua tuleb. Lutherus aga ei tahtnud nüüd kiriku-uuendamisest mitte enam kaugemale minna,

ehk ta hakatufes küll ka kapitalismuse ja aristokratia waimu wastu wälja oli astunud ja nõudnud, et talupoegade eest iseäraliselt hooft kantaks ja metsad, jahiloomad ning kalad üleüldiseks omanduseks tunnistataks. Nüüd ei nõudnud ta ka mitte enam katoliku kiriku häwitamist, waid ainult tema parandamist, iseäranis aga kloofrite ärakaotamist, jumalateenistust rahwakeeles, kiriku juhtimist ilmaliku maawalitseja läbi, lihtsust jumalateenistuses, waimulikkude abieluse heitmist ja lauawõtmist leiwa ja wiinaga, kuna katoliku usu õpetuse järele ainult waimulikud wiina saada tohtisiwad. Lutherus ise heitis endise nunna Katharina von Bora'ga abieluse. Usupuhastamise-töös oli Lutherusel hoolas abimees, Wittenberi ülikooli Kreeka keele professor Philipp Melancton, kes kõik õpetatud tööd ära tegi, mida usupuhastamine nõudis, kuna Lutherus ise enam waidlemised ja seletused wäliste wastaste wastu oma peale wõttis. Nii edenes usupuhastamise-töö kiiresti ja oli peagi nii sügawalt maad wõtnud, et mõtetgi ei olnud Wormsi riigipäewa otsuse järele Lutheruse ja tema poolehoidjate wastu riigiwannet maksma panna. Nurisejaid oli palju ja need kõik heitsiwad usu-uuenduse poole. — Tähtsam liik nurisejate hulgas oliwad ofse rüütlid. Nad oliwad kadedad würstide peale, kes ju hakatufes ka muud midagi ei olnud, kui nende eneste taolised rüütlid, kes nüüd aga kui wõimsad walitsejad neid nende harjunud teerööwli-ametis takistasiwad; nad wihkasiwad ka linnakodanikka, kes jällegi muud ei olnud, kui jõukaks saanud talupojad ja nüüd lahedamalt elasiwad kui rüütlid; talupoegi aga rõhusiwad nad seeläbi armutalt, et nende käest teoorjuse näol wõimalikult suurt sissetulekut püüdiwad saada. Sõjateenistusesse ei kõlbanud rüütlid nüüd ka enam õieti; nende asemele tuliwad nüüd palgatud sõjamehed, kes jalgsi sõdides tuleriistadega paremini ümber käia oskasiwad. Rahutute rüütlike eestwedajaks heitis Ulrich von Hutten, tuttaw selleaegne luuletaja ja kirjanik, kes omal ajal teiste humanistidega üheskoos pilkeraamatu „Mustade meeste kirjad“ (*Epistolae obscurorum virorum*) wälja oli andnud. Peale Wormsi riigipäewa lootis Hutten parandust ainult weel rüütlike wägiwaldleht mäsuft; selleläbi loodeti ükfikute würstide wõimu

murda ja ühiff Saksa riiki üles ehitada, mille eesotfas wägew keiser pidi seisma. Mäslujuhiks pidi kange riigirüütel Franz von Sickingen saama, kes sõjawäe juhatuses juba palju osawust oli ilmutanud. Sickingen tungisgi ootamatalt Trieri peapiiskopi maadesse; see aga lõi naabriwürstide abil pealetulija tagasi ja ajas teda ennaft taga, kuni taga-aetaw surma sai. Ulrich von Hutten pandi riigiwande alla; ta põgenes Shweitti ja suri seal juba aasta pärast. Nii lõppes rüütlite mäls ilma tagajärgedeta.

9. Talupoegade mäls (1525) ja Münsteri anabaptistid (1534). — A. 1525 hakkaliwad talupojad mäslama. Liikumine algas Lõuna-Saklas, Shwaabimaal, kus, nagu räägiti, üks krahwiproua oma talupoegi pühapäewal figusid noppima sundinud olla. Tõsine mäslu põhjus oli aga küll raske ja rõhutud seisukord, milles talupojad eldsiwad. See fundus Shwaabimaal seda raskemalt, et naabruses olewa Shweitti-maa talupoegade waba, õigusline seisukord siin enam-wähem tuffaw oli. Talupojad oliwad peaaegu kõik mõisnikkude päris; mõisnik wõis neid ühes maaga äragi müüa. Pool nädalat ja enamgi pidiwad nad mõisnikule tegu tegema ja alles siis, kui mõisa põllutöö walmis oli, tohtsiwad nad oma põllule minna. Kui talupoeg ära suri, wõis mõisnik tema waranduseft kõige parema looma wõi muu asja omale wõtta, täheks, et õiguse pärast kõik järelejäänud warandus mõisniku pärisoma on. Waimulikule pidi talupoeg kümneft maksma, niihästi wilja kui ka koduloomade pealt. Metsloomi ei tohtinud ta ka siis mitte tappa, kui need tema wiljapõllud ära häwitasiwad, seft jahipidamine oli mõisaherra eesõigus. Rahuajal sai talupoeg sel kombel weel niigi palju omalt põllust, et ta hinge sees hoida jõudis, kuid sõja-ajal ja ikalduse-aastatel suriwad talupojad hulgakaupa nälga. Niisuguses wileffuses elades kuulsiwad nad nüüd usu-uuenduseft ja kriitlikust wabaduseft räägitama ja mis ime siis, kui nad omas rumaluses kriitliku wabaduse ja majanduslise wabaduse wahel õiget wahet teha ei osanud, need mõisted ära segasiwad ja wabadust wägiwal-laga kätte saada püüdsiwad. Nende juhid seadsiwad rahwa nõudmised 12 paragrahwis kokku, mille siisu umbes järgmine oli:

Iga kogudus walib ise omale waimuliku; waimulikkude ülespidamiseks maksawad talupojad oma lõikuseft kümneft; muud maksud, nagu kümnes loomade pealt j. m., kaotatakse ära; talupojad on isiklikult wabad; pärisorjus kaotatakse ära, seft Kristuse weri on kõik inimesed, ka talupojad, ära lunastanud; igaüks wõib igas paigas jahti pidada ning metsloomi tappa; mõisnikud tohiwad ainult niipalju tegu nõuda, kui seda ju wanast ajast saadik tehtud on; mis talupojad enam tegu teewad, selle eest on neil õigus talu nõuda; kus talupoegade maksud liig suured on, seal peab maad uuesti hindama ja maksu wähendama; karistused süütegude eest olgu kindlasti ära määratud; kogukonna-maad, nagu karjamaad ja muud, mis mõisnikud ära oliwad wõtnud, antagu kogukondadele tagasi; mõisniku õigus, talupoja surma puhul järeljäänud waranduseft kõige paremat looma wõi muud asja omale wõtta, kaotatakse ära; kui selgeks saab, et mõni neift paragrahwideft Pühakirja wõi Jumala käskude wastu käib, siis tunnistatakse see tühjaks. — Kui kulufuli käiliwad need 12 paragrahwi külalt külase ja suust suhu. Shwaabimaalt lagunes mäis Rheini äärde ja Thuringisfe: igal pool nõuti mõisnikkude käest „12 paragrahwi“ wastuwõtmist, ja mõisnikud oliwad sunnitud järele andma, seft et talupojad wahwa rüütli Götz von Berlichingeni juhatusel all offe korrapäralist sõda pidasiwad. Mõnel pool tegiwad talupojad küll ka weriseid ja tooreid tegusid, ja tapasiwad mõisnikka ilma armuta maha. Iseäranis meelik oli mäis Thuringis, kus Thomas Münzer kui „prohwet“ Jumalariiki alutada lubas ja kõik selle wastased mõõgaga maha tappa käskis. Peagi ei olnud talupoegadel nimetatud 12 paragrahwist küll, waid nad hakkasiwad kõige waranduse ärajagamist nõudma ja mõislasid maha põletama. Kõrgemad seltskonna-kihid tundsiwad nüüd ära, et hädaoht neid kõiki waritseb, ja sellepärast ühendasiwad nad end kõik, nii katoliklased kui Lutheruse poolehoidjad, mäisajate talupoegade wastu ja saiwadgi neift wõitu. Lutherus, kes alguses „12 paragrahwi“ heaks kiitnud ja würstidele nõuu oli andnud mõnes tükis talupoegade nõudmist täita, muutis mäisajal oma meelt, seft et mõnelt poolt tedagi talupoegade meelikute tegude pärast süüdlaseks peeti,

hakkas ägedasti talupoegade vastu kirjutama ja kufus ülemust neid kui hullufid koeri furnuks lööma. Wõitjad würstid maksiwad talupoegadele nende lüüdi hirmfasti kätte. Tuhandate kaupa pisteti neil filmad pealt wälja, murti käed ja jalad katki, neid poodi, pisteti läbi, tõmmati ratta peale ja põletati elufalt ära. Nii saiwad kümned tuhanded otfa. Ülejäänute seisukord läks aga weel wiletsamaks kui ta enne oli olnud. — 9 aastat hiljem tõusis weel kord mäls Westfalis Münsteri linnas. Hollandist oliwad mõned anabaptistid siia tulnuä ning hakkasiwad siin jälle oma Jumalariiki asutama, kus warandus ühine ja mitme naese pidamine lubatud pidi olema. Kõik nende wastased aeti linnast wälja wõi tapeti ära. Nende juht, rätslepp Johann Leideni linnast, kes end mesiasleks kuulutas, pani omale kuningakrooni pähe, seadis Wana Testamendi õpetuse järele 12 wanemat oma kõrwale linna üle walitsema ja lõi niifuguse korra, milles ufutuhin ja lodew elu käsilikäs käisiwad. Ühe oma naese tappis Johann enese käega ära, sest et see tema töotuste sisse ei uskunud. Wiimaks tuli riigi wägi ja wõttis linna oma alla. Rätslepp Johann ja teised juhid piinati furnuks. Selle järele kustus küll märatsemine, kuid sellega ühes kadus Münsterist ka ufupuhastus üsna ära.

10. Politika-olud. — Muidugi ei wõinud keiser ja katoliklased üleüldse waikle südamega pealt waadata, kuidas uus usk ikka enam laiali lagunes ja ühtlasi sügawasse riigi olukorra sisse lõikawaid märsufid kaasa tõi. Juba oliwad mitmed maad, nagu Saksi ja Hesli kuurwürstiriigid ja mitmed wabad riigilinnad ufupuhastamise vastu wõtnud, ja isegi mõned waimulikud würstid ei tahtnud enam katoliku kirikule fruuks jääda, nagu näit. Preisimaal Saksa rüütliordu suurmeister Albrecht, kes ordu äralõpetatuks ja ordumaa Poola riigi laenuwalitsuse all ilmalikuks hertsogkonnaks kuulutas (1525). Üleüldse kassufiwadgi ufupuhastajad nüüd würstide warju all ufupuhastamist edendada, ja mitmed würstid heitsiwad puhta omakasu pärast nende nõuusse. Sest katoliku usu ära kaotamisega läkfiwad ju katoliku kiriku suured warandused, nagu maad ja klooftrid, ilmalikkude würstide omanduseks; würstid andsiwad ainult muist neist maadest Lutheruse usu kiri-

kute wõi koolide kätte. Kõigi nende nähtuste wastu ei suutnud keiser Karl V. mitte wälja astuda, ta ei saanud Wormi wandeoffultgi täide saata, sest et politikasekeldused temale aega ei andnud Sakfamaalegi tulla. Iseäranis Italia olud hoidfiwad teda kinni. — Italia oli keskaja lõpul kõige rikkam ja haritum maa Europas. Kuna aga tema naabrid, Hispania ja Prantsusmaa, tugewate keskwoimude all ühendatud oliwad, oli Italia hulgaks riigikesteks killustatud, ja need ilmutafiwad oma tulude ja nõrkuse poolest otse haledat kaju. Tähtsamad Italia riigid sel ajal oliwad Milano ehk Mailandi, Venezia ehk Venedigu ja Firenze ehk Florenzi riigid põhja pool, kirikuriik maa keskmises osas ja Napoli lõuna pool. Ägedate siisemiste erakonna-wõitluste tagajärjel oliwad siin enamasti igal pool wabariikide asemel tirannid (hirmuwalitsejad) walitfufe oma kätte kiskunud: Milanos walitfifes Visconti ning Sforza sugu ja Firenze Medici sugu, kuna Neapolit kord üks, kord teine wõõras walitsejafugu oma kätte kiskus. Prantsufe kuningas Charles VIII. (I. Iharl) heitis 15. aastafaja lõpul Napoli oma alla, kuid tema järeltulija Prantsufe troonil, Louis XII. (I. Iui), pidi siit Hispania kuninga Fernando Katoliklase eest taganema, ja siis jäi Napoli kuni 1713. a. Hispania alla. Neapoli asemel wõttis Louis XII. aga Milano oma alla, selle peale toetades, et tema wanaema wiimane Visconti pärija ning nii tema ise selle riigi ainukene õige ifand olewat, kuna kõik muu Visconti sugu otfa oli saanud. Selleaegne Milano hertsog Lodovico Sforza wiidi wõidetuna Prantsusmaale wangi (1500), kus ta ka suri. Ei puudunud palju, siis oleks sellamal ajal uhke Venezia, kus siiaamaani wabariik kindlal jalal seisis, oma wabaduse kaotanud. Seft Venezia allaheitmise otstarbeks oliwad keiser Maximilian, Prantsufe kuningas Louis XII., Hispania kuningas Fernando ja paawft Julius II. Cambrai (I. kangbree) linnas lepingu teinud. Kuid peagi hakkas paawft oma teguwiisi kahetfema, lahkus lepinguft ja hakkas nüüd kõige ihu ja hingega „barbarlasi“, i. o. prantslasi Italiast wälja ajama. See läksgi tal korda ja Lodovico Sforza wanem poeg Massimiliano sai jälle Milano troonile tagasi (1512). Kuid kaunis Italia ei saanud sellega weelgi mitte rahu kätte.

Louis XII-ma järeltulija, südi François I. (I. frangsuu), oli waewalt Prantfuse troonile saanud, kui ta, noor, wahwa ja auuahne nagu ta oli, Milanot suure wäega tagasi wõtma tötas. Lodovico Sforza poja Masimiliano ainukene tugi oliwad Shweiffi palgatud sõjamehed, kes aga kahepäewases suures Marignano (I. marinjaano) lahingus (1515) lüüa saiwad ja wõitjaga lepingusse heitsiwad. Sellega näis wõitlus Põhja-Italias lõpnud olewat, kuid see oli ekliilootus.

11. Karl V. sõjad ja nende mõju usupu-hastuse peale. — François I-se wastaseks hakkas keiser Karl V., kes Milanot kui wana Saksa riigi laenumaad riigi alla tagasi nõudis. François omalt poolt nõudis jälle Neapolit, mis Karl V. Hispania Fernando käest pärinud oli, Prantfusmaale tagasi, sest et tema eelkäijad selle maa ära wõitnud oliwad. Kuid François I-sel oli weel tähtsamaid põhjusid Karl V. wastu sõda algada. Ta pidi Habsburi walitsejale ning selle praeguse ehitaja Karl V. wõimu murda katsuma, sest muidu oli karta, et Habsburi sugu, kelle käes pea kõik Prantfuse piirimaad oliwad, wiimaks Prantfusmaa oma maade wahel otse ära lämmatab ja Karl V-mal korda läheb tõesti maailma-riiki asutada, nagu tal kindel plaan ja tahtmine oli. Neli korda wõitsiwad mõlemad wägewad wastased üksteise wastu sõjariistad kätte ja 23 aastat (1521—1544), ainult mõne wäikese waheajaga, kestis sõda nende wahel. Waheldawa sõjaõnne kestwusel sattus François a. 1525 Pavia lahingus wangi ja pidi siis end Milanost ning oma õigustest Neapoli kohta lahti ütlema. Aga niipea kui ta wangist wabaks sai, wõttis ta sõjariistad uuesti kätte ja heitis ühtlasi paawstiga lepingusse. Keisri wäed, milles hispanlased ja ofalt ka Lutheri usulised sakslased oliwad, läksiwad nüüd Rooma, wõitsiwad selle ära, hakkasiwad linna koledasti rüüstama, hullemini kui omal ajal gootid ja wandalid teinud oliwad. Paawst Clemens pidi Püha-Jngli kindlusesse pakku minema ja pealt waatama, kuidas sõjamehed kardinaliriietes pilgates Lutheruse paawstiks walitsiwad. Ka muidu ei õlnud selles sõjas kuningal François'l suurt õnne, ja kui a. 1529 tema ema ja keisri tädi Cambrai's n. n. naeste-rahulepingu tegiwad, siis pidi ta uuesti

terwe Italia oma wastase wõimu alla andma. — Waheajal oli aga Habsburi sugu weel uue tüki maad ida pool oma kätte saanud. Nimelt oli wiimne Jagello sugu kuningas Ungari ja Böömi troonidel, Ludwig II., Türgi sultani Suleiman II-se Toreda wastu wõideldes Mohacs'i (l. móhatshi) lahingus 1526 surma saanud, ja tema asemele walisiwad mõlemad riigid keiser Karl V-ma wenna Ferdinandi oma kuningaks. Suleiman pidas küll ka temaga sõda edasi ja heitis pea terwe Ungarimaa oma alla. Wiimaks ilmuwad Türgi wäed koguni Wiener linna alla ja lõiwad siin oma leeri üles. Kuid linna ära wõtta ei läinud neil korda, waid Suleiman pidi piiramise katki jätma ja tagasi minema, ilma et oma plaani täide oleks saanud wiia.

12. Protestandi usk ja selle laialilagunemine keisri sõdade puhul. — Karl V-ma sõdade wahel oli a. 1526 Speyeris riigipäewa peetud, kuid agarat wastuhakkamist usupuhastuse wastu ei jõutud siin mitte offuseks teha, waid otse siin lubati, et iga „riigiseisus“ (würst, wabalinn wõi muu riigi-osa) Lutherust ja tema poolehoidjaid Wormsi riigipäewa ofuse järele kas wandealuseks pidada wõib wõi mitte, just nii nagu igaüks seda Jumala ja keisri ees arwab wastutada wõiwat. Kui aga kolme aasta pärast Speyeris uuesti riigipäewa peeti (1529), oli healteenamus katoliklaste käes ja siin tehti ofuseks, et Lutherus ühes oma poolehoidjatega ikkagi wandealuseks lugeda ja uue usu laialilagunemine kinni panna tuleb, kuni üleüldine kirikukogu asja offustab. Nende ofuste wastu awaldasiwad aga uueusulised riigiwürstid ja riigilinnad protesti (i. o. wastuwaidluse) ja kinnitasiwad, et ufuasjus üleüldse mitte healteenamusega oflust teha ei wõi. Sellest ajast saadik hakati uue usu poolehoidjaid protestantideks hüüdma, ja see nimi on neile tänapäewani alles jäänud. — Kui Wiener linn türklaste käest oli peasnud, sai wiimaks keiser ise mahti Saksa riigiasjadele lähemale astuda ja sellepärast kussus ta a. 1530 Augsburgi linna uue riigipäewa kokku. 9 aasta järele oli ta jälle kord ise riigipäewal ja siin pidi nüüd kindel seisukoht protestantide wastu wõetama. Mitte ilma ülekuulamata ei tahetud neid hukka mõista ja sellepärast

kuffuti neid oma usuff riigipäewale aru andma. Selle otstarbega kirjutas Philipp Melancton selgete aga tagahoidlikkude sõnadega uue usufunnistuse, lootuses, et ehk riigipäew selle heaks kiidab. Kuid asjata: Augsburi usufunnistuse poolehoidjatele anti kõwa käik kuni maikuuni 1531 wana usu juurde tagasi pöördä. Selle ähwarduse tagajärjel astufiwad protestandiwürstid Schmalkaldis Thüringimaal lepinguks kokku, et tarwilisel korral ühendatud sõjajõuga oma usu eest seista. Kuid otse sel ajal ilmufiwad türklased uuesti keisrit tülitama ja sellepärast lubas keiser esialgselt usuasjus rahu pidada; sellekohase lepingu järele, mis Nürnbergris 1532 tehti, pandi n. n. „*interim*“ (ajutine leadlus) maksma. Pea lubati kirikukogu wõi riigipäew kokku kuffuda ja linnamaani ei pidanud kedagi tema usu pärast taga kiustama. Türklased pidiwad nüüd keisri suure wäe eest jällegi taganema. — Warsti peale seda läks keiser Põhja-Aafrikasle, et sealselid Muhamedi ufulisi mererööwliid karistada. Ta heitis Tuunislinna oma alla ja peastis 20.000 ristiusulist orja wabaks; seda tegu luges keiser oma kõige kaunimaks tööks terwel eluajal. — Kuid ka selle sõjakäigu järele ei saanud keiser rahu, waid terwelt kümme aastat otfa tuli tal jälle ühelt poolt Prantsusmaa ja teiselt poolt türklaste wastu sõdida. Kõige selle aja sees ei saanud keiser protestandi usu laialilagunemist milgi kombel takistada, waid pidi pealegi õrnalt protestandi usku würstidega ümber käima, sest muidu olekliwad need tema waenlaste poole heitnud. Wiimaks ei olnud tähtsamatest Saksa würstidest, peale keisri wenna Ferdinandi ja Baieri hertsogi, kedagi enam, kes weel katoliku usuff kinni oleks pidanud, isegi mitmed waimulikud würstid wõffiwad protestandi usu wastu. A. 1544 oli aga kuningas François I. niifuguses kirkikus, et ta Crespy (l. krep) linnas (Pariisiligidal) tehtud rahulepingus Neapoli ja Milano jäädawalt keisri omaks funnistas. Nii lõppesiwad need pikad sõjad õieti sellega, millega nad hakanud oliwad: sõdiwate riikide piirid jäiwad sõdade lõpul seksfamaks, mis nad sõdade algul olnud. Kuid sõdade tähtsus oli siiski suur. François I-sel oli korda läinud oma maad ja terwet Europat Habsburi sugu ähwardawa üle-

wõimu eest kaitsta, ja keiser Karl, kes kõik see aeg François I-lega kimbus oli, ei saanud mitte täiel jõul ufupuhastamisele wastu astuda, ehk tal seks küll elaw soow oli. Türklasteft sai Karl V. sel kombel rahu, et ta Ungari üsna nende kätte jättis.

13. Shmalkaldi sõda. — Niipea kui Prantsusmaaga ja türklastega rahulepingud tehtud, tahtis keiser oma riigi ufuasja lõpuliisele otfufele wiia. Temagi arwamise järele tuli kirikuasjus uuendusi ette wõtta, kuid neid pidi kirikukogu ühes paawsti ja keisriga otfustama, mitte aga mõnele üksikule mungale ei otftinud seda woli lubada. Kuid selle mõttega ei olnud nüüd protestandiwürstid mitte enam nõuus. Kui siis paawst keisri sunnil kirikukogu Tirolimaale Trento ehk Trienti linna wiimati kokku kutsus (1544), otfustatiwad protestandiwürstid sellest kogust mitte osa wõtta ega selle otfusid oma kohta makswaks tunnistada, ehk küll keiser seda kõwasti nõudis. Nemad omalt poolt nõuditiwad, et keiser rahu rikkuma ei hakkaks, kui ka mislugused otfused tahes Trentos peaks tehtama. Kui kumbgi pool järele ei andnud, kutsus Karl oma Hispania sõjawäed Saksamaale. Ka Shmalkaldi lepinguotfalistes walmistatiwad sõja wastu. — Sel ajal suri Lutherus (1546), kui ta oma sündimisepaigas Eislebenis käimas oli. Tema surnukeha wiidi Wittenberki ja maeti suure auuga maha. — Warsti peale seda algas Shmalkaldi sõda (1546—1552). Protestantide käli käis hakatufes halvasti, sest et neil ühine sõjajuhatas puudus. Pealegi sai Sakli hertsog Moritz, ile küll protestantlane, oma kaaswendadele äraandjaks. Keiser oli lubanud teise Sakli walitseja, Moritzi sugulase Johann Friedrichi maad ja kuurwürsti-auu temale anda, ja nii tungisgi Moritz kohe sõja algul Johann Friedrichi maadesse. Kohkudes tõttatiwad lepinguotfalistes koju oma maid kaitsma ja sel kombel oli keisril kerge neid üksikult lüüa. Kõigepealt heitis Karl Lõuna-Saksamaa riigilinnad alla, siis läks ta Sakli kuurwürsti wastu, wõitis tema wäe Elbe ääres Mühlberi lahingus täitsa ära ja wõttis haawatud kuurwürsti enese wangi (1547). Keiser mõistis Johann Friedrichi eluajaks wangi ja määras suurema osa tema maadest ühes kuurwürsti-nimega äraandjale Moritzile palgaks. Teine protestantide juht, Hesli maakrahw Philipp

andis end wabatahtlikult Karli alla, oma lõnakuulmatust andeks paludes, kuid keiser pidas teda ikkagi wastu oma lubamist wangis.

14. P a s f a u kokkuleppimine (1552) ja A u g s b u r i u s u r a h u (1555). Karl V. troonilt äraastumine (1556). — Nüüd oli keiser Karl oma auu ja wõimu tipul. Ei Prantsusmaa ega Saksa protestandiwürstid ei jaksanud teda enam takistada oma elu-ülesannet täide saatmast; ühine usk pidi jälle walitsema hakkama ning Saklamaast ja Karli oma pärismaadest pidi maailmariik tekkima, mitte wähem tähtjas kui Karl Suure riik omal ajal oli olnud. Protestantidele andis ta uue „Augsburi interim-seaduse“ läbi kohe käsu, peaaegu kõik uuendused ära kaotada, ainult „wahepeal“ (ladina keeli: *interim*), kirikukogu kokkutulemiseni, lubati neile mõned uuendused tarwitusele jätta. Ta oleks ka tõesti protestandi ufu ära lammatanud, kui mitte olle ta endine aitaja S a k s i M o r i t z teist korda äraandjaks ei oleks heitnud, seekord aga keisri wastu. Moritz oli keisri peale pahane, et see maakrahwi Philippiga, kes Moritzi äi oli, nii halvasti ümber käis, ja sobitas siis protestandiwürstide keskel uue lepingu keisri wastu; selle lepingu liikmeks astus ka Prantsuse kuningas H e n r i II. (I. angri), François järeltulija; palgaks oma abi eest pidi see M e t z ' i , T o u l ' i (I. tuul) ja Verdun' i (I. werdöng) riigikindlused Lothingis omale saama. Kawal Moritz oskas keisrile ette kujutada, et ta tema awitamiseks sõjawäge kogub, tungis aga siis ootamatalt keisri peale, kes sel ajal Innsbruckis haige oli. Waewalt peasis keiser wangi sattumise eest, õõli tulelontide walgusel Alpi mägede üle põgenedes. Selsamal ajal wõtsiwad prantslased neile lubatud kindlused oma alla. Ka türklaste pealetungimist oli jälle karta ja nii pidi keiser oma kitsikuses sellega rahul olema, et tema wend Ferdinand P a s f a u linnas (Baieris, Donau jõe ääres) Moritziga kokku leppis; see leping muudeti kolm aastat hiljem A u g s b u r i s lõpulikult u s u r a h u k s ü m b e r (1555). Siin anti neile Saksa ofariikidele, kes Augsburi usutunnistuse makswaks oliwad tunnistanud — nii siis mitte ka Zwingli ja Calwini järelkäijatele, kellest allpool jutt tuleb — täieline usuwabadus ja kõik needfamad õigused,

mis katoliklastelgi olivad. Aga ainult riigivalitsused ja wabalinnad saidwad usuwabaduse, mitte ka riigialamad, waid need pidiwad selle usu heaks wõtma, mille poole riigivalitseja hoidis. Seda seisukorda tähendati ladinakeelse sõnaga: „*cujus regio, illius religio*“, i. o. kelle walitus, selle usk. Ainult selle kohta ei saadud selgusele, kellele nende piiskoppide ja muude waimulikkude würstide maad pidiwad saama, kes katoliku usust protestandi usku läksiwad. Katoliklased nõudisid, et lepingule kirikuasjus liisamärkus (*reservatum ecclesiasticum*) juurde liisada tuleb, nimelt et waimulikud würstid protestandi usku minnes (mida nad isiklikult teha wõisid) oma seisuse ja maa kaotama peawad; protestandid olivad aga selle liisamärkuse wastu. Nii ei saanud Augsburgi rahuleping mitte täielik, waid andis pärastisteks hõõrumisteks põhjust. — Asjata katkus keiser Karl wahepeal riigikindlusi prantslaste käest tagasi wõtta. Mehi ümber piirates kaotas ta talwe külma käes kolmanda osa omaist wäest, kuid kindlus jäi kätte saamata. Äpardused tema wiimastes ettewõtetes ja ikka suuremaks minew haigus tegiwad ta meele nii pahaseks, et ta oma ammu e mõtte teoks tegi ja kõik omad kroonid wabatahtliselt käest ära andis. Hispania ühes Madalmaadega ja Franche Comtéga, Italia ja Lue-maailma maadega andis ta oma poja Philipp ehk Felipe II-le kätte. Keisri nime jättis ta oma wenna Ferdinandile, kes juba warem (1521) Austria pärismaad oma kätte oli saanud. Selg ajast saadik läks Habsburi walitsejafugu kahte härusle: teine neist sai Hispanias, teine Aultrias walitsema. Selle järele läks endine keiser oma mõisa elama, mis ta Püha Justi klooftri juures Estremaduras, Hispanias, oma jaoks oli wälja ehtida lasknud. Siin elas ta weel kaks aastat, ja wõttis ka siin olles weel politika-elust hoolega osa. Ta suri a. 1558.

II. Usupuhastamine Shweitsis ja mujal Europas.

1. Ulrich Zwingli (1484—1531). — Shweitslased olivad keskaja teisel poolel kui kangelased oma wabadust Habsburi soost walitsejate ja Burgundi riigi wastu kaitsnud. Neid loeti sõjakanguse poolest kõige ülemaks rahwaks; sellepärast

aimaliwad teised Europa rahwad nende sõja-lisefeleadeid ja sõjariistu järele ja naabrid, Prantsusmaa, Saklamma ja paawst, palkaliwad shweitslasi alatafa oma sõjawäesfe. Ainult wälispidi oli Shweits weel „Püha Rooma riigi“ osa, tõepoolest oliwad üklikud maakonnad, kantonid, oma liisemistes küsimustes täitfa isefeiwad, kuna kantonite ühiseid asju saadikute läbi üleüldises lepingu nõukogu s oflustati. Isefeiwalt ja Sakla usupuhastamisest lahus algaliwad shweitslased ka oma kirikuasju korda seadima. Usupuhastamise küsimuse wõttis siin Ulrich Zwingli, Zürichi linna kirikuõpetaja, oma kätte. Nagu Lutherus, oli temagi talurahwa laps, kuid jõukalt perekonnast. Ta sai hea hariduse, oli humanismuse poolehoidja, kaine, arulaaja ja mõistlik mees. Kui õige wabariiklane ei tahtnud ta kirikuasju parandades ka mitte ilamaa asju kahe silma wahele jätta. Ta astus indulgentia-kirjade, mungaelu, ebafuliste kommete ja muude katoliku kiriku wäär-olude wastu wälja; katkus ka Shweitsi sõjamehi teiste riikide palgalisteks minemast tagasi hoida, sest ta oli sõjaleeris õpetaja ametit pidades oma filmaga näinud, kui tooreks sõjatõõ inimese teeb, ja sai sellest õigesti aru, et kaua tooruses elanud inimene enam heaks kodanikuks saada ei wõi. Ta kaotas Zürichis klooftrid ära, alutas koolisid, haige- ja waestemajasid, lubas waimulikukudele abieluse heita ja seadis kirikud ning jumalateenistused wõimalikult lihtsaks ja rahwalikuks. Ainukesteks usuhallikaks tunnistas ta Pühakirja, nagu Lutherusgi, oli aga selle seletamises kainem kui Lutherus. Kristuse sõnu: „Wõtke, see on minu ihu, jooge, see on minu veri!“ seletas Zwingli nii, et nad ainult piltlikult mõista tulewad; sel põhjusel ei ole siis ka praegune kiriklik püha-õhtu söma aeg tema arwates muud kui Kristuse ohwirurma mälestuse pühitsemine. Lutherus seletas aga neid sõnu täht-tähelt ja ütles, et pühal õhtusööma ajal tõesti Kristuse ihu süüakse ja Kristuse werd juuakse. Hesli maakrahw Philipp tahtis hea meelega mõlemaid usupuhastajaid ühendusele wiia ja kufkus nad (1529) sel sihil Marburki suulõnalisele läbirääkimisele; kuid Lutherus lükkas seal kõik Zwingli pakkumised tagasi — ja nii jäiwadgi mõlemad õpetused üksteisest lahku. Zwingli ja pärast Calvin'i (I. kalwin) järelkäijaid kufsutakse „refo-

meritud“ (uuendatud) kiriku liikmeteks. Ka kirikuasjade juhatusel seadmises läks Zwingli Lutherusest lahku. Kuna Lutherus kirikuwalitsuse ilmalikkude maawalitsejate kätte andis, ufaldas demokratlik Zwingli kirikuwalitsuse koguduse enese ja tema asemikkude kätte. Shweitsi riigiasju katsus Zwingli nii korraldada, et kõik kantonid üleüldises lepingunõukogus ühe-tafa mõju pidivad saama, kuna seal senini wiiel n. n. „wanal kantonil“ (Schwyz, Uri, Unterwalden, Zug ja Luzern) enam õigusi osaks oli. Need kantonid ei tahtnud ei riiklistest ega ka kiriklistest uuendustest kuulda; „wanade kantonite“ poolle lõiwad ka weel Freiburi ja Wallise kanton. Lahkumineku tagajärjel algas Shweitsis lausa kodu sõda. Kappeli lahingus saiwad usu-uuendajad lüüa; langenute hulgas oli ka Zwingli, kes waimulikkude talituste pärast sõjaleeri kaasa oli tulnud (1531). Kuid siiski jäi tema poolehoidjatele ka edaspidiseks usuwabadus alles.

2. Calvin. — Palju tähtsam mees kui taane Zwingli oli teine Shweitsi usupuhastaja, Johann Calvin. Kuna Zwingli kohalisele uuendatud ufule aluse rajas, ülendas Calvin selle usu üleilmliseks suureks usufunnistuseks. Calvin oli prantslane, pidi aga protestandi usu poolehoidmise pärast oma isamaa maha jätma ja tuli Genève (l. Ihneew) ehk Genfi linna (1536), kuhu sel ajal Zwingli õpetus juba funginud oli. Tema wälispidi nõrgas kehas elas raudne waim, kes mõtted nende wiimase lõpuni järjekindlalt läbi mõtles ja saadud offusid kindlalt maksma panna katsus. Jumalateenistuses nõudis ta weel suuremat lihtsust kui Zwingli ja arwas, et kirikul õigus ja kohus on ka kõigi inimeste eraelu üle walwata. Kirikuwalitsuse andis ta konfistoriumi kätte, kelle liikmeteks waimulikud mehed ja peale selle koguduse walitud 12 „wanemat“ wõi presbyterit oliwad. Konfistorium pidi selle üle walwama, et koguduse liikmed kõiki waljuid kombelisi effekirjutusi täidawad; effekirjutuste läbi ei olnud mitte ainult kõlwatud teod, nagu liigjoomine ja liigisõmine, riideuhkus, lorifõnad jne. ära keelatud, waid ka ilmsüüta lõbud nagu teater, tants ja kõik pidustused. Nagu Lutherus, õpetas ka Calvin, et inimene mitte usutegude läbi, waid ainult armust õndiaks saada võib. Kuid ka sel-

les õpetuses läks ta viimase tipuni: tema arvamise järele oli Jumal, kes ju kõik asjad teab, algusest saadik muist inimele wogadeks ja õndlateks, muist aga patusteks ja hukkaminejateks määranud, mida „etteääramise“ (*praedestinatio*) õpetuseks kutsutakse. Kristus on ainult wäljawalitute (*élus*) eest surma läinud, teised, kuigi nad wälispidi Kristust tunnistawad, ei ole mitte paremad kui paganad. Ainult liifimine heal wõis igäuhele ilmutada, kas ta wäljawalitute wõi hukkamõistetute liigist on. Kes aga end wäljawalitud tundis olewat, see pidi oma waga elu läbi Jumala armult tunnistust andma. — Oma õpetuse täitmise üle walwas Calvin suure waljusega, nii et Genève linn, kus kõik tema seadlused maksma pandi, „protestandi Rooma“, Calvin ise aga „protestandi-paawsti“ nime sai. Tema waljus läks niikaugele, et oma wastaseid surma, koguni tuleriidale saatis. Tema tulise kõne ja tõlise meele mõjul lagunes ta õpetus ruttu laiali. Saksa würstidestgi lahkus P f a l z i kuurwürst Lutheruse õpetusest ja sai Calvini poolehoidjaks. Ka Poolamaal, Ungaris ja Madalmaadel wõttis tema õpetus maad. S h o t i m a a kaudu fungis Calvini õpetus ka Inglismaale, kus tema järelkäijad „puritanlaste“ ehk puhtaufuliste (Lad. *purus* = puhas) nime kandiwad. Iseäranis katius Calvin oma ifamaad, P r a n t s u s m a a d, oma ufule wõita, kus „h u g e n o t i d“ tema järelkäijad oliwadgi.

3. U s u p u h a s t u s I n g l i s m a a l. — Juba 14. aastal ajal oli Oxfordi ülikooli profeslor Wicliif († 1384) paawsti mõju ja waimuliku seisuse raiskuläinud elu wastu üleüldse agaralt wälja astunud: oli usuõpetuse puhastust piibli põhjal, piltide ja pühameeste auustamise, suusõnalise pihtimise ja terwe munga-elu ärakaotamist nõudnud. Kuid liikumine, mis Inglismaal tema õpetuse põhjal tekkis, suruti weriselt maha ja ufuelu jäi täitsa Rooma mõju alla. — Sel ajal kui ufupuhastamine Saklammaalt ja Shweitsiist mujale jõudma hakkas, istus Inglise troonil kuningas H e n r y V I I I. (I. hénri, 1509—1547), küll anderikas ja õpetatud mees, kuid wägiwaldne ja täitsa oma himude küüsis kinni. Uus õpetus leidis Wiclifi kodumaal loomulikult lahket wastuwõtmist, kuid kuningas ei tahtnud ufuuendamiseft esiofta kuuldagi. Ta astus koguni iseoma waidluskirjaga katoliku ufu

seitsme sakramendi kaitseks Lutheruse vastu wälja, kui see seitsme asemel ainult kaks sakramenti makswaks tunnistas. Paawst andis kuningale selle eest „usukaitsja“ (*defensor fidei*) auunime. Kuid hea läbifaamine paawstiga ei kestnud kaua. Peagi läks Henry VIII. täiesti isiklisel põhjusel paawstiga tülisel ja selle tagajärg oli katoliku kiriku wõimu murdmine Inglismaal. Kuningas tahtis end oma abikaasalt, Hispania printsessist Katharinaalt lahutada lasta, et siis ilusa kojaneitsi Anne Boleyn'iga (l. boolin) uuesti abieluse heita. Lahutamise põhjuseks ütles ta, et Katharina tema wenna lesk olla ja ta seepärast katoliku usu õpetuse põhjal temaga seaduslikku abielu ei tohtida elada. Paawst aga ei julenud kuninga abielu lahutada, sest et ta keisrit (Karl V-dat), kuninganna Katharina õepoega, pahandada ei tahtnud. Et nüüd paawsti keelust hoolimata lahutus toime panna, kuulutas Henry oma käsu läbi Inglise kiriku paawsti mõju alt lahti, seadis enese ise Inglise ülemaks waimulikuks meheks ja laskis Inglise waimulikku seisust oma abielu siis tühjaks tunnistada. Kui Inglise kiriku pea, milleks teda parlament (1534) kinnitas, kaotas ta Inglismaa 500 kloostri umbes 400 ära, et nende sisetulekuid ja maid oma kätte saada. Kuid katoliku usu õpetuse muutmisest ei tahtnud ta midagi teada. Kes katoliku kiriku õpetust pühalt õhtusöömaajast, suusõnalisest pihtimisest wõi preestrite walmilises elus elamisest (*coelibatus*) tühjaks julges tunnistada, see poodi üles wõi saadeti tuleriidale; niisama aga tehti ka nendega, kes paawsti poole hoidiswad ja kuninga ülemwõimu paawsti asemel (*supremacy*) makswaks ei tahtnud tunnistada. Nii lõi Henry üsna uue kiriku, mis õpetuse poolest katoliku, korralduse poolest aga protestandi kirik oli, kuid piiskopiwõimu jättis kuningas alale, mikspärast siis Inglise kirikut „episkopalkirkuks“ nimetama hakati. Umbarwu järele surmati Henry VIII. ajal 72.000 inimest usu pärast ära, nende seas ka palju suurnikkusi: 2 kardinali, 21 piiskoppi, 12 hertfogit ning krahwi jne. Täie õigusega nimetas Inglise rahwas kuninga wägiwõimuliseid usuasjade määrusi, mis „kuues artiklis“ ülewal oliwad, offe „werefadusteks“. Kujutaw selleaegse Inglise olude kohta on, et ka parlament end tageda kuninga tööriistaks andis ja

ta werefleadufed oma poolt kinnitas (1539). — Mida wanemaks, feda wägiwaldfemaks ja werehimulifemaks läks Henry. Anne Boleyni laskis ta lühikefe abielus elamife järele furma mõifta, teda kergemeelselt abielurikkumises lüüdistades ja wõttis fiis teife ilusa kojaneitfi, Jane Seymour'i (l. dsheen fiimör) omale abikaafaks. Peale selle furma oli tal weel kolm naift; nende feaft lahutati elimene ära ja teine mõifteti furma, kuna kolmas temalt lesena maha jäi. Kuninga kauaaegne kaastööline ja werehimuliste ofufte täidesaatja oli Thomas Cromwell; aga ka selle saatis kuningas wiimaks furma. — Kui Henry (1547) furi, läks ufupuhastamine tema järelejäänud 9-aastafe poja, kuningas Edward VI-ma all (kelle afemel muidugi eeftkoltjad riigiasju ajafiwad) ilufti edafi, kuna kallimeelle Canterbury (l. kénterböri) peapiiskopi Cranmer'i (l. krenmer) tegewufel nüüd ka kiriku fiifemises elus uuendufi maksma pandi; nimelt jagati pühal õhtuföömaajal leiwa juures ka wiina, lubati preeftritele abielusfe heita ja tunniftati õndsaksfaamine ufuf läbi õigeks. — Kui nõrk Edward wara furi, fái troonile tema õde Mary (l. meeri, 1553—1558), Henry VIII-ma ja tema elimefe abikaafa Katharina tütar, kes ema mõju all tulifes katoliku ufuf waimus kaswatatud oli. Temalt kardeti kohe protestandi ufuf tagakiufamift ja sellepärast katfuti tema afemele Henry VIII-ma õefütart Jane Gray'd (l. dsheen gree) troonile tõfta. Kuid rahwas oli Mary poolt, feft et ka fee ufufwabaduft lubas, ja noor Jane pidi ühes oma abikaafaga ja poolehoidjatega tapalawale minema. Mary heitis selle peale oma fugalafega, noore Hispania kuninga Felipe II-sega, keifer Karl V-ma pojaga, abielusfe. Felipe oli kõige wihafem protestandi ufuf wastane ja hakkas kõigest lubadufest hoolimata uuendatud ufufu Inglismaal kõwasti taga kiufama. Mary kaotas kõik ifa ja wenna toimepandud uuendufed ära ja andis kiriku jälle täiffa paawfti alla. Kolme aasta jookful laskis ta 300 inimeft kas ära tappa ehk tuleriidale faata, nende hulgas ka Cranmeri, kes küll uueft ufufst faganemife läbi oma elu peasta katfus, kuid asjata. Aga nende tagakiufamiste läbi alles faigi uus ufuf Inglife rahwale kalliks. Wiha kuninganna wastu tõufis rahwa füdames aina fuuremaks, ifeäraniis ka sellepärast, et ta wälimi-

les politikas oma abikaasa Felipe nõuu peale Prantsuse kuninga Henri II-se vastu õnnetus sõda algas; selles sõjas kaotas Inglismaa Calais (l. kalee) linna — viimise maatüki, mis ingllastel weel oma endisest suurest omandusest mannermaal alles oli, prantslaste kätte ära. Maa ja rahwa õnneks suri Mary, keda „Weriſe“ liignimega nimetama hakati, juba 5-aastase wallitsemise järele. Alles tema õe ja järeltulija, Anne Boleyni protestandi ufus kaswatatud tütre Elizabeth'i (l. elisabet) all (1558—1603) sai protestandi usk Inglismaal jäädawalt juurduma.

4. *Ufupuhastus Skandinaawias.* — A. 1397 oliwad Kalmari lepingu läbi kolm põhjamaa riiki, Rootsi-, Norra- ja Taanima, ühe wallitseja, nimelt Taani kuninga alla ühendatud; kuid warsti sai rootslastel himu wõõra kuninga all elamisest otſa ja neis ärkas tung, ennalt Taanimaalt eraldada. Juba ligi sada aastat kestnud wõitlus sai otſustawaks, kui Taani ja Norra trooni peale kuningas Christian II. astus ja rootslased oma riigi juhatajaks Sten Sture (noorema) walliwad. Werhimuline, tige ja sõnamurdja Christian, keda „põhjamaa Neeroks“ kuffuti, tungis 1520 suure sõjawäega Stockholmi, wõitis Sten Sture ära, kes lahingus langes, ja laskis end siis Rootsi kuningaks kroonida. Kroonimisepidu ajal laskis ta kõik Sture poolehoidjad Rootsi fuurnikud, riiginõuukogu liikmed, piiskopid, aadelimehed ja tähtſamad kodanikud wangi wõtta ja 94 inimest korruga Stockholmi turul ära tappa, sellest hoolimata, et ta enne kroonimist kõikidele amnestiat (andeksandmist) oli lubanud. Selle n. n. Stockholmi weresauna läbi tahtis ta rootslaste wabaduslised lahkpüüdmiſed ära lümmatada, kuid see ei läinud tal ſugugi korda. Talujaks heitis Gustaf Vasa. See ofaw ja anderikas noormees, ühe weresaunas langenud aadelimehe poeg, oli Ufſala ülikoolis õppinud; oma lahke sõna ja mehise teoga wõitis ta kergesti kõikide lüdamed oma poole. Ta põgenes Põhja-Rootſimaale — Dalekariaste. Siin pidi ta end mitu korda Taani nuuskurite eest metsapuude ja heinakuhjade all magades warjama; siis aga waimustas ta fiinsed talupojad ja mäekaewajad taanlaste vastu astuma ja hakkas oma wäikeſe ſalgaga Stockholmi poole minema. Teel tuliwad suured ſalgad teifi abiks, kes kõik Christianile weresauna eest kätte

maksta tahtsiwad. Peagi wõttis Gustaf Vasa Stockholmi ära ja waliti selle järgi ise Rootsi kuningaks (1523). Et riigikassa tühi oli, siis pidi Gustaf selle wastu kuidagi nõuu muretsema. Ta pööras oma silmad waimulikkude meeste peale, kelle käes terwelt $\frac{2}{3}$ osa Rootsi maapinnast oli. Usupuhastamise wastu wõtmise läbi lootis ta selle maa kroonu kätte saada ja sellepärast ei takistanud ta puhta usu kuulutajaid mitte, kui need Rootsi maale juhlusi pidama tuliwad. A. 1527 kutsus ta riigipäewa *Westerås*'i linna kokku, kus ta talupoegade ja linnalaste saadikute peale toetades kõik kiriku waranduse kroonu omaks ja paawsti asemele kuningas kõige kõrgemaks kiriku juhiks tunnistada laskis. Ka aadelimehed, kellele ta kirikuwarandusest osa lubas, toetasiwad seda otsust. Nii jäi waimuliku seisule wastupanek asjataks. Selle riigipäewa otsus saatis siis Rootsis usupuhastuse wõidule; peaasjalikult sündis see agara kuninga mõjul. Rahwas lahkus rahuga katoliku usust, ainult mõnes kohas oli nõrka wastupanemist märgata. Kuningas Gustaf oli tõsine isa oma riigile. Jse elas ta puhas ja rõõmsat elu, alati töös ja hoolekandmises oma rahwa eest. Tema kijas lauldi ja tantsumi; kuningas ise wõttis sagedasti kandle kätte. Riigis afutas ta hulga uusi külalisi, kuiwatas loofid, kutsus wäljamaalt ehitusemeisterid ja kunstnikka oma riiki. Ka afutas ta alalise sõja- ja laewawäe. — Koguni teistlugune oli werise Christiani saatuse. Tema alamad, kellele kurja kuninga teguwis peagi otstata wastikuks sai, tõukasiwad ta ju 1523. a. troonilt ja paniwad ta koguni wangi, kus ta 27 aastat elas. Taani suurnikka meelitasiwad kirikuwarandused ja sellel põhjal hoiditiwad nad usupuhastuse poole; nad walisiwad Christian III. kuningaks, ja selle walituse ajal wõeti *Kopenhageni* riigipäewal Lutheruse usk üleüldiselt wasta (1536), kuna katoliku kiriku maad kroonu, üks osa aga aadelimeeste kätte läkitiwad. Taanimaal tarwitati senist kirikuwarandust suurelt jaolt õpeafustuse jaoks, misläbi ta head wilja kandma hakkas. Niisama wõeti uus usk Taaniga ühendatud *Norramaal* wastu. Ka kauge *Islandi* saar heitis Lutheruse usku; aga siin oli waja katoliku erakonda alles sõjariistadega ära wõita. Soome maale, mis Rootsi all oli, tungis puhas usk seljamaal ajal.

III. Ufupuhastus Liiwimaal.

1. Orduwalitsus Liiwimaal. — Muudes maades seisis ainult waimulik seisus üklinda tööta ja pillas hõlbfalt saadud raha ning wara kergemeelselt; aga Liiwimaal (nagu siis kõiki Läänemere maid ühiselt nimetati) oli peale waimulikkude weel feine seisus, kes ilma perekonnata mungaelu elas ja niisama kui waimulikudgi lodewat ning rikalt elu maiffes. See oli rüütliordu oma ordumeistri, muude orduülemate (*Gebietiger*) ja ordurüütlitega. Ainukene wahe nende ja waimulikkude meeste kombe-elus oli see, et wiimsed oma kõlbmata tegulid filmakirjalise wagaduse alla warjata püüdsiwad, kuna ordurüütliid nendega koguni weel hooplesiwad. Ordul ol soofuks meelest kadunud, mistarwis tema 300 aasta eest elusse oli kuffutud ja mis ordurüütlite päris ülesanne oli. Mitte enam haigete talitamine, mitte lihtne elu, mitte waesus, mitte karskus, mitte lõnakuulmine kiriku wastu ei täitnud 16. aastaja algul ja juba ammu enne seda ordurüütlike elu, waid nende ainukene mure oli weel: kättesaadud wõimu alal hoida ja selle eest hoolt kanda, et pehme elu ei lõpeks ja rikkusehallikad ei kuiwaks. Juba kahe wiimse (14. ja 15.) aastaja jooksul ei olnud terwel orduriigil Liiwimaal õieti muud ülesannet, kui oma liikmete hea käekäigu eest hoolitseda ja oma wõimu teiste Liiwimaa elanikkude kulul suurendada. Sest kui liiwlasted, lätlased, eestlased ja semgallid alla oliwad heidetud, kui olukord naabrite — leedulaste, wenelaste ja taanlaste wastu selgus, siis algas juba 13. aastaja lõpul kodune hõõrumine ja sõda ordu, waimulikkude ning linnade wahel. Ordu kui kõige wägewam rulikamees sai siin loomulikult teistest aegamisõ jagu, ja kättesaadud wõimu oskas ta nüüd raudse käega alal hoida, ehk see küll kerge ei olnud. Raskeks läks tema seisukord teiste Liiwimaa elanikkude wastu nimelt sellepärast, et tal mingisugust muud tuge ehk abi ei olnud kui ainult oma mõõgatera, et ta ainult omale elada ja kõiki teisi oma alla rõhuda tahtis. Piiskoppide wõimu alt oli ta end kohe alguses lahti teinud ja nad suurelt osalt nüüd koguni oma mõju alla saanud, kuigi küll mitte päriselt. Linnade hulgast wõis ainult Riig oma suuruse ja rikkuse pärast enam-wähem iseseiswuse peale

loota; ordu ja peapiiskopi mõju wahel loowides kaffusgi ta ise oma teed käia, mis tal aga mitte jäädawalt korda ei läinud. Piiskoppide laenumehed, s. o. meie praeguste mõisnikkude eliwanemad, kes 16. aastaja algusel juba tähelnemisewäärt politilist osa mängisid, ei seisnud orduga mingisuguses liitemises ühenduses, sest laenumeele poegi ordu oma rüütlikeks ei soowinud, waid wõttis parema meelega Saklamaanast tulijaid rüütliks oma sekka, kuna need täiesti ordule elada wõisid ja mingisuguse sõpruse wõi suguluse läbi ordu wõitlejate külge seotud ei olnud. Talupoegi ei loetud muuks kui tööloomadeks ja need ei tulnud politika mõju poolest kõne allagi. Muidugi ei wõinud ka nemad muud kui wiha oma rõhujate wastu tunda. Nii seisis ordu oma mõnesaja ordurüütliga täiesti üklinda ja kaffus kõiki teisi oma käpa all pidada; allasurufawad waatatiwad aga kadedusega ordu mõju ja rikkuse peale. Kuid jäädawalt lahku ei läinud Liwimaa wõimused siiski mitte, sest nad said wäga hästi aru, et siis wõim maa pärisrahwaste üle ja see kasu, mis kauplemine Wene- ja Leedumaaga andis, nende käest oleksid kaotatud pidanud minema. Ühise kasu pärast peeti Liwimaal aeg-ajalt maapäewagi. Kui seisused wõisid sellest 1. ordumeister ja orduülemad, 2. kõrgemad waimulikud mehed, piiskopid, abtid ja doomkapitlite asemikud, 3. laenumeele wõi rüütlikondade ja 4. Riia, Tartu ning Tallinna linnade asemikud osa ja tegiwad otsustid. Kuid mitte ikka ei heitnud isemeelsed seisused maapäewa otsuste alla, waid käisid ka peale selle üksikult wõi teistega kokku leppides koos ja tegiwad niisugustel vähematel koosolekutel teisi otsustid, mis olid maapäewa otsustele wastu wõisid käia. Liwimaal puudus kindel riikline korraldus, sellepärast ajas iga seisus ise oma kasu taga — üleüldist isamaa kasu ei tunnistanud Liwimaal keegi. Maapäewast olawõtjate arw oli pealegi naeruwäärt wäike. Maapäewale ei lastud mitte liht kirikuõpetajate, Saksa soost käärtööliste ja ametmeeste ega ka vähemate linnade asemikka; weel vähem wõis pärisorjuses elawate talupoegade asemikkudest maapäewal juttu olla.

2. Ordumeister Pleffenberg. — Riik, kus niisugune omawoli ja ülekohus maa-asjade juhtimises waliffes, oli ammugi küps naabrite saagiks langema, kuid weel ilmus orduriiki juhtima üks mees, kes hingeheitwale riigile mõneks aastakümneks eluõhku sisse puhuda jakias; see oli ordumeister Wolter von Pleffenberg (1494—1535). Sel ajal oli Wenemaa kiiresti wõimsamaks minemas: ta oli tatarlaste ikke alt juba peasnud ja Moskwa suurwürsti all kindlaks, ühiseks riigiks muutunud. Riigipiiride laiendamiseks tahtis ta muu seas ka Liwimaad enese külge ühendada. Kuid Pleffenbergil läks korda Wenemaad, kui kõige kardetawamat Liwimaa waenlast, paaris lahingus lüüa (Seriffa jõe ääres Isborski ligidal 1501 ja Smolina järwe ääres Pihkwa ligidal 1502) ja seega sealt poolt ahwardawa hukatuse pealetulemist edasi lükata. Pleffenberg oleks weel enamgi teha wõinud, kui ainult Wene hädaohtu kõrwale saata: ta oleks wõinud Liwimaal niisama kui suurmeister Albrecht Preisimaal orduriigi paawsti alt lahti kuulutada ja ilmalikuks riigiks muuta, uue riigi walitsuse laiemale alusele seadida ja eluõimulise riigi luua; Liwimaa seisused oliwad walmis teda selles asjas toetama. Kuid elatanud ordumeistril puudus effewõtmise-waim ja agarus, ja seepärast ei wõinud ta niisugust pööret mitte toime panna. Liwimaa orduriik jäi ühes oma silemise korratusega edasi kõdunema, kuni saagihimulised naabrid ta oma wahel ära jagasiwad. Ka puhastatud usk, mis Pleffenbergi ajal Liwimaale tungis, ei wõinud orduriigi peale elustawalt mõjuda, waid aitas koguni tema lõppu kiirendada, sest usu-uuenduse tagajärjel jäi paawsti mõju orduriigi peale koguni wäikeseks ja selleläbi kaotas orduriik, mis ju õieti waimulik asutus oligi, terwe oma põhja alt ära.

3. Hariduse-olud Liwimaal. — Käputäis inimesi, nagu ordurüütlid ja piiskopid, wõib ainult siis arwurikka rahwahulga üle waliffeda, kui wõimualused teadmatuses ja pimeduses elawad. Seda teati juba keskajal ja sellepärast walwasiwad ordu ja piiskopid hoolega selle üle, et mitte liig palju waimuwalgustust maale ei saaks tungida. Selles mõttes on tähelepanemisewäärne, et terwel orduwalitsuse ajal Liwimaal ainuistgi kõrgemat kooli, ka mitte ainuist trükikoda ei ole asu-

fatud. Kui haritud mehi tarwis läks, nagu waimulikul seisusel preeftrifid kirikute peale, siis toodi nad wäljamaalt ja lepiti sellega, et nad eestlastele ja lätlastele wõõras keeles jutlust pidasiwad, sest et wõõrad harwa waewaks wõtsiwad rahwakeelt ära õppida. Tagajärg oli muidugi see, et rahwas kõige sügawamas teadmatuses ja paganaufus elas ning ainult wälispidi mõne ristiufu-kombe ja -õna oma paganaufu palwetele ja teenistusele liaks wõttis. Mis ordurüütlitesse ja mõisnikkudesse puutub, siis need teadust ei ihaldanudgi, sest et nad maksusid wastu wõtta ja orjust nõuda ka ilma hariduse ta oskasiwad. Ordurüütlite seas oli siiski weel mehi, kellel teadusest natukenegi aimu oli, sest et nad suuremalt jaolt Sakfamaal üles kaswanud ja sealt Liiwimaale tulnud oliwad. Hoopis halwem oli lugu selle poolest aga mõisnikkude juures. Ainult harwa leidis neid mõisniku perekondafid, kes oma lapsi Sakfamaale saatasiwad haridusest osa saama. Küll andsiwad need wähed ka teistele nõuu sedafama teha, sest et noorlugu Liiwimaal üles kaswades, nagu nad ütlesiwad, rumalaks jääb nagu weised, kuid nende nõuu ei wõetud kuulda. Koguni teine lugu oli linnades. Küll pidi koolide puudusel ka siin lastele eraõpetajaid palkama, aga hariduse tarwidus oli siin suurem, sest et linnades mitte nii ilma tööta rikkust ei saadud kui maal, kus maa päriselanikud ordule, waimulikkudele meestele ja mõisnikkudele oma tööga rikkust kogusiwad. Ka ei olnud linnades, kus korrapäraline perekonnaelu waliffes, kõlblik elu mitte nii langenud kui maal, ja sellepärast oli siin haridusest lugupidamine üleüldse suurem. Nii oli siis ka loomulik, et usu-uendus kõige pealt linnakodanikkude hulgas maad wõttis ja arusaamist leidis, sest usu-uendus oli iseeneest tähtis samm ka hariduse poole edasi.

4. Puhastatud usk tungib Liiwimaale. — Õieti mitte kufagil ei ole puhastatud usk ainult sellepärast nii laialt ja nii kiirelt maad wõtnud, et rahwas igatsusega puhta jumalafõna kuulutamist taga nõudis ja oma hinge õnnistuse pärast mures oli, waid aateliste püüete sekka segasiwad ikka ka ilmalikud kaifud. Enamasti oli laisk, suureline ja oma rikkuse sisse ärauppuw waimulik seisus. See, kelle kulu peal

teised endid rikastada kassusiwad. Ordu Liiwimaal sai wäga hästi aru, et uus usk piiskoppidel, kes wifalt temaga ikka weel wõimu poolest wõistelda püüdsiwad, põhja lootuks jalge alt ära tõmbab ja teda tüütu wõistlejateft wabastab. Piiskoppide laenumehed — rüütelkonnad — pahandasiwad oma laenuifandate — piiskoppide — üle sellepärast, et nad oma mõisaid mitte wabalt müüa ei tohtinud, waid neid enne piiskopile pakkuma pidiwad, kui teisele müüsiwad. Selleft pakkumise kohustuseft (*upbedinge*) ei tahtnud piiskopid neid wabastada ja sellepärast walittes laenumeeste (mõisnikkude) ja piiskoppide wahel alatine wing. Muidugi tarwitasiwad mõisnikud juhtumist ja wõffisiwad uue usu kahe käega wastu, seft uus usk lahutas neid enam katoliku piiskoppideft ära ja nad wõifisiwad loota, segaduse ajal kuidagi mõisaomanduse kiffendustest lahti peafeda. Natuke teifiti oli asjalugu linnades. Siin oli usupuhastamisega ühes enam aatelikku püüdmist ja vähem majanduslise kasu tagaajamist leida. Kuid siisgi tarwitasiwad ka linnad juhtumist, et kloofrite maid ja warandusi oma kätte saada ja oma tarwitada wõtta. Alles wiimati (1525), kui ordul ja aadeli-meestel juba uueft usust himu täis sai, seft et temaga ühes rahutusi maale ilmus, leppisiwad kirikuwürstid ja rüütliid kokku ja lubasiwad selle eest hoolt kanda, et usu-uuenduse tagajärjel kellegi käest warandust ära ei wõetaks. Mis aga linnad sel ajal juba oma kätte oliwad wõtnud, see pidi esialgselt ka nende kätte jääma, kuni kohus asja selgitab.*) Maarahwas jäi usu-uuenduse ajal waimliselt puutumata, ta elas enne kui pärast oma pool paganaufus edasi, seft tema tundis kirikut ainult kui asutust, kuhu maksu maksta tuleb. Usu-uuenduse puhul loofis maarahwas aga majanduslist kergendust, raske mõisaorjuse ja ränga maksukoorma vähendamist. Kui kergendused

*) Linnad ei raiskanud kirikuwarandust mitte ära, waid määrasiwad ta ka edaspidi kirikliste, enam aga heategewate otstarbete peale, nagu waeste- ja haigemajade ülespidamiseks. Sel ajal sai ka Tallinna „Jumala laeka“ warandus oma alguse. Nimelt 19. septembril 1524 otsustas Tallinna raekohus katoliku kiriku warandustest „ühift waestelaegast“ põhjendada. See laegas anti Olewiste ja Niguliste koguduste hoole alla ja on muudetud kujul „Jumala laeka“ nime all weel tänapäew alles.

tulemata jäiwad, hakkasiwad talupojad Tallinna ümber mäsama, kuid nagu kõik teised mäslud, sumbutati ka see weriselt ära. Talupoegade seisukord jäi endiseks. Aga ka teistele Liwimaa elanikkudele tõi usupuhastus efiialgselt wähe muutust. Ordurüüflid ja piiskopid jäiwad endist wiisi paawsti alamateks, ehk mitmed küll lüdames uue usu poole hoidiwad. Linnades hakkas ja jäigi suurem hulk elanikka uut usku tunnistama. Katoliku usk ei kadunud sellepärast aga mitte sootuks Liwimaalt ära, waid tema riismeid on mitmes linnas, Riias, Wiljandis, Tallinnas, Haapsalus j. m., kuni Rootsi ajani leida; isegi kloostrid oma munkade ja nunnadega ei kadunud weel mitte kohe.

Teine järk.

Katoliku usu wastumõju ja usufõjad.

1. Katoliku kirik wõitluse wastu walmistamas.

1. Trento kirikukogu (1545—1564). — Weel enne Lutheruse surma astus Trentos (Trientis) katoliku kirikukogu kokku, mida keiser Karl V. juba ammu soowinud oli. Sellest kirikukogust oli keiser usu-uuendajate ja katoliku kiriku kokkulepitamist lootnud, kuid paawstid oskasiwad asja nii seadida, et siin pea mingis asjas usu-uuendajatele järele ei antud; mitte kokkuleppimist ei püüdnud paawstid, waid terwe usupuhastamise täielikku mahasurumist. Ainult indulgentiakirjadega kauplemine, mis niipalju pahandust toonud, keelati nüüd ära ja lubati Saksa ning Böömi katoliklastele püha-õhuföömaaga „mõlemal kujul“ leiwa ja wiinaga maitsta. Kuid katoliku kiriku õpetuses ja kirikuwalitluse korralduses ei olnud mingisugust järelandmist, waid siin mindi endist rada mööda weel kaugemale. Paawsti wõimu ei vähendatud, waid see tehti weel otse piiramataks: paawsti sõna pidi kõrgemal seisma kui üleüldiste kirikukogude otfused. Waimulikkudele keelati abieluse heitmine uuesti ära, sest kardeti, et perekonna eest hoolekandmine neid kirikuasjus leigeks teeb. Kõik katoliku usu õpetus tehti siin lõpuotfuslikult kindlaks ja märgiti lühidalt katoliku katekismuse lisse üles; see õpetus on weel tänapäewani maksew. Jgaughte, kes siin kindlaks tehtud dogma-

deft (ufu põhjuspunktideft) kuidagi eemale nihkuda peaks katsuma, ähwardas wali kirikuwanne. Kloofrites pandi kare kord maksma ja õige ufu alalpidamise üle hakkas Hispania eeskujul ka Roomas inkwiſiſiõni- (piina-) kohus walwama, kõiki kahtlasi inimesi tule ja mõõgaga ära häwitada püüdes. Niifama suure õhinaga hakati raamatuid offima ja ära häwitama, kui nad midagi liſaldaliwad, mis katoliku ufu wastu käis. Seati terwe nimekiri kokku, n. n. *index librorum prohibitorum*, milles kõik keelatud raamatud üles loetud oliwad. See oli pärastise tſenſori-ameti algus. Niisugused oliwad abinõud, millega Trento kirikukogu ja selleaegsed paawſtid ufupuhastajatele wastu astuliwad. Nende abinõuude tarwitusele wõtmine ongi katoliku kiriku puhastamise nime saanud. Kuna õige ufupuhastuse lõpufiht ufufalliwas ja ſüdametunnistuse-wabadus on, pani katoliku kirik oma ufupuhastamise läbi ufufallimatuse uuel jõuul maksma ja lükkas maad ning rahwad selleläbi lõpmata lõdadesse, mis oma kauasel keſufel kuulmata palju õhwrud nõudliwad.

2. Jeſuiitlaſte ordu aſutamine. — Kui ülemalt poolt wälispidifed ſunduse-abinõud katoliku kiriku toetamiseks maksma oliwad pandud, ilmuliwad ka weel rahwa enese keſelt waimuſtatud mehed, kes kõik oma jõuu selleks pühendaliwad, et paawſti ufu auu ning hiilguſt alal hoida ja lõna ning juſtufe läbi uue ufu wastu tõõtada. Iſeäranis tähtſaks ſai ſelle pooleſt „Jeſuſe-ſelts“ (*Societas Jeſu*) wõi jeſuiitlaſte ordu. Selle ordu aſutas Hispania aadelimees Ignacio de Loyola (l. lojoola). Juba nooreſt eaſt ſaadik oli Loyola rüütli-teeniſtufes ja elas ſelle aja kombe järel formiliſt elu, täis lõbumaiſſemiſt, ihaſid ja mitmelugufeid juhtumifi. Ta wõttis keiſer Karl V-ma all lõjakäikudeſt François I-ſe wastu oſa ja näitas ſel puhul iſeäranis Pamplona linna kaitsmiſel (Navarra riigis, Põhja-Hispanias) waprufi üles, ſai aga ſiin jalalt haawata. Kauaaegſelt parandamiſelt hoolimata ei ſaanudgi jalg enam terweks, waid ſaeti wiimaks otſalt maha. Pika haigufe ajal hakkas Loyola ilmalikkude aſjade aſemel enam waimulikkuude aſjadega tegemiſt tegema, luges pühameeſte lugufid ja muutus nende mõjul ſeſpidiſelt niiwõrt, et otſufele tuli maailma elu

maha jätta ja hoopis kiriku teenistusesse astuda. Ta rändas Palestinasse pühale hauale, tuli siis Hispaniasse tagasi, et korrapäraliselt waimulikku teadust omandada. 33 a. wana hakkas ta weel wäikeste laste seltsis koolipingil istudes Ladina keelt õppima, läks siis Pariisi ülikooli, kus ta Calviniga ühel ajal ufuteadust õppis. Elawa waimuga Loyola kogus siin peagi salga omamõttelisi noorimehi enese ümber ja wõttis nõuuks nendega uut waimulikku seltsi asutada; sellel seltsil pidi otstarbeks olema ufu uuendamise wastu wõidelda. Harilistele lubadustele, mis mungad andsiwad, nimelt waeluses elada, sõna kuulda ja mitte abieluse heita, lihas Loyola weel uue lubaduse juurde: mungad pidiwad töötama igatahes tingimata paawsti käsku täita, olgu kus wõi kuidas tahes. Mitmete faktistuste järele sai Loyola wiimaks paawsti käest uue seltsi asutamise luba kätte (1540) ja heitis ise esimeseks seltsi peameheks.

3. Jesuitleaste ordu korraldus ja tegewus.
— Peagi saiwad Püha Peetruse toolil istujad aru, kui tubliks toeks uus selts neile saada wõis, iseäranis selle korralduse läbi, mis Loyola ja tema esimesed järeltulijad seltsis lõiwad. Terwe selts oli sõjawäe eeskuju järele korraldatud. Seltsi astujad pidiwad kauemat aega proowi peal olema, siis walt wõeti nad päris-jesuitleaste kirja. Päris orduliikmete hulgast nimetati ülemad, nende hulgast jälle kõrgemad ülemad, kuna kõige kõrgemad ülemad ordu kindrali walisiwad; see elas Roomas ja wõttis käsud offekohe paawsti enese käest wastu, wõi andis, nagu see wiimaks sagedasti juhtus, omalt poolt paawstile käskulid. Jesuitleaste ordu kindrali ongi päris õigusega „teifeks paawstiks“ nimetatud. Seltsis nõuti, et alamad endid tingimata ülemate alla andma peawad. Pimedast pealt sõna kuulda, see oli jesuitleaste ülem kohus. Seltsi põhjuskirja nõudmise järele pidi jesuitleane oma ülema käes ilma mingit oma fundmuff wõi tahtmist awaldamata olema, „nagu furnukeha wõi nagu wana-mehe käes kepp“ (*perinde ac si cadaver essent atque senilis baculus*). Keegi ei wõinud enne seltsi pärisliikmeks saada, kui ta tõliste katsete läbi näidanud oli, et oma enese tahtmise täissa ära surmanud on. Kuid wälispidi ei olnud jesuitleased mitte munkade taolised: nad ei kandnud mungariiet, ei nimeta-

nud oma asupaika klooftriiks ega elanud ka mitte maailmalt lahus munga-elu. Just wastuokla: nad tahtsiwad keset maailma liikumist elada, tema peale oma mõju awaldada ja igas paigas ja kõikluguste abinõuudega uskmataste ja ufu-uuendajate wastu wõidelda. Kõigepealt katsuti wankuma lõõnud rahwaid Rooma kiriku all kinni hoida ja protestandi usku neis maades ära häwitada, kus weel katoliklasi palju wõi kus maawalitsus katoliklaste käes oli. Selle otstarbe jaoks awaldas jesuitlaste ordu imekspanemisewäärt tegewust. Kõige kawalamad ja osawamad liikmed saatis ta würstikodadesse pihti-istadeks ning printside kaswatajateks ja suutis selleläbi walitluste peale piiramata suurt mõju awaldada. Ta oskas ka alama rahwa poolehoidmist wõita, neile häid jutlustajaid andes, kes kõik kiriklised ametitalitused täitsiwad, ilma et mingisugust makku oleksiwad nõudnud. Iseäranis hoolega püüti protestantismuse wastu „ta oma sõjariistadega“ wõidelda. Protestandi usk oli rahwa poolt ofse sellepärast palju heakskiitmist leidnud, et ta haridust edendas; jesuitlased paniwad niisama palju rõhku hariduse peale, andsiwad oma orduliikmetele mahti kõiklugu waimulikku ja ilmalikku teadust omandada ja awitaliwiad ning õhutaliwiad iseäranis neid orduliikmeid, kellel kirjanikuandi oli. Selleläbi tegiwad nad enestele wõimalikuks noorefiskaswatamise peale mõju omandada, selle tähtsusest täiesti aru saades. Igal pool asutati kooliliid, kus kõige paremate ja uuemate õpetajate järele õpetati. Sellepärast oliwad jesuitlaste koolid aastasadade jooksul kõige kuulsamad ja ohtawamad. Ühtlasi katsus ordu ka paganate maal katoliku usku kuulutada. Indiaist, Hiinaist ja Jaapaniist saadik käisiwad nende misjonärid ja asutaliwiad igal pool ristikogudusi. Aastasadadid leisnud misjonitöö sai nende tegewusel jälle uut hoogu. Ei Mongolia kõrbed ega Kesk-Aafrika werehimulised neegrid, ei ka Uue-maailma metsikrahwad ei kohutanud neid tagasi. Lõuna-Amerika põlistes metsades asutaliwiad jesuitlased koguni terve riigi, Paraguay (l. paragwai), kus nad indianlasi mitte ainult ristiuskus ei pööranud, waid neid ka ufinateks põllu- ning käsitööliseks ja õiglasteks riigialamateks kaswataliwiad. Misjonitööd tehes kandis ordu ühtlasi ka kauple-

mise eest agarasti hoolt ja kogus omale sel kombel suurt rikkust. Peale kauplemise suurendas ta oma lõpmata rikkust ka veel kingituste ja päranduste läbi, mis tema poolehoidjad talle rohkelt annetasivad.

4. Jesuitlaste kõlbuseõpetus. — Kuna meie eelnimetatud tegewuse pärast jesuitlasi tõega imestama peame, annavad nad teiselt küljest ometi põlgtuseks põhjust, kui meie nende teguwiihi usufalliwuse ja südametunnistuse-wabaduse küsimuses tundma õpime. Nende juhtnõör oli, et iga abinõuu auus on, kui ta aga sihti aitab kätte saada. Mingi abinõuu eest ei kohkunud nad tagasi, kui nad selleläbi paawstiwoimu kinnitada, oma ordu mõju suurendada wõi protestantismusele kahju saata wõisivad. Need nende ülemad sihid oliwadgi. Kawalus, kõrwapuhumine ja keelepeksmine oliwad teed, mida mööda nad sammuda armastasivad. „Wäärusfulised“ pidiwad tule ja mõõgaga ära häwitatama. Kuningate ehk muude wõimumeeste tapmist ei lugenud nad sugugi ülekohtuseks teoks, kui tapetaw teiseusuline wõi katoliku usult taganeja oli. Et eneste ja oma pihtialuste südametunnistust waigistada, seletasivad nad kõlbluse nõudmisi koguni iseäralisel wiisil. Neil ei olnud raske inimeli mõrtsukatöö, waletamise, sõnamurdmise ja walewandumise patust puhtaks tunnistada, kui aga asjaolu seda nõudis. Nende õpetuse järele wõis ka täie teadmisega wale wanduda, kui aga wanduja muidu selle eest hoolt kandis, et tema sõnadeft teisiti wõis aru saada, kui neist pealt nähes aru saama pidi. „Niisugune kawalus,“ kirjutab üks nende kuulsamateft õpetlasteft, „on wäga kasulik, et asju warju alla katta, mis warju all olema peawad, seda aga ilma waletamise ja walewandeta olla ei wõiks, kui seda abinõuu mitte tarwitusele wõtta ei tahaks.“ Sel kombel ei ole ime, kui jesuitlaste nimi meie põlweni eneses kõike salakawalust ja walskust, kõike kõlbluse ja õiguse häbemata pilkamist sisaldab. Mitte ainult protestantlased, waid ka auusameelsed katoliklased on „jesuitlaste kõlblust“ kõige terawamate sõnadega hukka mõistnud.

II. Hispania ja tema wõimualused maad.

1. Kuningas Felipe II. (1556—1598). — Nagu Karl V. 16. aastaja esimesel poolel, nii seisis tema poeg Felipe II. selle aastaja teisel poolel kõikide tähtsate politikajuhtumiste keskpaigas wõi ligidal. Karl V-ma poeg oli isalt küll tema suure tööhimu pärinud, kuid isa teisi walitseja-andeid ei olnud tal mitte. Tuskar, kalk ja kinnise iseloomuga, toimetas ta sõnalausumata ja külma südamega oma asju, wälispidiste ja wäiklaste asjade peale suurt rõhku pannes. Oma elu pea-üles-andeks tegi ta igasuguse wäärufu ärakaotamise kõikidest oma riikidest, olgu see protestandi, Muhamedi wõi Juudi usk. Inkwiisitionikohtud töötasiwad tema all weel agaramalt kui waremini: weel enam inimeli tapeti ja põletati tema walitsemise ajal ära ehk maeti elusalt maha. Mõne aasta jookkul sai Felipe ka tõesti niikaugale, et protestandi usk terwelt Pyrenei poolsaarelt jäljetult ära häwitatud oli. Käsilikäs tema ufuõhinaga käis tema auuahnus ja wõimuhimu. Ta tahtis terwelt tuntud maailma oma sõjawägedega ja oma sõjalaewadega enese alla heita, ja see plaan ei paistnudgi koguni täidesaatmata olewat. Et Felipe II. oma isalt hulga riikilid ja maid oli pärinud, siis oli ta muidugi juba oma aja kõige rikkam ja wägewam walitseja. Isa hakatud sõdalid türklaste wastu jätkas ka tema. Tema poolwenda don Juan (I. huan) d' Austria sai hiilgawa wõidu Türgi laewastiku üle Korinthose lahes Paupaktose juures (1571) ja murdis sellega türklaste merewõimu. Ainukene riik, mis peale seda weel Hispaniaga mere peal wõistelda suutis, oli Portugal, kuid sellegi maa andis edew laatus üsna Felipe kätte. Noor Portugali kuningas Sebastião (I. Sebastiaung), waimustatud jesuitlaste õpilane, oli Marokko wastu ristisõtta läinud, seal suure lahingu kaotanud ja siis ise kaotssi jäänud, teadmata, kuidas ja kuhu. Et temal ka pärijaid järele ei jäänud, siis tunnistas Felipe, kes ema poolt Portugali kuningakojaga sugulane oli, end tema pärijaks, ja kui portugallased teda oma kuningaks ei tahtnud laada, laatis ta oma kange sõjapealiku hertsog Alba Portugalise ja laskis maa oma alla wõita (1580). „Werise Mary“ abikaasana oli Felipe ükswahe ka Inglise kuninga nime

kandnud. Pärast tahtis ta ka Mary järeltulijat Elizabethi omale kofida ja nii jäädawalt Inglise kuningaks saada, kuid protestandi usu poolehoidja Elizabeth ei wõtnud tema kofimist wastu ja pidi sellepärast temaga sõda algama. Koguni Prantsusmaa d püüdis Felipe oma alla heita, ja tema püüdmine ei olnud mitte põhjuleta, sest et seal hirmus kodulõda möllas ja wägew katoliku-erakond walmis oli oma isamaad tema kätte mängima, et nii wastastest jagu saada. Kuid kõik need uhked lootused ei läinud täide. Mitte maailmawalitsust ei jõudnud Felipe oma kätte wõita, waid ta pidi koguni weel oma silmaga nägema, et tema suur riik lagunema hakkas ning üks tema kõige parematest maadest, Madalmaad, Hispania walitsuse ikke maha heitis ja wabaduselipu kõrgele tõstis.

2. Madalmaade (Hollandi ja Belgia) olud. — 16. aastaja keskpaigas käiwiwad Madalmaade hulka 17 maakonda. Maawalitsus oli nii seatud, et iga maakonna, wõi mitme maakonna üle kokku, maawalitseja seis ja kõikide nende üle jälle a fewalitseja, kes Brüsselis elas. Iga maakond käis oma maapäwal, kõik kokku üleüldisel riigipäewal (*Generalstaaten*) koos. Madalmaalastel oli wanast ajast saadik hulk wabadusi ja eesõigusi; nende põhjal wõis walitsus ainult siis maksu peale panna ja seadusi wälja anda, kui rahwaasemikud neid heaks kiitnud oliwad, nii et Hispania ülemwõim siin hästigi piiratud oli. Wabaduste warjul kui ka maa õnnelise geografiliku seisukorra tagajärjel (suurte jõgede suus ja teiste maade keskel) oli siin kaubandus ja tööstus suurepäraliselt edenenu ja maale suurt rikkust toonud. Kõik need olud oli Felipe II. troonile saades eest leidnud ja pühaliku wandega tõotanud neid ikka alal hoida, kuid oma südames ei tahtnud ta nendega kuidagi leppida. Nagu hispanlased ja itallased, nii pidiwad ka madalmaalased teadma, et tema nende piiramata woliga isand on. Seal nägi ta weel paha meelega, kuidas agara waimuga madalmaalased Calvini järelkäijate tuliste jutluste mõjul ikka enam ja enam ewangeliumi usu poole kalduliwad, hoolimata sellest, et tema isa Karl V., kes ainult Sakiamaal usuasjus kannatlikum oli olnud, siin waljud seadused wäärufu wastu maksuma oli pannud; nende seaduste põhjal oli

tema all ükſinda mõni 50.000 inimest surma saadetud. Madalmaade aſewalitsejaks seadis Felipe II. oma õe Parma Margareta. Et Madalmaadel katoliku usku jälle wõidule awitada, kihutas ta oma õde lõpmata taga inkwiſitioni-tegewuſt protestandiuſuliste wastu elustama. Meeletu tapmise wastu tõulis maal nurin; ifegi katoliklased ei kiitnud seda waljuſt heaks, mida inkwiſitionikohus nende teiſeuſuliste kaaselanikkude wastu tarwitas. Kuid seda ei pandud Hispanias tähele. Niiſama wähe hooliti tähtſamate Madalmaade ſuurnikkude, Orange (l. orángle) printſi Wilhelm I-ſe (kes keiſer Karl V. kojaskawatud), krahw Egmont'i ja krahw Hoorne hoiatus-ſeſt, kes tähtſamates maakondades maawalitsejad ja Margareta ligemad kaaswalitsejad oliwad. Need paluſiwad, rahwaſt mitte meeletumisele ajada; aga kuningas wastas ſellele, et ta õele uued käſud ſaatis, inkwiſitionikohtuid terawamale tööle ſundida ja kõik ametnikud lahti laſta, kes wääruliste wastu wäljaantud ſeaduſi mitte hoolega ei tarwita.

3. Gõõſide leping (1565). Piltide purustamine (1566). — Niiſuguste olude ſunnil ühineſiwad mõned kindlameelſed aadelimehed kaitſelepinguks ehk kompromiſiſiks inkwiſitioni wastu; mõne kuu jookſul heifis weel hulk teiſi aadelimehi ja kodanikka nende nõuſſe, ufutunnistule wahe peale waatamata. Kewadel 1566 rafhufatiwad 300 lepinguſalifſt pidulikis rongis Brüsſelisse, et aſewalitsejale palwekirja ära anda, milles tagakiuſamiste lõpetamiſt nõuti. Nende kohta ütles üks Margareta nõuunik pilgates (Prantſuſe keeli), et ega tema ometi neid *gueux* (l. gõõ), ſ. o. kerjajaid, ſantſid, kartma ei hakka. Kui lepinguſalifſed kuulda ſaiwad, et ſeda nimetuſt nende kohta tarwitatud oli, wõſſiwadgi nad ſelle ſõimufõna omaks ja hüüdüſiwad, et nad tahawad kuningale uſtawad olla kuni kerjakofini. Seſt ainult maawalitseja, mitte aga kuninga wastu üteliwad nad end wälja astuwat. See ſõna ſai nende lepingu hüüdüſõnaks, ja peagi koſtis üle terwe maa, et „elagu kerjajad“. Nii ſündis gõõſide nimi, mida wiimaks kõik madalmaalafed kandſiwad, kes wabaduſeasja kaitſeliwad. — Aadelimeeſte wäljaastumine kohutas aſewalitsejat Margaretat oma jagu, nii et ta wääruliste tagakiuſamise tõeſti wähemaks jättis. Teiſeſt

küljest saiwad calvinismuse poolehoidjad julgust ning hakkasid oma koosolekuid awalikult pidama. Kahjuks ei leppinud nad mitte ainult sellega. Antwerpenis, kõige elawamas Madalmaade kaubalinnas, tungis salk usuhullustajaid õõsi katoliku peakirikusse, kirwed, haamid ja redelid kaafas, ning hakkas kirikut rüüstama. Kõik kujud pilluti nende kohtadelt maha, pildid kisti puruks ja kirjuwärwilised aknad peksiti katki; mõne filmapilguga oli Madalmaade kõige rikkama templi sisemine wärk puruhnikuks muudetud. Seesama saatust sai teistele Antwerpeni kirikutele ja kabelitele osaks. Juba warem oli ka mujal piltide purustamine alanud ja see hoog käis nüüd üle terve maa: üks pühakoda teise järele häwitati ära. Näis nagu tahaks rahwas katoliku kirikute ehteasjade lõhkumise läbi selle eest kätte maksta, mis selle usu nimel protestantlastele ülekohtu oli tehtud.

4. Hertzog Alba Madalmaadel (1567—1573). — Kui Felipe II. piltide purustamisest kuulda sai, töötas ta wandege maailmale näidata, kuidas niisuguse teo eest kätte maksetakse. Margareta oli küll Orange Wilhelmi, Egmonti ja Hoorne abiga maal rahu pea jälle jalale seadinud ja ekliidid waljusti karistanud; sellest hoolimata saatis kuningas weel oma parema sõjapealiku hertzog Alba, tuntud wäärufu-wihkaja, kõige parema Hispania sõjawäega Madalmaadesse, et siinset usu- ja politikawabadust lõpulikult surnuks lümmatada. Hertzog Alba sai õiguse, igauhte, kes tal selle ülesande täidesaatmise juures takistuseks oleks, ilma kellegi käest küsimata kõrwale saata; kõige pealt pidi ta aga rahwa armastatud maawalitsejad Orange Wilhelmi, Egmonti ja Hoorne ära hukkama. Eftewaatlik Wilhelm, kes salamakluse eest Madridist teada oli saanud, mis nõuu Felipe II. on, kutsus Egmonti ja Hoorne wastu hakkama wõi wähemalt Alba eest ära põgenema, kuid asjata. Egmont, kes õiglaselt katoliku usu poole hoidis ja enesest midagi paha ei teadnud, pealegi sõjapealikuna kuningale Prantsuse sõjas palju head oli teinud, ei tahtnud oma truudust kuninga wastu mitte murda, ega ka niisugust salakawalust kuninga poolt uskuda. Niisama arwas Hoorne. Wilhelm üksinda ei wõinud wastuhakkamise peale mõelda, liiatigi

weel, et katoliklased peale piltide purustamist gõõside lepingu wastu külmaks oliwad läinud ja Hispania sõjawägede tulek rahwa kangesti ära oli hirmutanud. Nii ei jäänud Wilhelmil muud nõuu, kui Alba eest kõrwale hoida. Alba ei leidnud siis Madalmaadele tülles mingilugust wastupanemist eest ja läks oma sõjawäega takistamata Brüsselisse. Hakatufes awaldas ta Egmonti ja Hoorne wastu auupakkumist, siis aga laskis ta nad ühel nõuukogu koosolekul ootamata kinni wõtta ja wangi panna. Warsti alutas ta wäärusulistele ja mäsajatele karistamiseks iseäralise kohtu; seda nimetas ta „rahufuste nõuukoguks“, rahwas aga „were-nõuukoguks“. Üks kohtuliige ütles, et kõik madalmaalased wõlla wäärt olla, muist sellepärast, et nad pühapiltisid lõhkunud, muist jälle sellepärast, et nad lõhkujaid ei olla takistanud. Selle põhjuse mõtte järele näis were-nõuukogu toimetamagi: igapäew raiuti inimestel päid maha, poodi neid üles, kisuti neljaks lõhki, uputati ja põletati ära. Egmont ja Hoorne õeldi majesteedi wastu eklinud olewat; seepärast raiuti nende pead Brüsselis raekoja ees maha. Ka pakkuläinud Wilhelm mõisteti tagaselja surma. Sajadtuhanded põgeneliwad kodumaalt wälja; maa jäi tühjaks ja kauplemine ning tööstus soiku nagu katku ajal. Orange prints Wilhelm aga kogus Saksamaal ühes oma wendadega sõjawäge ja kulus soldatite palgaks kõik oma suure waranduse ära. Kuid tema harjumata wäed saiwad Alba käest lüüa ja nii ei wõinud ta oma mahafurutud isamaale mingilugust kasu saata. Alba aga kinnitas oma walitsust kindluste ehitamisega Antwerpenis ning teistes linnades ja pidas end nüüd täieliseks maa-isandaks, kes kõik teha wõib, mis süda kutsub. Ta pani rahwale kuulmata kõrged maksud peale. Kinnitatud õigustest hoolimata nõudis ta inimeste käest sajanda osa terweft nende waranduseft maksuks, peale selle aga liikumata waranduste pealt kahekümnenda ja kaupade pealt koguni kümnenda osa nende wäärtuseft igakord, kui neid edasi müüdi. Siiamaani oli suurem osa rahwast end waikides hirmuwalitsuse alla alandanud, nüüd aga ajasiwad need meeletud maksud kõik inimesed jalule, seft maksude alla sunniti kõiki, niihästi katoliklasi kui ka wäärusulisi. Alba mõtles wastuhakkajaid juba uute surmamõistmiste läbi

talitsutama hakata, kui ootamata juhtumine teisel tema wahele-astumist nõudis.

5. Meregööfid Brieli linnas. Leideni linna ümberpiiramine (1572—1574). — Mitu tuhat madalmaalast oli Alba hirmuwalitsuse eest merele põgenenud, ja siin hakkasid nad Orange printsi Wilhelmi nõuu peale Hispania laewu rööwima. Tagaajamiste eest leidsid need n. n. mere-ehk weegööfid pelgupaika Inglise sadamates, kuni kuninganna Elizabeth Alba sõja-ahwarduste mõjul neile wiimaks oma sadamad kinni pani. Nälja sunnil pidid meregööfid omale wäewõimuga kufagil peatuspaika nõutama, ja nii wõtsid nad Maasi jõeuus olewa wäikeste Hollandi kindluse Brieli oma alla. Küll katus Alba neid siit minema kihutada, kuid see ei läinud tal milgi kombel korda. Nüüd oli mäsfulastel kindel toetuspaik ja sellepärast lagunes mäls kiiresti üle Hollandi, Zeelandi (l. seeland) ja teiste põhjapoolsete maakondade, i. o. üle praeguse Hollandi riigi laiali, kus rahwas saklakeelne ja protestandiululine oli. (Kümme lõunapoolset maakonda, praegune Belgia riik, olid prantsusekeelse rahwaga ja enam katoliku usu poolehoidjad.) Orange Wilhelm astus nüüd mäsfulaste etteotsa ja tema tunnistati ainlaks õigeks kuninga asewalitsejaks. Mäsfulased ei ütelnud nimelt weelgi mitte lausa, et nad kuninga wastu seisawad, waid tegid, nagu sõdiksid nad ainult Alba wastu. Kui palju werd Alba ka ära walas, ometi ei jõudnud ta wastuhakkamist, mis ta oma werehimuga ise oli wälja kufsunud, mitte enam maha suruda. Selipel hakkas raha otta lõppema; soldatid, kes palka ei saanud, hakkasid mäslama ja sellepärast mõtles ta natukene järele anda ning kufsus Alba Madalmaadelt ära. Alba aga kiitles ära minnes, et ta seal 18.000 wäärusulist timuka käe läbi surma oli saatnud, need weel arwamata, keda soldatid surmanud olid. Alba asemele saatis kuningas arukama hispanlase Requesens'i (l. rekeesens) oma asewalitsejaks. See pakkus mäsfulistele armu, kui nad oma wabadused käest ära annawad ja oma wäärusult taganewad. Ta unustas aga ära, et just nende asjade alalhoidmise pärast mäls tõusnud oligi. Nii siis kestis mäls oma hirmutegudega

edasi. Korrapäralises lahingus lõiwad küll Requesens'i käsualused härjunud Hispania sõjamehed igakord Orange printfi ja tema wendade kokku-offitud palgasoldatifi, aga mäslama läinud linnade kodanikud astufiwad Requesens'ile niifuguse wisadufega wastu, et see teda otse imestama pani. „Enne liiatulemist,“ nii kirjutas ta kuningale, „ei saanud ma aru, kust mäslulased nii suured laewawäed wälja wõtawad, kuna Teie majesteet mitte ühtegi laewawäge wälja saata ei suuda. Nüüd näen ma, et mehed, kes oma elu, oma kolde, oma waranduse ja oma wäärufu eest, ühe sõnaga oma enese asja eest sõdiwad, rahul on, kui nad ainult süüa saawad, — palgalt nad ei hooli.“ Kõige hiilgawamat eeskuju oma kangelasemelega ilmutas Leideni linn. Hispanlased püüdiwad seda linna kõigelt wäelt ära wõita ja piirasiwad ta ümber. Juba oli häda linnas kõige kõrgemal tipul; tuhanded suriwad nälja ja katku kätte, ning Orange printfil ei olnud enam maawäge, et linnale abi wiia. Siis tuliwad sisepiiratud hollandlased järgmise mõtte peale: Aastafadade jookkul oliwad linna piirkonda tammid ehitatud, mis merewett mereäärsete madalate maade peale tulla ei lasknud; need kaewati nüüd läbi, nii et wesi juft sisse woolata wõiks. Kuid mitme nädala jookkul ei lasknud tuul wett maale tulla. Wiimaks pööris tuul ja merelaened kaffiwad põllud ja aasad oma alla; kus hiljuti rohi ja wili kaswanud oli, sinna tuliwad nüüd meregöõfide laewad. 15.000 hispanlast saiwad merelaenetes ja wastaste hoopide all otla. Leideni linn oli küll weeputuse all rängalt kannatanud, aga ta oli peastetud ja sai oma wahwuse ning kindluse eest kõige kaunima palga, mida saada wõis: Leidenise asutati ülikool, mis weel sõja ajal sisse õnnistati. — Kui Requesens warsti peale seda suri, hakkasiwad Hispania soldatid, kes ammu enam palka ei olnud saanud, mäslama ja tegiwad Antwerpenis ning teistes linnades, mida nad kaitsema pidiwad, nii inetuid tempufid, et ka lõunapoolsed maakonnad, kes katoliku usku oliwad, põhjapoolsetele hispanlaste wastu appi läkiwad. Asjata ilmus don Juan d'Austria, kuulus Naupaktose wõidumees, Requesens'i ase-

mele maawalitsejaks; ta suri pea tōbewoodise ära. Köneldi, Felipe ise olla oma wenna kadeduse pärast ära kihwtitada lasknud. See kuulujutt lasseb aimata, mis asju kõik Felipest usuti.

6. Utrechti leping (1579). Orange printsi surm ja Antwerpeni langemine (1584—1585). — Don Juani järeltulijaks nimetas kuningas oma õe Margareta poja Alesandro Farnese, kes tubli sõjapealik ja kawal ning südameta politikamees ühtlasi oli. Tema oskas katoliku usu poole hoidjad lõuna-maakonnad protestandi usu poole hoidjatest põhja-maakondadest ära lahutada; ta meelitas lõuna-maakonnad oma poole, nõudis nende käest ainult wäärusu ärakaotamist, lubas aga nende poliitilised wabadused neile alles jätta. Seda nähes astuwiwad Orange printsi nõuu peale ka põhja-maakonnad ligemalt kokku ja asutasiwad Utrechtis lepingu (*union*); selle otstarbe oli, maa poliitilist ja usulist wabadust kõigi kiustuste wastu alal hoida. Kaks aastat hiljem kuulutatiwad põhja-maakonnad, et nad Felipest eneste walitsejaks ei tunnista, sest et tema oma wõimu kurjasti oli tarwitanud. Selle lahkulöömise läbi paniwad nad Ühendatud Madalmaade wabariigile põhja. Felipe tundis päris õigesti ära, et terwe mäsü hing Orange prints Wilhelm oli, kes madalmaalasi wäsimata wõitlusele õhutas. Ta lubas sellepärast Orange printsi äratapjale 25.000 krooni palgaks ja peale selle weel mõrtsuka aadliseisusesse tõsta. Wiis tapmisekatset läkwiwad nurja. Siis aga läks ühel Prantsuse jesuitlasele, nimega Gérard (l. Iheraar), korda, Orange printsi Wilhelmi ligidale saada, selle ettekäände all, et ta tagaetud calvinlane olewat; see laskis Wilhelmi Delftis pistuliga maha (1584); pihti-ised ja Alesandro Farnese oliwad mõrtsukat tema ette wõtteks julgustanud. Orange printsi surm wõttis madalmaalastelt nende anderikka ja auulameelse juhi ära. Tema ei olnud ialgi mitte mõne ufutunnistuse heaks wõidelnud, waid ta siht oli kõrgem, nimelt usuwabadus. Ise hoidis ta hakatuies kaastundmuse pärast, siis aga südametundmise järele calvinismuse poole, auustas aga ka iga õiget katoliklast, uuesti-risijat ja Lutheruse õpetuse poolehoidjat. Peale tema surma langes üks Madalmaade linn teise järele Farnese kätte nende hulgast, kes lõuna pool rahwaasjale truuks oliwad jäänud, nii Gent, nii

Brüssel, wiimaks ka Antwerpen, kes küll hiilgawalt wastu pani, fiisgi aga wiimaks langes ja ühes wabadusega ka oma õitfele läinud kaubanduse kaotas. Prantfusmaa ja Inglismaa, kelle käest mäslulased nüüd abi palusiwad, saatsiwad natukene abiwäge, kuid hispanlaste wõimu ei jõudnud nad mitte murda. Madalmaade wabadus näis kadunud olewat.

7. Hollandlaste Ida-India kaubafelts. Felipe II. surm. Madalmaade wabaduselõja lõpp (1609). — Lootes, et mäslulased nüüd enam pead tõsta ei jaks, algas Felipe II. Inglismaaga ja warsti peale seda ka Prantfusmaaga sõda, andis aga selleläbi madalmaalastele jälle mahti oma asja eest mõjuwamalt wälja astuda. Nende karde-tawam waenlane Alesandro Farnese suri mõne aasta pärast ära, kui ta lõunapoolsed maakonnad, praeguse Belgia riigi, Hispania ülewõimu alla oli kinnitanud. Põhjapoolsed maakonnad aga, kelle eesotsas Holland seisis, leidsiwad omale jälle tubli juhi; see oli Orange Wilhelmi poeg Moritz, kes isa surma ajal alles 17 aastat wana oli. Kohe wõttis ta mäslujuhtimise oma kätte; kui anderikas sõjapealik wabastas ta põhjapoolsed maakonnad hispanlaste mõju alt ja wõitis isegi mõned lõunapoolsed maakonnad uuesti rahwaasja poole. Suurt kahju sai Hispania merel. Alalõpmata ristlewiwad Hollandi ja Inglise rööwlaewad Atlandi okeanil ja hukkasiwad Hispania kaubalaewu, nii et Hispania wiimaks oma meretaguse afumaadega enam läbi käia ei saanudgi. Karistuseks keelas Felipe hollandlastele ära Lisboa sadamasse sõita, — oli ju Portugal tema wõimu all; Lisboaft oliwad hollandlased siinamaani kõik tarwilised Aasia ja India kaubad toonud. Sellega aga tegi ta asja omale weel halwemaks. Sest keelu mõjul oliwad hollandlased sunnitud ise mereteed Aasiast offima hakkama, ja nii awanes neile peagi määratu wara ja wõimu hallikas. Kui hollandlastel korda ei läinud põhja poolt, ümber Siberi, Aasia sadamatesse jõuda — kuigi nad siin Terawmägede saarteni tungisiwad — siis jõudsiwad nad ometi lõuna poolt portugallaste radadel Ida-Indiasse. A. 1602 afutasiwad nad kuulsa Hollandi Ida-India kaubafelssi; sellele anti suured eesõigused ja ta sai portugallastele (ning nii Hispania wõimule) wägewaks wõistlejaks

Ida-India kaubaturul. Nii oli Felipe II. lootus maailmariiki asutada täitsa nurja läinud, kui ta enam kui 40-aastase walituse järele a. 1598 suri. Ka usu- ja poliitilist wabadust ei jaksanud ta Europast ära häwitada, kuigi Hollandi wabaduselõda alles pärast tema surma lõpule jõudis, waid pidi oma filmaga nägema, kuidas tema wisamad waenlased, hollandlased ja inglased wabadusele ja jõukusele sammusiwad, kuna Hispania tema meeletute sõdade ja usufallimatuse pärast kord-korralt ikka kehewemaks jäi. — Tema poeg ja järeltulija Felipe III. (1598—1621) ei jõudnud waaruma lõõnud Hispania wõimu enam püsti hoida. Meresõjas saadud kahju ja kibedamaks minew rahahäda sundisiwad teda a. 1609 wihatud mäsfulastega 12 aasta peale sõjariistade rahu tegema; selle mahategemise põhjal pidi ta Hollandi iseseiswuse makswaks tunnistama. Järgnes küll weel uus sõda, ja alles Westfali rahulepingus (1648) tunnistati ühendatud Madalmaade wabariik lõpulikult kõigi riikide ja ka Hispania poolt makswaks.

8. Hollandi õitseae. — Wabaduselõja jooksul oliwad Madalmaad kahte osasse langenud: teine neist, Hispania wõimualune, sai Belgia nimeks, kuna teist, Madalmaade ühendatud wabariiki, tema tähtsama maakonna järele harilikult Hollandiks nimetatakse. Küll jäi ka Hispania Madalmaadele (Belgiale) osa poliitilisi õigusi alale, kuid siiski oli siin Hispania mõju suur ja selle tagajärjel langes Belgia waimlisesse suikumisesse, mis terve aastasada otla kestis. Ainult maalimiskunst edenes siin 17. aastaja jooksul; Rubens ja van Dyck (l. daik) on selle aja kuulsamad maalijad Belgias. — Holland oli aga omale sõja jooksul uue riigikorralduse loonud ja selle töö oli peaasjalikult tubli riigimees ja isamaalane Oldenbarnevelt korda saatnud: Holland oli ühiswabariigiks saanud, kus üleüldiseid ja ühiseid asju kõikide maakondade ühendatud riigipäewal, n. n. generalitaatidel otsustati. Täidesaatew wõim oli „afewalitseja“ käes. Elimine afewalitseja oli Orange Wilhelmi poeg Moritz; peale selle surma pärisiwad tema järeltulijad selle auu ja ameti üksteise käest järgemööda enesele, kuigi neid ikka selleks waliti. Afewalitsejad oliwad ühtlasi ka ülemad maa- ja merewäe juhatajad, nii et nende

wõim wabariigis üliuur oli ja pärandatava ainuwalitseja wõimu meelde tuletas. Wabariiklased, nende eesotlas Oldenbarnevelt, hakkasiwad juba wabariigi wabaduse pärast kartma. Tõulivad erakondlised wõitlused orangistide (l. oranhistide), i. o. walitsejate sõprade ja wabariiklaste wahel: orangistid katsusiwad asewalitseja wõimu weelgi suurendada, kuna wabariiklased terwet asewalitseja-ametit ära kaotada wõi wähemalt tema wõimu kitsendada katsusiwad. Ka usupõllul tuli tülitid, sest et Leideni profesor Arminius waljult Calvini „prädestinatsiooniõpetuse“ wastu wälja astus, kuna teised seda õpetust elawalt kaitsesiwad. Dordrechtis (1619) mõistis Arminiuse õpetuse hukka. Asewalitseja Moritz, kes küll isa tubliduse oli pärinud, mitte aga tema auust meelt, tarwitas rahwa wiha Arminiuse järelkäijate wastu selleks, et oma wastase, elatanud Oldenbarnevelti tapalawale saatis, sest et see Arminiuse arwamise poole hoidis. Ka kuulus õigufeteadlane Hugo Grofius, Oldenbarnevelti sõber ja mõtteosaline, mõisteti eluajaks wangi, kult ta aga põgenema peasis. Nagu wanal ajal Athenas Persia sõdade järele, nii läks Hollandis peale suurt wabadusewõitlust kõik elu suurel hool lokkama, niihästi kaubandus ja tööstus kui ka waimuelu. Pea oli portugallaste merewalitsus Indias murtud ja madalmaalased astusiwad nende asemele. Molukki ja Sunda saarestikud, Ceyloni (l. feilon) ja Jaawa saar Batavia linnaga läktsiwad madalmaalaste kätte. Peagi jõõtsiwad nad Lõuna-Aafrikas Kapimaa (India tee ääres olewa tähtsa toetuspunkti) oma alla ja asutasiwad siin a. 1652 Kapstadt. Ka Amerikasjegi asusiwad nad ja asutasiwad siin Uue-Amsterdami linna, pärastise kuulla New-York'i (l. njujórk). Ida-Europa kaubanduse kiskusiwad nad Saksa kaubalinnade-ühisuse, n. n. hansa käest, kaubanduse Wäike-Aasiaga Italia linnade käest oma kätte ja laotasiwad nii oma kaubanduse üle terwe maakera wälja. Amsterdam, mis peale Antwerpeni langemist õitsele löi, oli terwe 17. aastalada läbi kahtlemata kõige esimene kauba- ja sadamalinn maailmas. Walitsus ja seadused hoolitsesiwad selle eest, et kaubandus, tööstus ja põllutöö takistamata edeneda wõisiwad; alles siit õppisiwad Europa riikide kuningad fundma,

et walitsejate kohus mitte ei ole ainult sõdafid pidada ja usuõpetuste peenefi urgiffeda, waid et walitsejad kohustatud on oma alamatele teed tasandama, mis neid lahkele ja jõukale elujärjele wiib. Aineliise jõukuse kõrwal edenes Hollandis suurelt ka waimuelu; oli ju Holland sel ajal ainukene paik Europas, kus täielik sõna- ja trükiwabadus walitses. Siin awaldas juut Spinoza (l. Spinoosa, † 1677), üks kõigi aegade sügawamateft mõtlejateft, oma arwamised usu ja riigi üle, mis senini tuntud mõteteft hoopis lahku läksiwad. Hollandi ülikoolides õpetatiwad kuulsad teadusemehed ja Leideni ülikool oli kaua aega kõige enam kiidetud ülikool Europas. Suurepäraliselt arenes ka kunst, iseäranis maalimisekunst; Hollandi meistrid, kelle hulgas Rembrandt (1606—1669) kõige tutfawam on, wõtsiwad oma maalimiseained hea meelega looduseft ja rahwa eluft.

9. Hispania wõimu waibumine wiimaste Habsburi soost walitsejate all. — Felipe II. oli ütelnud, et ta ennem kerjajate kui wäärufuliste üle walitseda tahab. Sellele põhjusemõttele jäi ka tema poeg Felipe III. ustawaks. Ta ajas ristiisku astunud muhamedlased, n. n. moriskod maalt wälja (1609), sellepärast et kahelda wõis, kas nad ka tõesti ustawad katoliku kiriku poolehoidjad on. Moriskodega, keda arwu poolest ligi miljon oli, kaotas Hispania oma kõige ufinamad põllu- ja käsitöölised, nii et peale nende äraminemist terwed maakonnad inimestest lagedaks jäiwad. Lõpmata sõdade, kuningakoja meeletu raharaiskamise ja ametnikkude peftuste läbi langes riik nii ränga wõlakoorma alla, et Amerikast tulew hõbe ja kuld wõla suuruse kohta ainult kui tilk meres oli. Sellepärast pigistati rahwa käest raskeid maksusid wälja; selle tagajärjel ei jõudnud talupojad enam oma maid pidada ja käsitöölised ning kaupmehed pidiwad oma töö ja teenistuse maha jätma. Imekiirufega hakkas looduse poolt nii õnnistatud maa waefeks ja rahwast tühjaks jääma — linnad ja külad muutusiwad wareteteks. Portugalis, Neapolis ja Sicilias (l. Sitsiilia) oli asi wast weel hullem kui Hispanias eneses, ja Belgia oli ainult endise Belgia wari: poole aastasaja jookkül ei käinud Antwerpenis

mitte ühte ainultgi merelaewa. Ainult kirjanduses ja kunstis kestis endine õitseaeq Hispanias wähe aega weel edasi. Lope de Vega, kes üle 20 miljoni laulurida kirjutanud olla, ja Calderon, Castilla (l. kastilja) laulikute seas esimene, luuletasiwad 17. aastaja jooksul hulga luulerikkaid näidendifi Hispania näitelawa jaoks. Sel ajal kirjutas ka Cervantes (l. dšervantes) oma kuulsa naljaromani „Don Quijote“ (l. don kihhoote). Ka kuulsamad Hispania maalijad Velazquez (l. welaskets, 1599—1660) ja Murillo (l. muriljo) (1617—1682) elasiwad selsamal ajal. Aga warsti sai inkwifition ka waimliseft õitsemiseft wõitu ja walmistas waimlisele lõtwusele ja teadmatusele maad. Umbes a. 1700 oli raske Hispanias üht ainultgi õpetatud arsti leida, küll aga leidus siin 9000 mungaja weel enam nunnakloofrit, mis munkadest ja nunnadest kubiſeſiwad. Kõik ametid, mis kõrgemat haridust ja arusaamist nõudsiwad, pidiwad wõõraste kätte antama. Kaks wiimast Habsburi sooff walitsejat, Felipe IV. ja Carlos II. näitawad oma isikutega nagu peeglist Hispania riigi olukorra langemist. Mõlemad oliwad koguni jõuetud, nõrgad walitsejad; muu seas kartis Carlos nii wäga fontisid, et ta magama ei julgenud heita, kui mitte kolm pappi juures ei walwanud. Nende walitsuse ajal kadus ka hispanlaste sõjatubliduse kuulsus, mida enne nii auustati. — Portugal oli Hispania walitsuse all kõik oma enne nii rikka kaubaajamise ja afumaadega läbikäimise kaotanud. Wiimaks tõulis Felipe IV-ma all Portugalis mäis wihatud Hispania walitsuse wastu (1640). Nõrgaks jäänud Hispania ei suutnud seda keelata, et Portugali troonile João IV. Braganza tõulis, Portugali endise kuningakoja sugulane. Kuid ka iseseisaw Portugal ei jõudnud oma endist tähtsust enam tagasi wõita. — Prantsusmaa kiskus ühe piirimaa teise järele Hispania käest ära, ta oleks neid weel enamgi wõtnud, kui mitte teised riigid kadeduse pärast wahale ei oleks astunud. Nii oli Hispania ainult kahe inimese-ea jooksul esimesest Europa riigist koguni wõimetuks muutunud: usuline ja poliitiline rõhk oli selle anderikka rahwa põrmu sisse surunud.

III. Inglismaa.

i. Elizabeth (1558—1603) ja Mary Stuart († 1587). — Peale kuninganna Mary Werise surma kuulutas Inglise parlament kohe Henry VIII-ma ja Anne Boleyni tütre, noore Elizabethi, kuningannaks. Elizabeth oli tubli klasikalise hariduse saanud, rääkis ja kirjutas wabalt Ladina keeles ja luges Kreeka keelt. Ka muidu oliwad tal head walitsejandad ja teraw mõistus. Ta oskas omale head abilised walida, kuid ialgi ei langenud ta nende täielise mõju alla. Inimlistest wigadest ei olnud ta muidugi waba; ta armastas liig rohkesti lõbu ja auustamist, oli wahel ülekohtune ja kiusakasgi. Kuid kõigi tema tähtsate tegemiste ja ettewõtete siht ning otstarb oli aina Inglismaa suurus ja õnn; selles püüd-mises toetas teda alatafa tark ja toimetaja minister lord Burleigh (l. bõrli), kes neli aastakümnet läbi tema esimene minister, ligem nõuuandja ning abiline oli. Oma walitsuse algusel pidi Elizabeth kõige pealt usuasjas kindlaid sammuid astuma, sest usuküsimus oli seltskonnas sel ajal kõige tungiwam. Parlamendi nõuusolemisel tunnistas ta kõik korraldused tühjaks, mis Mary Werine katoliku usu kasuks maksma oli pannud. Inglise usuõpetuse ja jumateenistuse aluseks pandi need korraldused, mis Edward VI-ma ajal tehtud ja mis peaaesjaliselt weel meie päiwilgi Inglismaal makstawad. Usuõpetus on selle järele protestandi usu alusel, kiriku korralduses on aga katoliku seadlused alal hoitud, nimelt on piiskoppide amet ja mõju maksma jäetud, ja seepärast nimetatakse Inglise ehk Anglikani kirikut episkopal-kirikuks. Ülem kirikline wõim anti aga kuninga kätte. Uut korda pidi iga riigiteenistusesse astuja ning ülikooli lõpetaja wandega makswaks tunnistama. Kuna Elizabeth sel kombel awalikult protestandi usu poole hoidma hakkas, ei wõinud ta muidugi mitte nõuus olla, kui kange katoliku usu eest wõitleja Hispania kuningas Felipe II. teda enesele koida tahtis. Felipe sai selle tagajärjel tema weriwaenlaseks ja astus salaja Inglise katoliklastega ühendusesse. Ta toetas igapidi ka Shoti kuningannat Mary Stuart'i (l. meeri Itjuert), kes kõwasti katoliku usu poole hoidis ja Elizabethi kõige kar-detawam wastane oli. Mary Stuart oli Shoti kuninga James

(l. dhems) V-da ja Inglise kuninga Henry VIII-da õetütre Mary Guise (l. gwiis) tütar ning sai meestelooft pärija puudusel 1561. a. Shoti kuningatroonile. Et ta ilus oli ja õnnetuses rohket meelekindlust üles näitas, seepärast on ta enam osawõtmist leidnud, kui ta oma lodewa eluga ära on teeninud. Ta oli kergemeelses Prantsuse kuningakojas üles kaswanud ja Prantsuse kuninga François II-ga abieluse heites Prantsuse kuninganna ks saanud (1559). Kui Tudor'i (l. tjudör) kuningasoo ligem sugulane, nimetas ta end ka Inglise kuninganna ks, sest et ta kui katoliklane Henry VIII-ma abielu Anne Boleyniga mitte makswaks, järjekult ka mitte sellest abielust sündinud Elizabethi õigeks Inglise troonipärijaks ei tunnistanud. Peale oma abikaasa François II-se warast surma (1560) läks ta Shotimaale tagasi, mis sel ajal alles iseiseiw riik oli, wõttis Shotimaa walitsuse oma kätte ja lootis Prantsuse ja Hispania abiga Elizabethi Inglise troonilt maha tõugata. Kuid Elizabethi õnneks tõufis Mary Stuarti ja Shoti rahwa wahel peagi suur lõhe, sest Calvini õpilane John Knox (l. dhon noks) oli natukene enne kuninganna kojufulekut Shoti rahwa suuremalt jaolt calvinismuse poole pööranud. Mary aga, kui agar katoliklane, mõtles oma riigis wana usku jälle maksma panna. Juba sellepärast ei ufaldanud rahwas oma noort kuningannat mitte. Peagi sai ta weel kuninganna kodusest elust uut põhjust pahanduseks. Mary oli Shotimaale jõudes peagi oma sugulase lord Darnley'ga (l. darnli) abieluse heitnud, ei saanud aga selle kõlwatu mehe kõrwal mitte õnnelikuks. Darnley pistis offe Mary silma all tema lugupeetud sekretäri ja salanõuuniku itallase Riccio (l. risho) surnuks, kelle paawst salakäskudega Mary juurde oli läkitanud. Kui teine Shoti suurnik, krahw Bothwell (l. boswell), Darnley selle eest — nagu räägiti, kuninganna enese kaasteadel — ära surmas, siis oli Maryl weel julgust, Bothwelli, oma abikaasa arwatawat mõrtsukat, enda kolmandaks abikaasaks wõtta. See ülekohtune abielu pahandas shotlasi nii wäga, et nad kuninganna wangi paniwad ja tema asemele seniks mõned suurnikud riiki walitsema määrasiwad, kuni tema poeg James täie-ealiseks saab. Maryl läks küll korda wangist wabaks saada ja sõjawäge ko-

guda, kuid ta sai lüüa ja põgenes siis Inglismaale (1568), kus ta katoliklasi mäsfule kihutada lootis. Kuid Elizabeth pani oma kardetawa külalise kohe wangi ja surus katoliklaste mäsfukatsed waljusega maha. Wangikoja müürideft hoolimata läks Maryl korda paawstiga ja Felipe II-ga ühendusesse astuda ning ühte wandefeltfi teise järele oma õnnelise wastase Elizabethi wastu afutada. Elizabeth pidi surma saadetama; sellamal ajal pidi Alesfandro Farnese Madalmaadelt oma hispanlastega Inglismaale tulema ja siin jälle katoliku ulu maksma panema. Kui ka see salanõuu ilmsiks tuli, sai Inglise rahwas, nii palju kui temast protestandi usku oli, hirmus wihaseks, sest kõikidel oliwad alles Mary Werise tuleriidad wärskest meeles. Awalik heal nõudis, et kõigi nende rahutuste süüdlane kohtu alla antaks. Kohus leidis, et Mary Stuart Elizabethi hukkasafatmiseks afutatud wandefeltfidega ühenduses oli olnud, ja mõistis ta surma; see offus leidis parlamendis kinnitust. Peale 19-aastase wangipõlwe lõpetas õnnetu Mary oma elu tapalawal (1587).

2. Wõit Hispania üle ja Inglismaa õitfeliminek Elizabethi all. — Felipe II-sel oli juba ammu mõte olnud Inglismaale tungida. Mary Stuarti surmafufule täidefaatmine ei takistanud seda mõtet teoks tegemast, waid Felipe wõttis seda nüüd otse põhjuseks, et Inglismaad karistama minna. Ta tahtis Inglismaad ära wõita ning siis seal, Madalmaadel ja Prantsufemaal katoliku usku takistamata wõidule aidata. Ka oli waja Inglise mererõõwite wõimu murda, sest et need, nagu madalmaalafedgi merel, hispanlastele arwamata suurt kahju tegiwad. Üks Inglise meremees Francis Drake (l. frénsis dreek) sõitis Magalhãeli jälgedel ümber maailma ja rõõwis sel puhul hulga Hispania laewu ja afumaid; selle eest tõstis Elizabeth ta rüütli auusle, mis Felipe hirmsasti wihastas. (Drake oli seefama mees, kelle reifide mõjul kartulite tarwifamine Europas laiemalt tuttawaks sai.) Wiimaks (a. 1588) jõudis Felipe oma effewalmistamisega nii kaugele, et ta sõjakäiku Inglismaa wastu ette wõtta wõis. Ta oli nii suure laewastiku ehitada lasknud, et Europa Xerxese ajast saadik sarnast enam näinud ei olnud. Selles „ärawõitmata armadas“ (laewastikus) oli 130 suurt lahingulaewa 3000 suurtükiga ja

10.000 madrufega. Laewadel oli peale selle veel 20.000 meest maawäge, kes Inglise rannas maale minema pidiwad, üks inkwiisitionikindral ja 170 jesuitlast kaasas. Madalmaadel seisis Alesandro Farnese 30.000 mehe ja hulga weolaewadega walmis; neid tahtis ta armada warju all Inglismaale wiia. Laewastiku ülemjuhatus anti Hispania suurniku Medina-Sidonia kätte, kellel aga mereasjast aimugi ei olnud. Oflustaw fund ligines: kui wõit Felipe kätte peaks jääma, oleks usuline ja poliitiline wabadus maailmalt häwinenud. Elizabethil ei olnud ei suuremat maawäge ega ka laewastikku, mida ta hispanlastele lootusrikkalt wastu oleks wõinud saata; aga rahwa waimustus aitas teda hädas. Terwe meestelugu, protestantlased ja katoliklased läbisegamini, wõitliwad sõjariistad kätte, hulk kaubalaewu muudeti sõjalaewadeks. Elimeist korda näitasiwad nüüd inglased merel oma eeskujulikku ofawuust ja tublidust. Kuna hollandlased neid seeläbi toetasiwad, et nad Farneset mererele minemast takistasiwad, astuwiwad inglased hispanlastele wastu, niipea kui need oma „ärawõitmata armadaga“ Inglise Kanalisse ilmuwiwad. Mitmes wäheas merelahingus, mida Inglise merekangelased Howard (l. hauerd) ja Drake juhatawiwad, saiwad hispanlased lüüa; mitmed laewad põletati ära ning ligitati sellega laewastikus segadust, nii et wägew armada peagi hoopis laiali pillati. Maalemineku peale ei saanud hispanlased sel moel enam mõteldagi, ka ei julgenud nad enam Kanali kaudu tagaligi pöörata, sest et kerged ja wäledad Inglise laewad ühtelugu nende kannul oliwad, waid nad pidiwad põhja poolt ümber Shotimaa koduteed offima. Kuid Shoti ja Iiri rannal tegi veel form „ärawõitmata armadale“ suurt kahju, nii et suurest laewastikust ainult jätiised Hispaniasse tagasi jõudsiwad. Hispanlastel oli see sõjakäik 72 lahingulaewa ja 20.000 inimese-elu maksnud. Felipe oli seda suurt ettewõtet 5 aastat offa ette walmistanud ning selle peale (nüüdse rahawäärtuse järele arwatud) pool miljardi kulutanud, ja nüüd pidi see nii haleda offa leidma. Inglise hiilgaw wõit tõi aga Elizabethile rahwa seas ülisuurt lugupidamist ja sai Europa rahwaste saatuses üleüldse suureks pöördeks. Täht, mis senini Pyrenei poolsaare riikide üle oli hiilganud, hakkas sest ajast saadik oma sära kaotama, kuna

Europa loodepoolsete riikide täht tõusma hakkas. Selipe nägi weel oma filmaga, kuidas need rahwad edenema hakkasiwad, keda tema oli tahtnud alla rõhuda. Inglismaa sai kaubandusepõllul Hollandi wabariigile wägewaks wõistlejaks; ta saatis oma laewu Ida-Indiasse ja afutas ka Ida-India kaubafelssi (1600); hakatuses ei saanud see selts küll Hollandi kaubafelssi wastu, aga aegamisi kaswas ta jõud. Juba waremalt oli Walter Raleigh (l. raoli), tähtjas Elizabethi aegne riigitegelane, inglaste tähelepanemist Põhja-Amerika peale juhfinud ja 1585 siin afumaa põhjendanud, millele ta neitipõlwes elawa Elizabethi auuks Virginia (l. wõrdshinnie), l. o. „neitima“ nimeks andis. Kaubanduse elawamaksminemisega ühtlasi tekkis Inglismaal ka rikas tööstus, suurelt ofalt nende madalmaalaste abil, kes Alba hirmuwalitsuse eest Inglismaale põgenesiwad. Ka waimuelu oli färkamas. Tähtsam hulga teiste Inglise kirjanikkude hulgas on William Shakespeare (l. uiljam sheekspir), kelle taoliist näiteluuletajat siinamaani teist ilmunud ei ole. Oma walitsuse wiimasel aastal heitis Elizabeth, peale nurjaläinud mäsfukatse, Iirimaa täiesti Inglise riigi alla (1603), kuid katoliku usku ei puudutatud siin mitte. Elizabeth, Tudori soo wiimane wõla, suri 1603. aastal neitipõlwes.

IV. Prantsusmaa.

1. Hugenoiti sõdade algus. — Kõigist protestandi usu harudest oli Prantsusmaal calvinismus kõige enam maad saanud. Calvinismus oli oma läbikawatsetud ning selge õpetusega ja sõjaka iseloomu pärast kõige enam prantslaste südameid oma poole wõitnud. Et selle usu õpetajad Shweitsist tuliwad, siis hakati Prantsusmaal protestandi usu poolehoidjaid hugenottideks kutsuma, mis Shweitsi riigiliikmete „Eidgenosse“ nimest wäänatud sõna on (Eidguenot, Huguenot). Kuningad François I. ja tema poeg Henri II. toetasiwad küll Saklammaal protestandi usulisi, nimelt politika põhjusel, et Habsburi soost walitsejatele raskusi teha, aga omal maal ei sallinud nad protestandi usku mitte, waid katsusiwad teda siin sootuks ära häwitada, kuid wälimiste sõdade mõjul ei olnud walitusel selleks õiget mahti. Kui Henri II. a. 1559 turniiri (l. o. rüüflimängu)

puhul surma sai, oli Prantfusmaal juba hea hulk protestantlasi, nende seas palju aadelimehi ja kõrgeid ametnikka, nagu näit. admiral Coligny (l. kolinji). Isegi üks haru kuningakoja sugulasi, Bourbonid (l. burboonid), kellel Pyrenei mägedes väike kuningriik Navarra oli, hoidiswad protestandi usu poole. Henri II-se surma läbi ei läinud hugenottide saatus aga mitte pehmemaks. Henri II-se kolm poega, kes ta järele järgemööda Prantfusse troonil istusiwad (François II., Charles IX. ja Henri III.), oliswad jõuetud walitsejad ja täiesti oma ema, kawala ja hoolimata itallase Caterina de' Medici mõju all. François II-se peale mõjus ka weel ta ilus abikaasa Mary Stuart; see tegi jälle seda, mida tema onud, François ja Charles Guise teda teha käskiswad, ja need oliswad kanged katoliklased, kes wäärusku ühes juurtega wälja kiskuda tahtsivad. Hertfog François Guise oli tubli sõjamees, kes peale muu Mary Werise käest Calais linna ära oli wõitnud; François wend Charles, Reims'i (l. rängs) peapiiskop ja kardinal, oli aga Prantfusse waimuliku seisuse peamees. Neil oli kõwa nõuu hugenottide ärahawitamisega algust teha; aga François II. suri juba aastase walituse järele ära ja tema 11-aastane wend Charles IX. astus tema asemele. Charles'i ema ja eestkõttja Caterina oli ise küll ka hugenottide waenlane, aga ometi oli ta Guisele mõju peale kade ja otis omale nende wastu tuge Bourboni printsi käest, kes hugenottide eestwedajad oliswad. Nii hakkiswad hugenotid Prantfusmaal wabamalt hingata saama: neid ei kiufatud enam taga ja kuninglik edikt (käfukiri) andis neile koguni luba wabalt jumalateenistust pidada. Katoliklastele ei meeldinud see järeleandmine sugugi mitte. Iseäranis leppimata oli François Guise. Oma reisiril a. 1562 leidis ta Vassy linna ligidal hulga hugenottisid parajasti ühes küünis jumalateenistust pidamalt; ta tungis oma saatkonnaga nende peale ja laskis rahulikult koosolewad hugenotid ühes naeste ja lastega mahanoffida. Siis sai ta noore kuninga oma wõimu alla ning sundis ka kuninga ema sama poole astuma; ja kui hugenotid mitte wabatahtliselt tema alla ei heitnud, algas ta nende wastu kodusõda, mis mõne wäikesele waheajaga 36 aastat Prantfusmaad lõhestas ja otsalt kurnas. Juba sõja algusel laskis

üks kirgline hugenot François Guise selja tagant maha; see õhutas katoliklasi muidugi veel suuremale vihale. Et hugenotid vähemuses olivad, siis saiwad nad lausa lahingutes küll enamasti lüüa, kuid kindlusi kaitsefiwad nad wifalt. Nende tähtsam juhataja oli Coligny. Kaheksa-aastase sõja järel pidi Caterina hugenottidega Saint Germain'is (l. säng s hermäng, 1570) rahu tegema, neile usuwabadust lubama ja kindlustuseks, et ta seekord oma sõna peab, kuna ta seda enne nii mitu korda murdnud oli, hugenottide wõimu alla 4 kindlust, nende hulgas tähtsa merekindluse La Rochelle (l. la roshell), andma, kus nad ka keset rahuaega sõjawäge pidada tohtifiwad. Kuid ofte see asja-olu sünnitas walitfusele tõsiit kartust: hugenotid olivad usulõjas oma wäljamaa usuwendadelt Saksa- ja Inglismaalt mõnda korda abi saanud ja kuningakojas kardeti, et hugenottide sõjawõim walt wälise sõja korralgi waenlase poole ning riigi wastu pöörab.

2. Pariisi weropulm (24. augustil 1572). — Et rahu hugenottide ja katoliklaste wahel jäädawaks teha, mõteldi noort protestandi usku Navarra kuningat Bourboni Henri't kuninga Charles IX-ma õe Marguerite'ga (l. margeriiit) abieluse liita. Pulmapiduks ilmus ühes Bourbonidega hulk protestandi usku aadelimehi Pariisi. Juba waremini oli Coligny kuningakotta kutsutud, kus temaga auustawalt ümber käidi. Charles IX. istus elatanud sõjakangelasega sagedasti hilja õõni koos. Coligny tahtis kuningat meelitada Madalmaid Alba wastu toetama ja Hispania wastu sõda algama. Näis ka, et kuningas enam Coligny kui teiste nõuandjate, ka enam kui ema sõnu tähele panema hakkab. Noor 21-aastane kuningas oli korra Coligny plaanidest üsna waimustatud, kui see temale mõjuwalt seletas, et waja olla François I-se politika juurde tagasi pöörata ja igamoodi Hispania, kui Prantfusmaa kardetawa wõistleja, wõimu murda püüda. Selleks soowitas ta koguni, et Prantfuse riik omale Amerikasle asumaid muretseks ja siis sealgi Hispania walitfust kukutaks. See kõik tõotas Prantfuse politikale täielist pööret, oli aga katoliklastele ofte kohutuseks, sest nemad seifiwad ju Hispania kuningaga suures sõpruses; Hispania oli neid kodulõjas oma sõjawäega mõnda korda aidanud.

Coligny püüde wastu tahtis nüüd Caterina nõuu offima hakata, ja hoolimata ning lüdameta, nagu ta oli, tahtis ta Colignyt salamõrtsuka läbi teelt kärwale toimetada. Kuid see nõuu läks nurja. Nüüd tegi Caterina ühes oma noorema pojaga (pärastine kuningas Henri III.) ja tapetud François Guise poja Henri Guisega uue saatanliku plaani: admiral Coligny pidi ühes kõigi kättesaadawate hugenottidega ühekorraga ära hukatama. Kuninganna ja ta abilised lootfiwad selle juures Pariisi kodanikkude toetuse peale; sest omas katoliku usu tuhinas waatatiwad parislastel pulma ilmunud hugenottide peale muidugi juba wiltu. Noor kuningas Charles IX. awaldas kahetunnilise hingeppiina ja kahtlemise järele wiimati ka oma nõuusolemist tapmise kohta, mille ohwriks tema enese uued sõbrad langema pidiwad. Tuhanded teadfiwad tapmist tulewat, kuid keegi ei lausunud wihatud hugenottidele sõnagi sellest, mis neid ootas. 24. augustil, s. o. Pärtlipäewal, kell 3 hommikul hakkasiwad tornikellad hüüdma ja selle märgu peale formaliwad mõrtsukad oma ohwri kallale. Henri Guise läks ise ühes kuninga wenna Coligny maja juurde; nende sõjamehed tungisiwad elatanud sõjamehe magamisetuppa, piitsiwad ta furnuks ja heitfiwad furnukeha wäljas seiswate printside käsu peale aknast wälja. Navarra kuningas, kelle laulatus kuninga õega ju ära peetud oli, pidi lubama katoliku usku heita, sellepärast jäeti ta elusse; aga tema kaaslaste weri, kes kuningakojas maha tapeti, niisutas temagi magamiseaset. Kui hommik kätte tuli, wiis Caterina oma õueneitsid linna uulitlatele, et need furnukehade waatamisest rõõmu wõikfiwad tunda. Tuulekiirufega kanti suufõnalised käfud linnast linna ja pandi nende nõudel terwel Prantsusmaal niisama sugused tapmised toime; ainult mõned maawalitsejad oliwad inimlikud küllalt werekäsule wastu panema. Kui palju see weresaun ohwrid on nõudnud, selle üle lähewad teated lahku, kuid kõige wähem arw, mida nimetatakse, on 2000 inimest Parisis ja 30.000 mujal Prantsusmaal. Seda koledat sündmust nimetab ajalugu „Pärtli-õöks“, aga ka „Pariisi werepulumaks“, sest et see kuningakoja pulmades puhul sündis. Hirmia tapmise sõnumet kuuldes ehmatas terve Euroopa. Kuna niisugunegi mees, nagu Alba, prantslaste teguwiiisi laitis, las-

kis paawft Gregorius XIII. tänu-jumalateenistuff pidada, ja Felipe II. olla, nagu räägitakse, seda sõnumet kuuldes ainukene kord oma elus naernud. Kuid katoliklaste nõuu oli siisgi nurja läinud: kõiki hugenottisid ei jõudnud mõrtsukad ometi mitte ära tappa ja ülejäänud algaliwad nüüd õieti wihast sõda oma ufu eest. Navarra Henri, kes pea Parisist ära põgenes ja oma endisesse usku tagasi läks, heitis Coligny järeltulijaks ja hugenottide juhiks. Riigiwõimu ja hugenottide wahel algas sõda, mis mifu aastat kestis. Sõja jooksul suri Charles IX. pooles meelenõtruses ja tema järeltulijaks Prantsuse troonil sai ta wend Henri III., kes lühikene aeg ka Poola kuningas olnud. Sõda lõppes sellega, et Henri III. hugenottidele jälle kõik nende endised õigused kätte pidi andma (1576).

3. Kolme Henri sõda (1585—1589). — Kuid katoliklased ei olnud Henri III-ma lepliku teguwõisuga mitte rahul. Ja et kuningal lapsi ega ka muid ligemaid pärijaid ei olnud, siis ähwardas katoliklasi ka weel see hädasoht, et peale Henri III-ma surma Prantsuse troonile protestandi usku Navarra kuningas Henri astuda wõiks, sest sellel kui Valois (I. waluaa) kuningasoo ligemal sugulasel oli kõige enam õigust Prantsuse trooni pärida. Sellepärast astusiwad katoliklased Henri Guise juhatusel lepinguks kokku ja asutasiwad n. n. püha liiga, millel otstarbeks pidi olema, Navarra Henri't Prantsuse troonilt eemale hoida ja hugenottisid wiimse hingeni ära häwitada. Hispania Felipe II. ning hulk katoliku usku linnasid ja aadelimehi heitsiwad „püha liiga“ liikmeteks; ka nõder kuningas Henri III. algas nüüd katoliklaste kihutuse peale jälle sõda hugenottide wastu. Nii oli „kolme Henri sõda“ käes. Henri Guise, liiga juht, tundis end ju terve Prantsusmaa isanda olewat; ta pidas koguni kuningat oma wõimu all poolest saadik wangis, kuni see ta salaja ära tappa laskis. Siis hakkasiwad aga liigalased kuninga wastu awalikku sõda pidama; niimoodi ei jäänud sellel muud nõuu üle, kui Navarra Henri'ga lepingut teha. Juba tahtis ta sellega üheskoos Pariisi linna liigalaste käest ära wõitma hakata, kui ka tema salamõrtsuka oda läbi surma sai. Tema surmaga

(1589) kustus Valois kuningasugu. Surres tunnistas ta Navarra Henri, Bourboni soost, oma seaduslikuks järeltulijaks — Prantsuse riigi walitsejaks.

4. Henri IV. (1589—1610) ja Nantes'i edikt (1598). — Henri IV. oli esimene Bourboni soost kuningas Prantsuse troonil. Kuid hakatuses oli ta, nagu ise ütles, „kuningas ilma riigita“; sest suurem hulk katoliklasi ei tahtnud wäärusku kuningast midagi kuulda, ja Henri pidi mõõgateraga oma õigust ostima. Tema oli tubli sõjapealik ja sai Jvry küla juures Normandie's hiilgawa wõidu liigalaste üle (1590), kuid nende käes olewaid kindlusi ei jõudnud ta mitte ära wõita, ka pealinna mitte. Pealegi saatis Felipe II. kaks korda Alessandro Farnese Madalmaadelt sõjawäega liigalasi aitama. Küll sai ka Henri Inglismaalt abi, kuid liigat ja hispanlasi ühiselt ei jõudnud ta ometi mitte lüüa. Juba tahtsiwad liigalased terwe Prantsusmaa Felipe II-se kätte mängida. Siis aga tegi Henri IV. wiimaks nii protestandi kui katoliku usku isamaalaste nõuul ostuseks selleläbi Prantsusmaa iseseiswust peasta ja Prantsuse kuningakrooni jäädawalt omale pärida, et ta weel kord oma usust lahkus ja katoliku usku läks (1593). „Üks katoliku mesia (jumalateenistus) toob mulle enam abi, kui kakskümmend wõitu lahinguwäljal,“ ütles ta sel puhul. Nüüd awas Paris temale kohe oma wärawad, liiga sulas kokku, ja terwe Prantsusmaa tunnistas Henri IV-ma oma seaduslikeks kuningaks. Ka Felipe II. pidi, kuigi hapu meelega, teda kuningaks tunnistama ja Prantsusmaale kõik ärawõidetud kindlused tagasi andma. Kui liiga täissa kadunud ja Henri kindlasti troonil istus, andis ta a. 1598 n. n. Nantes'i (l. nangt) edikti, i. o. käsukirja, wälja, milles ta oma endistele ufuwendadele pea täielise ufuwabaduse andis ja neid kõigi ametite peale astuda lubas. Ehk küll katoliklased selle käsukirja üle wihased oliwad, siisgi lõppesiwad sest ajast saadik ufusõjad Prantsusmaal. — Igapidi katus tark ja auufameelne Henri IV. haawu parandada, mida pikk kodusõda Prantsusmaale oli lõõnud. Ustawaks abiliseks oli tal selle juures tema protestandi usku minister, Sully (l. sülli) herzog, kes riigi rahaasjad suure kokkuhoidmise läbi korda seadida ja

rahwa maklukoormat kergendada oskas. Ta ei jätnud kuningat ennatigi manitsemata, kui see wahel elurõõmulid maitstes kergemeelselt riigiraha pillas. Peasiht oli neil mõlemil rahwa warandust suurendada ja uusi warahallikaid otsida. Kuna Sully põllutööd ja karjakaswatust edendas, mida ta õigeks riigi hõbedasoonteks nimetas, kutsus Henri IV. kõiklugu wõõraid tööliisi oma maale ja katus nende läbi uusi tööharufid Prantlusmaal koduseks teha. Siidiuslide kaswatamise ja siiditööstuse on tema Prantlusmaale toonud. Et kaubandust hõlbamaks teha, ehitas Sully hulga ilulaid teesid, nagu neid sel mõõdul kufagil mujal Europas sel ajal olemas ei olnud, tegi sildu, kaewas kanalisi ja puhastas jõgeid laewasõiduks. Ka merekaubanduse eest hoolitses Henri IV. Tema nõuu peale asutati C a n a d a s Prantluse asumaa. Kuigi kuninga tuttaw kõnekäänd, et „igal talupojal pühapäiwiti kana praepotis peab olema,“ mitte sõna-sõnalt täide ei läinud, siis läks Prantlusmaa tema all ometi nii jõukaks, et riik ka wälimises politikas wõimsalt kaasa rääkida wõis. Hispania ja Austria Habsburi soost walitsejad oliwad ikka alles Prantlusmaa kõige kardetawamad waenlased ja protestandi usu leppimata wastased. Nende wastu tahtis Henri IV. sõda alata ja kutsus teisi riikisi oma ettewõtet toetama. Tema sõjawäed oliwad juba walmis Hispanias ja Italias ühtlasi Habsburi sugu maadesse tungima, kui keegi wilets katoliku usuhullustaja munk, François Ravailiac (l. rawajak), tõllas sõitwa kuninga odaga urnuks pistis (1610). Õigusega peetakse Henri IV-dat kõige suuremaks Prantlusmaa kuningaks uuel ajal.

V. Rootsimaa.

1. Erik XIV. (1560—1568) ja Johan III. (1568—1592). — Tark kuningas Gustaf I. Wasteråsi riigipäewal (1544) Rootsi riigi küll oma sugukonnale pärieks kinnitada lasknud, kuid peale oma surma ei jätnud ta riiki mitte ainult oma wanema poja Eriku kätte, kes küll kuningakrooni omale sai, waid andis ka teistele poegadele maatükkisi hertfogiriikide nime all. Need hertfogiriigid pidiwad muidugi küll kuninga ülemwalitsuse all olema, aga neil oli suurem iseseiswus, kui

See riigi üksusele kafulik oli. Nii sai kuninga teine poeg Johan Soomemaa hertfogiks; sellena tundis ta enda nii iseseiswa olewat, et Turu losis päris nagu mõni kuningas uhkesti elas, seal wõõraste riikide saadikuid wastu wõttis ja wõõrastele riikidele koguni soomekeelseid diplomatilisi kirju saatis. Gustaf Vasa noorem poeg Karl sai Södermanlandi hertfogiks. Sel kombel ei wõinud riid wendade wahel tulemata jääda. Et weel iseseiswamaks saada, astus hertfog Johan Poolakatega sala-läbikäimisesse. Wiimased oliwad Eriku peale sellepärast pahased, et see peale Saksa ordu äralõppemist Liwimaal (1561) Eestimaa ühes Tallinna linnaga nende eest omale oli wõtnud. Wennad läkfiwad lausa tülisle. Et Johani alla andma sundida, piiras Erik Turu linna ümber ja laskis wenna wangi panna. Kuid Erik ise hakkas peagi waimuhaigusemärksid ilmutama; oma poollegale meelega laskis ta mitmed Rootsi suurnikud ära tappa. Johani aga laskis ta wangist wabaks. Kui Erik weel madalast looft tütarlapsle, Karina Maunu tütre, oma abikaasaks wõttis, pidasiwad wennad Johan ja Karl ühes aadelimeeste juhtidega salanõuu tema wastu, heitfiwad Eriku troonilt maha ja paniwad wangi (1568), kuhu ta oma elu lõpuni jäi (1577). — Tema asemele astus kuningatroonile wend Johan III., kes Eriku all alganud Taani sõja ära lõpetas, kuna Poola tüli iseenelest soiku jäi; oli ju Johani abikaasa Katharina Poola kuninga õde, ning Johan lõbruffes algusest peale poolakatega. Johanil tuli aga pikk sõda Wene tsaari Iwan IV-ma wastu pidada, mis 1570 algas ja alles 1595 lõppes. Sõja jooksul rüüstasiwad Wene wäed Läänemeremaid ja piiriäärseid Soome maakondi. Alles siis, kui kange Pontus de la Gardie Rootsi sõjapealikuks sai, hakkas sõda rootslastele õnnelikemaks minema: mitmed Ingrimaa kindlused wõeti wenelaste käest ära. Peale Johani surma tehti Ingrimaal Teuslina külas, Narwa ligidal, rahu (1595); rahulepingu põhjal tunnistas Wenemaa, et Eestimaa ühes Tallinna ja Narwa linnaga Rootsi kätte jääb, kuna Rootsi walitsus Ingrimaa kindlused Wenemaale tagasi andis. Wähem õnnelik kui wälimistes, oli Johan riigi sisemistes asjades. Tema Poolast toodud abikaasa, kes katoliku usku

oli, awaldas oma nõrga abikaasa peale nii palju mõju, et see katoliku usku ja jesuitlasi Rootšimaal lausa toetama hakkas ning riiki jälle paawsti usku pöörata püüdis. Jumalateenistuse juhtnõõriks seadis kuningas n. n. „punase raamatu“ kokku, millega mitmed katoliku kombes jälle maksma pandi. Kuid wõimlat tahtmise läbiwõijat Johanist ei olnud. Katoliku usu laialilagunemine jäi peagi hoopis seisma, kui Södermanlandi hertfog Karl ja Rootši waimulik seisus sellele wastu astusiwad. Rahwas hoidis juba kindlalt puhastatud usu poole. Pealegi suri kange katoliku usuline kuninganna 1583 ära ja selle järele jahtus Johani ufumuutmise agarus.

2. Zygmunt (1592—1599) ja Karl IX. (1599—1611). — Johani ja Katharina poeg, kanges katoliku ufus üleskaswatatud Zygmunt (I. figmunt) III. waliti ju a. 1587 Poola kuningaks. Seal oli 1572. a. Jage llo'de kuningasugustunud ja selle järele waliti kuningaid; ja Zygmundil, kui Poola printsessi pojala, oli Poola trooni kohta õigustgi. Peamõjundiks ta walimisel oliwad ometi jesuitide suurepäralised politilised plaanid. Sest niiwõisi mõeldi Poola- ja Rootšimaad ühe walitseja alla saata; nende ühine kuningas pidi siis Põhja-Europas selle ülesande oma peale wõtma, mille jaoks Felipe II. Lõuna-Europas nii agaralt töötas, s. o., pidi protestandi usku läinud maades jälle katoliku usu järjele aitama. Peale isa surma sai siis ka Rootši troon pärimise teel Zygmundi osaks. Kuid Rootši riigiwalitus läks esialgul tema lelle hertfog Karli kätte, sest et Zygmunt isa surma ajal Poolas oli. Rootšis tunti täiesti hädaohtu, mis katoliku usku kuningas poolt waritses. Karl astus kohe kindlalt Lutheruse õpetuse kaitseks wälja. Ta kutsus a. 1593 Upsalasse koosoleku kokku, kus ainult Augsburgi ufufunnistus Rootšimaal maksuaks kuulutati. Zygmunt pidi Rootši tulles Upsalas tehtud otsuse kinnitama ja alles siis krooniti ta kuningaks. Kui ta aga Poolamaale tagali läks ja hertfog Karl jälle riigiwalituse oma kätte wõttis, siis tuli waen Rootši ja Poola wahel lausa ilmfiiks; sest Zygmunt, kes end katoliklase ja poolaka tundis olewat, ei tahtnud mitte ainult protestandi usku Rootšimaalt ära häwitada, waid ta mõtles ka Rootši riigi iliseiswust häwitada. Hirmuga nähti Rootšis, et kurb „unioni-

aeg", kus Rootsi kroon wõõra kuninga peas (Taani kuningate käes) oli olnud, kõigi oma halbtusega jälle korduma kippus. Küll tunti ka neid kasusid, mida sarnane ühendus oleks toonud, kuna selle mõjul riigi wälimine wõim ja mõju suurelt kaswanud oleks, aga warjuküljed oliwad ikka palju suuremad. — A. 1598 tuli Zygmunt suure sõjawäega Lõuna-Rootsis maale, et oma pärisriiki fäitsa oma alla heita, sest wiimasel ajal oli siin hertsog Karl walitluse wõimu üsna oma kätte wõtnud. Kuid rootslased astuliwad Karli juhatusel temale südilt wastu, ja Stångebro lahingus Ida-Göötamaal sai ta otlustawalt lüüa; seepeale kuulutatiwad Rootsi riigiseisused ta oma riigi walitlusest üsna lahti, nii et ta ainult weel Poola kuningaks jäi († 1632). Kange Klaus Flemingi all oli Soomemaa kindlasti Zygmundi poole hoidnud; nüüd heitis hertsog Karl ka selle maa uuesti Rootsi alla. Rootsi troonile aga astus senine riigi asewalitseja ise Karl IX-ma nime all. Aгарasti hakkas ta Rootsi liisemisi asju korda seadima, edendas kaubandust ja tööstust ning tõstis Upsala ülikooli jälle ajakõrgusele, kuna see tükk aega willeffas seisukorras oli olnud. Poolamaaga pidas ta Liwimaal waheldawa õnnega sõda, ja segas end ka Wenemaa asjade sekka, kui seal Ruriku walitsejaseo ärakustumise tagajärjel segased olud walitseliwad. Wenelaste käest wõttis ta Käkisalme ja Nowgorodi Rootsi alla. Ka Taanimaaga pidi ta sõda algama, sest et selle kuningas Christian IV. Kalmari linna Rootsi käest ära oli wõtnud. Kuid need sõjad jäiwad kõik pooleli, kui Karl IX. a. 1611 suri.

3. Gustaf II. Adolf (1611—1632) ja Kristina (1632—1654). — Karl IX-ma poeg, kuulus Gustaf II. Adolf oli alles 16 aastat wana, kui ta isa käest trooni ja ühtlasi kolm sõda päris, Wene-, Taani- ja Poolamaaga. Kuid waimurikas, südi ja awara peaga noormees, kes pealegi hea hariduse oli saanud, hakkas asja otsalt julgelt ja osawalt kinni. Taani sõja lõpetas ta a. 1613 ja sai, küll lunastuseraha wastu, ärawõidetud Elfsborgi kindluse taanlaste käest tagasi. Wene sõda lõppis Laadoga lõunarannas Stolbowa külas tehtud rahuga (1617); selle rahulepingu järele pidi hiljuti walitud Wene tsaar Mihael Romanow Käkisalme ja Ingrimaa Rootsiile

andma, nii et Wenemaa sellel läbi Lääne mere äärest eemale tõrjuti. Sõda Gustaf Adolphi lallepoja, Poola kuninga Zygmundi vastu, kes weelgi ainult ennat õigeks Rootsi kuningaks tunnistas, kestis kõige kauem, terwelt 31 aastat, selle algusest arwatud, ainult mõne wäikeste waheajaga. Gustaf Adolf wõttis Poola käest Liwimaa ja Riia linna ära ja tungis Lääne-Preisimaani Poola riigi sisse. Alles a. 1629 tehti Preisi kül as Altmargis esialgne rahu Poolamaaga, mis läbi Liwimaa Riia linna Rootsi omaks tunnistati. Kui sel kombel isalt päritud sõjad õnnelikult lõpetatud oliwad, läks Gustaf Adolf Sakamaa suurest usulõjast osa wõtma. Seal sai ta küll suuri wõitufid, langenega aga ise Lüßeni all. Lõpmata sõdadeest hoolimata edendas Gustaf Adolf oma riigi siseti olusid alata. A. 1617 määras ta kindlalt neli seisust riigipäewast osa wõtma: aadeli, waimulikud mehed, kodanikud ja talupojad. Asutati hulk kohtuid ja koolisid (ka Tartu ülikool). Kuid ikkagi läksiwad sõjad rahwale raskeks kanda, sest alatised nekrudiwõtmised ja rasked sõjamaksud kurnasiwad rahwast rängasti. — Surres jättis Gustaf Adolf trooni oma 6-aastasele tütrele Kristinale, kuna tema eest eestkostjad, harjunud riigimees Axel Oxenstierna (l. uksherna) eesotsas, walitsema hakkasiwad. Peale suurt Sakla sõda, mis wiimati rootslaste wõiduga lõppes, pidi Rootsimaa ka weel Taanimaaga sõda pidama. Brömlebro rahuga jõudis ka see sõda a. 1645 wõidurikkale lõpule: Taanimaa pidi Rootsile Jemtlandi, Herjedali (l. herjedal) ja Hallandi maakonnad ning Ojamaa ehk Gotlandi saare ja Saaremaa ära andma. — Kristina walitsust ei wõi Rootsimaaale õnnerikkaks kiita. Küll oli kuninganna ise hea hariduse saanud, pidas teadusest ja kirjandusest suurt lugu — tema ajal awas eestkostjate walitsus a. 1640 Soomemaal Turus ka ülikooli — kuid oma talitumata iseloomuga ja pillamisega tõi ta maale suurt kahju. Suure hulga kroonumõisaid ja sisetulekuid kinkis ta kergemeelselt aadelimeestele, nii et kroonu sisetulekud koguni kokku kuiwasiwad ja kuninganna ise oma ülespidamise saamiseks ajuti oma wäärtasju pandiks pidi panema. Alamaid seisusi, iseäranis talupoegi rõhusiwad rasked maksud. Ka hakkas ta jesuitlelaste kõrwapuhumisi kuulama ja salaja katoliku usu poole

hoidma. Et ta mehele minna ei tahtnud ja pealegi katoliku usku astuda mõtles, mis ewangeliumi-ufulisele Rootsi rahwale offegu rufikalööök tundus, siis astus ta a. 1654 troonilt ära ja läks wäljamaale. Jesuitlastele laigi see rõõm osaks, et tähtsama katoliku ufu wastase Gustaf Adolffi tütar kohe peale troonilt ära-astumise wäljamaal end katoliku usku salwida laskis. Ta suri Roomas a. 1689.

VI. Poolamaa.

1. Poola olud uue aja algul. Ufupuhastamine. — Uue aja algul oli wõim Poola riigis täissa pan'ide, i. o. suurnikkude, ja shljahta (*slachta*), i. o. keh-wema aadeliseifuse käes, kes maakondade maapäewadel ja riigipäewal ehk seimilistuliwad ning seaduste wäljaandmist ja maklude wõtmist walitsufusele lubasiwad wõi ka mitte ei lubanud. Waimulik seifus ja linnakodanikud ei wõtnud riigipäewast mitte osa. Et 16. aastafajal Poolast palju wilja wäljamaale weeti, siis hakkasiwad shljahtshittid (*slacheie*), i. o. wähemad aadelimehed, oma mõisates hoolega wilja kaswatama ja tegiwad riigipäewadel, kus ju wõim nende käes oli, otfufeks, et talupojad mitte enam ühest mõisast teise rännata ei tohi, waid oma mõisnikule tegu peawad tegema; ühtlasi kaotati talurahwa omawalitsufuse-afufused ära. Nii saiwad Poola talupojad ilma õigufeta orjadeks shljahtshittide all. Ka kuninga käest oskasiwad shljahtshittid mitmed õigufed oma kätte kiskuda. Nii oli shljahta wõim Poola riigis tõusmas, kuninga wõim aga langemas, ja talupojad oliwad kõigist õigufest ilma jäänud. — Sel ajal, kui ufupuhastamine Sakfamaal algas, istus Poola troonil kuningas Zygmunt I. (1506—1548). Juba 1520. aastast saadik hakkas puhastatud usk ka Poolas maad wõtma, ja kuningas waatas uue ufufu lisetungimist külmalt pealt. Shljahta aga toetas uut usku, sest et ta katoliku kiriku waimulikude peale kade oli. Kadedus tuli sellest, et katoliku waimulikud talupoegade käest rikaist kümnest saiwad, kuna shljahtshittid seda hea meelega omale olekfiwad wõtnud. Ka siin äratafiwad katoliku waimulikud pealegi weel oma lodewate eluwiiifidega üleüldist pahameelt. Peale selle ihufiwad shljaht-

flhitfid hammast katoliku kiriku rikaste maade peale. Poolas ei wõtnud mitte mõni üksik protestandi usu haru maad, waid nad kõik leidwad siin omale poolehoidjaid. Lutheruse usk leidis enam maad sakslaste keskel linnades, Hus'i järelkäijate ehk Böömi wendade õpetus Suur-Poolamaal ja Calvini õpetus enam Leedumaal. Kuid sügawale ei jõudnud protestandi usk Poolamaal mitte tungida, sest et siin ainult ülemad seisused usukülmüstega tegemist tegiwad, kuna laiad rahwahulgad, nagu ennegi, muist katoliku, muist Kreeka õiget usku jäiwad: mõisnikud ei arwanud oma talupoegi mitte seda wäärt olema, et neile uut usku õpetama hakata, ja ka walitus ei tarwitanud usuliikumist milgi kombel oma kasuks, nagu seda küll mujal tehti. Usuliikumine läks siin täitfa omapead ja nagu juhtumise kaupa edasi.

2. Lublini union 1569. Poolamaa walmiseriik 1572. — Protestandi usu sissetungimine ei sünnitanud Poola riigi silemises elus õieti midagi muud muudatuft, kui kaswatas ainult shljahta mõju kelkwõimu kulul. Wälimises politikas tõi usupuhastamine Poolamaale ainult kahju. Zygmunt I. oli sallowid, et Saksa ordu Preisimaal oma suurmeistri Albrechti all, kes Brandenburgi kuurwürsti-kooga ligidalt sugulane oli, protestandi usu wastu wõttis ja nii waimulikult orduriigist ilmaliku Preisi hertsogiriigi tegi (1525). See riik oli küll nimepidi ikkagi Poola riigi laenumaa, seisis aga tõepoolest enam Brandenburgi mõju all. Zygmunt II. August (1548—1572), kelle ajal Saksa ordu Liwimaa ofa lõppes, sai küll selle päranduseft Liwimaa Poola riigi külge siduda, kuna Kuramaa wiimse ordumeistri Gotthard von Kettleri all Poola wõimualuseks hertsogiriigiks muudeti, kuid Zygmunt pidi sellega leppima, et Eestimaa Rootsi riigi kätte läks, ja peale seda pidi ta Wene tsaari Iwan Hirmlaga Liwimaa pärast rasket sõda pidama. Need wälimised raskused sundiswad Poola riiki omale tuge offima, ja selleks otstarbeks ühendati Poola kuningriik Leedu suurwürstiriigiga Lublini unionis (ühenduses) 1569. Unioni määrust mõõda jäiwad mõlemad riigid oma silemistes asjus küll täitfa iseseiswaks, aga pidaswad üheskoos riigipäewa, waliswad üheskoos ühise ku-

ninga ja ajalivad üheskoos wälimist politikat. Lublini unioni tegemine oli ainukene tähtjas samm, mis Poolamaa Zygmunt II-se Augusti walitsuse all astus. — Kuninga surmaga (1572) kustus Jagello sugu Poola troonil ära, ja uus kuningas tuli walida. Siimaani oli Poolas küll ka nimepidi kuningaid walitud, kuid tõepoolest waliti ainult see, kelle kätte troon muidugi juba pärimise teel oleks läinud; nüüd aga tuli tõesti uus kuningas walida. Walijateks oliwad kõik shljahtshitsid, kes aga walimisele healt andma ilmuda soowisid; sest shljahtshitsid üheskoos loeti ju r a h w a k s, kes wõimu oma käest ajufiks kuninga kätte annab ja temaga teatawa lepingu — *pacta conventa* — teeb. Esimesena waliti Poola troonile Prantluse prints Henri; see aga põgenes juba mõne kuu pärast oma uuest riigist ära, et peale oma wenna surma Henri III-ma nime all Prantluse troonile astuda. Tema asemele waliti Erdély'i (l. érdeelj) ehk Siebenbürgi würft Stefan Bathori (1575—1586), kellest Poolale tõline kuningas sai. Lugupidamiselt tema wastu tõstis õnnelik sõda, mida ta Wenemaaga pidas. Ka sifemistes asjades ei andnud ta end panide ja shljahta mängukanniks. Kuid oma alatiste sõdade ja lühikeste walitsuseaja pärast ei jõudnud ta kuninga wõimu tõstmiseks õieti midagi ära teha, ehk ta seda küll püüdis.

3. Katoliku wastumõju. Poola riik hakkab kõdunema. — Stefan Bathori järeltulijaks waliti Zygmunt III. (1587—1632), endise kuningasoo printsessi Katharina ja Rootsi kuninga Johan Wafa poeg, kes jesuitlaste mõju all üles oli kaswatud. Zygmunt wõttis Hispania Felipe II-se omale eeskujuks ja fegi enesele elu-ülesandeks, Poolamaal katoliku usku jälle täiesti maksma panna. Jesuitlasi, kes juba warem siin oma koolid käima oliwad pannud, toetas ta nende tegewuses, nimetas ametitesse ainult katoliklasi, andis ainult nende kätte kroonumõisaid ja pani üleüldse ainult katoliklasi tähele. Peagi hakkasid suurnikud protestandi usule selga pöörama; õieti ei olnud see usk neile ialgi südamesse tunginud. Ka õigeusulisi tahtis Zygmunt Poola riigis paawsti mõju alla paenutada; selleks otstarbeks laskis ta Bresti unioni (1596) toime panna, et selleläbi õiget usku ja katoliku usku

ühendada; õigeusulistele jäeti nende kirikuteenistus alale, lubati nende waimulikkudele abielusle heita ning armulaual wiina tarwitada; ainukene asi mis nende käest nõuti, oli, et nad Rooma paawsti ülemwõimu alla heidakiwad. Ühendusekatse ei läinud küll mitte täitsa korda, aga suurelt osalt ometi; mitu sada aastat oliwad paljud õigeusulised sarnases ühenduses ja Aultrias on see weel nüüdgi maksmas, kuna nendes Poola maades, mis pärast Wene alla saiwad, see ühendus ära lõpetati.

— Wälimises politikas kaotas Zygmunt oma pärisriigi, Rootsimaa, krooni lühikese aja järele oma lelle Karl IX-ma kätte ja pika sõja järele ka Liwimaa ning Riia linna oma lellepoja Gustaf II-se Adolphi kätte. Kuid Wenemaa wastu, kus sel ajal Ruriku walitsejaseo ärakustumise tõttu kodusõda walitses, oli Zygmunt õnnelisem: ta wõttis Wene riigi küljest terwe Dnjepr jõe-konna maad Poola alla (1618), ning korra näis lugu nii minema, et terwe Wene riik Poola mõju alla sattub, kuna Poola printsi fjaariks taheti teha. Aga see läks nurja.

— Sisemine riigikord läks Zygmunt III-ma all lõpulikult raisku. Üksikud Poola wojewodkonnad, s. o. maakonnad wojewodi (umbes meie kubernerite taolise ametniku) juhatusel all, muutusiwad pea täitsa iseseiswateks riigikesteks: oma maapäewadel, kelle liikmeteks kõik shljahtshitsid mees-mehelt oliwad, tegiwad nad iseseiswaid otsuseid. Maapäewad saatsiwad oma asemikkulid iga kahe aasta tagant lühikesteks ajaks (ainult kuueks nädalaks) riigipäewaks kokku, kuid sellegi aja sees ei wõinud muidu otsused teha, kui ainult ühel heale, sest iga üksik saadik wõis loowi korral „*nie pozwalam*“ („ei luba“) hüüdes riigipäewa otsuse tühjaks teha. Sedasama wõis maapäewal offekohe iga shljahtshits teha. See oli see halekuulus Poola „*liberum veto*“ (waba keelamise) õigus. Muidugi mõista, et sel kombel rikastel panidel raske ei olnud mõnda üksikut shljahtshitsi ehk riigipäewa-saadikut rahaga wõi ka paljalt meelitusega ehk wiinaga ära osta ja kõik wastumeelt otsused nurja ajada lasta. Kui aga siiski korda läks mõnda otsust riigipäewal läbi wiia, siis wõisiwad maapäewad ikka weel otsuse tagasi lükata. Peale selle sai Poolamaal wiisiks, et erakonnad oma wahel lepinguid ehk konföderatsioonid

tegema hakkasiwad; ühendatud jõul, ka sõjariistadega, paniwad need waliffusele wastu, kuigi enamus mõnes asjas walitlust toetas. Kuningal ei olnud õieti enam õigust, kui mõnel wabariigi presidendil, — poolakad nimetasiwadgi oma riiki „*retsh pospolitaja*“, i. o. wabariik. Nii pidi siis kuningas salamakku ehk „pistmiste“, wägijalla ja muude sarnaste abinõude waral riigipäewal ühtmeelt loetada katsuma, et ometi kõige tarwilisemategi riigiasjade kohta ühehealelisi otsused saada; see läks aga ainult harwa korda. Albiist „*liberum veto*“ õigusest pidasiwad Poola shljahtshitsid nagu hammastega kinni ja nimetasiwad seda oma „kuldseks wabaduseks“. Kui Poola riik mitte weel kohe ära ei lagunenu, siis tuli see ainult naabrite nõrkusest. Kuid juba kufusiwad dislidendid, i. o. protestantlased ja õigeusulised, keda riigipäewast osa wõtta ei lubatud, wõõraid riikisid end Poola riigi liisemiste asjade sekka segama, ning see teguwis tõi wiimati riigile lõpu.

VII. Läänemeremaad.

1. Orduriigi wiimased aastad. — Wärdjas orduriik Liwimaal oli Pleffenbergi wõitude läbi Wene wäelaskade üle omale weel mõned armuaastad elupikenduseks saanud, enne kui ta lõpulikult koost langes, ilma et tema langemist keegi muu taga oleks kaheksanud kui kauptäis suurnikka, kes temaga ühes osalt oma mureta ja pehme elu kaotasiwad. Peale Pleffenbergi wõitumise oli a. 1503 wenelastega rahu tehtud, eliti 6 aasta peale, siis seefama rahu kord wäheha, kord enama aja peale mitu korda pikendatud, nõnda et Liwimaa enam kui pool aastalada aega wälimestest waenlastest hoopis taga kiisamata oli. Wenelastel ei olnud ikka õiget mahti Liwimaaga sõda alata, ka ei olnud neil weel mitte täitla selgeks saanud, et kõdunenud orduriiki otse jalaga ümber tõugata wõib; sellepärast nad wiiwitasiwad. Kuid orduriik ei tarwitunud milgi kombel seda pikka rahuaega oma kosutuseks wõi maakaitse kindlustuseks: ei kohendanud piirikindlusi, mis muidugi juba wana aja ehitused ja suurtükite wastu nõrgad oliwad, ei kogunud raha, et sõjamehi palgata, sest ordu enese rüütlike arw oli koguni wäikeseks kuiwanud, ei offinud ka wõimsaid lepinguosalisi,

kes teda hädaajal wenelaste wastu oleksiwad toetanud. Liiwimaa oli rahu maiffedes ja rahuga kaasas käiwat rikkust pillates hoopis ära unustanud, et hädaoht ikka alles wariffemas on. Ta elas rõõmsat elu ja waatas külmalt pealt, kuidas kodused seisused ja üksikud inimesedgi oma wahel tüliffesiwad ja lõjariistad käes, waenu (*Fehde*) pidaliwad, igaüks oma isiklikku kafu taga ajades. Saare- ja Läänemaal waliti ühte piiskopkonda kaks piiskoppi, kes teineteise poolehoidjaid werifelt taga kiufaliwad ja wastastikku maid ja mõisaid rüüstaliwad. Terwelt 4 aastat kestis see n. n. Saaremaa piiskopiwaen (*Öselsche Bischofsfehde*; 1532—36). Seisused toimetaliwad kõik omapead, ühtegi keskwoimu ei olnud olemas, kelle sõna oleks kuulda wõetud. Küll oli üksikuid inimesi, kes asja seifukorralt aru saiwad ja niisugust keskwoimu luua katsuliwad, kelle sõna ja käik terwel maal oleks mõedunud, kuid nende kassed jäiwad asjataks. Arwati abi saama, kui wäljamaalt mõne walitfeja soo liikme Liiwimaale mõne kõrge ameti peale kutsub; würstifõugu mees oleks siis oma wägewate sugulaste läbi Liiwimaalgi enam woimu ja tähtsust wõinud saada, kui senistest woimumeestest keegi. Niisugust meelt ei olnud raske leida. Sakfamaa würstide nooremate poegade hulgast, kellel lootust ei olnud koduriigis wõi -riigikeses isa troonile saada, oleksiwad mitmed walmis olnud Liiwimaale tulema; sest kui siin mitte just auu ja woimu loota polnud, siis wõis siit ometi raswalt kohta ja suurt sisetulekut saada. Selle mõttega kutsuti (1529) Brandenburgi prints, mark-krahw Wilhelm Liiwimaale; see oli Preisi hertfogi Albrechti wend ja Poola ning Taani kuningate sugulane. Talle anti Riia peapiiskopi abilise ehk koadjutori koht. Kuid see kergemeelne noormees ei jõudnud ammuigi neid lootusi täita, mis tema peale pandi. Hakatufes oli tema ainukene mure oma sisetulekuid suurendada, sest need ei olnud eialgsest kuigi suured. Ta katsus Riia ja ühtlasi Tartu doompraostiks saada, tükkis siis Saaremaa piiskopiks — tema see Saaremaa piiskopiwaenu alustaja oligi — kuid kõik asjata. Peapiiskopiks saades (1539) hakkas ta oma wenna Albrechtiga kokku mängima, mõtles Liiwi orduriigi oma walitfufe all ilmalikuks riigiks ümber muuta ja

Poola riigi ülemwalitsuse alla heita, nagu wend Albrecht Preiſi orduriigiga mõne aasta eest (1525) teinud oli. Kuid kõike seda toimetas ta oskamatalt ja jõuetult, nii et teised Liivi feisused tema plaanidest aru said ja oma pehme elu lõppu kartes talle risti wastu astusiwad. Wolmari maapäewal 1546 keelasiwad nad niihästi peapiiskopile kui ka ordumeistrile hoopis ära waimulikku feisust maha jätta ja ilmalikuks würstiks muutuda; ka ei tohtinud kumbgi mõnda wäljamaa würostiõugu meest ilma feisuste loata omale abiliseks ehk koadjutoriks wõtta. Oli nimelt tõsiselt karta, et kas peapiiskop wõi ordumeister orduriigi ilmalikuks wüstriiigiks ümber muudab ja ise Poola ülemwõimu all uue riigi walitsejaks hakkab. Sest ka ordus oli kaks erakonda tekkinud: teine neist arwas oma arusaamatuses ikka weel wõimalikuks orduriigi iseseiswust alal hoida, teine jälle nägi ära, et kõige kasulikum on mõne wägewa naabri, kõige ennem Poola ülemwalitsuse alla heita, kui mitte Wenemaa alla langeda ei taha. Peapiiskop Wilhelm fõotas ühes teistega küll wandega Wolmari otsuse alla heita ja omale mitte würostlikult soost koadjutori wõtta, kuid sõnamurdmist luges Wilhelm kõige wähemaks patuks. Ilma kellegi käest küsimata kutsus ta omale Meklenburi walitsejasoost hertfogi Christophi koadjutoriks (1555) ja nii oli Liivi feisustel kutsumata külaline jälle kaelas. Küll ei wõinud see noor 17-aastane joodik mehike oma isiku läbi kedagi hirmutada, kuid hirm Poola walitsuse eest sai ikkagi uut hoogu, sest ka Christoph oli Poola kuninga sugulane. Ordu, kus Poola erakond alles wähemuses oli, walis sellepeale kohe Poola waenlase Wilhelm fürstenbergi ordumeistri koadjutoriks ning warsti ordumeistriks ja hakkas koduõja wastu walmistama. Kui peapiiskop Wilhelmi kinnipüütud kirjast päewaselgeks sai, et tema ikka alles oma Poola plaanid edasi ajab, kuulutas ordu temale kui „maa äraandjale“ waenu ja ta wõeti ühes tema noore koadjutori Christophiga wangi (1556). Seega oli uus, ühtlasi ka wiimane koduõda Liiwimaal alanud, mis koadjutoriwaenu (*Coadjutorfehde*) nime all tuttaw on. Kuid nüüd seadis end Poolamaa sõjawäega peapiiskopi kasuks asja sekka segama. Leedumaale, orduriigi piiri äärde ilmus 80.000

Poola sõjameest, kellele ordumeister oma mõne tuhandega vastu läks. Muidugi ei võinud lahingu peale mõteldagi. Ordumeister andis kõigis nõudmistes Poolamaale järele ja nii tehti 5. septembril 1557 Poswoli rahu; selle põhjal kästi peapiiskop wabaks lasta ja Christoph tema koadjutoriks funnistada. Ilma mõõgahoobita oli orduriik Poola rahutingimised vastu võtnud, ka selle, et ordumeister Poola kuninga ette põlwili heitma peab. Nüüd oli ka pimedalgi selgem kui selge, et orduriigi surmatund käes on, sest et ta oma kaitsmaks waenlase vastu enam mõõkagi tupest ei jaklanud välja võtta. Sellest aru saades tõttasiwad kõik saagihimulised naabrid orduriiki oma alla heitma või vähemalt tema järistest osa saama. Poolamaa tegi kohe peale Poswoli rahu orduriigiga lepingu, mille järel mõlemad riigid üheskoos Wene riigi vastu võidelda lubasiwad, sest kõige enam püüti end Liiwimaal Wene walitsuse eest hoida. Ka üksikud Liivi mõjumehed hakkasiwad nüüd juba kadu nägema. Targemad oliwad seda juba ennem näinud. Tartu piiskop Jodocus von der Recke pani kõik oma piiskopkonna mõisad suure rahasumma eest pandiks ja läks ühes saadud rahaga tagasi oma kodumaale — Weffalensisle, Saksamaale, kust ka pea kõik ordurüütlid pärit oliwad. Saadud rahaga ostis ta kodumaal omale mitu mõisat, läks protestandi usku ja heitis abielusle. Niisama kui tema tegiwad Saaremaa piiskop Münchhausen, Tallinna piiskop Wrangel ja lugemata hulk orduametnikka, ordurüütlid j. m. Niipea kui nad soovitawa summa raha Liiwimaalt kätte oliwad saanud, ei olnud neil enam muud soowi kui terwe nahaga ja täie taskuga minema peaseda, sest armastust selle maa vastu ei olnud neil kellegil.

2. Orduriik ja Wenemaa. — Wenemaaga tehtud rahuleping pidi kuni 1555 keftma. Juba aeglasti hakati Liiwimaal mõtlema, kas kuidagi rahuaega jälle pikendada ei saa. Kuid seekord ei läinud rahu pikendamine mitte enam nii illedasti, kui see ennemalt oli sündinud. Moskwa tsaaril oli nüüd, pärast teiste wälimiste waenlaste ärawõitmisest, enam mahti Liivi asju terawamalt filmas pidada kui enne, ja nüüd ilmus wägawal Iwan IV-mal (1533—1584) tahtmine Moskwa riigi ammuaegset soowi, Lääne-Euroopaga otsekohekses ühendusesse

astuda, wiimaks ometi kord täide saata. Selleks otstarbeks oli waja Liiwimaad ära wõita, sest teiste Moskwa läänepoolsete naabrite, wägewa Poolamaa ja Rootsimaa peale Moskwa hammas ei hakanud. Kui siis Liwi saadikud enne rahulepingu lõpuaega, a. 1554 Moskwasle ilmuliwad, u u t r a h u l e p i n g u t paluma, tehti neile takistusi: öeldi, et Liiwimaa Tartu piiskopkonna elanikkude pealt Moskwasle pearaha peab maksma, et see maks ammu juba hooletusesse on jäänud ja et tsaar nüüd, kus tal peale Kasani riigi ärawõitmist seks aega on, seda makstu tagant järele sisse nõuda tahab. Liwi saadikud waidlesiwad wastu ja kinnitasiwad, et niisugust maksukohustust olemasgi ei ole. Ähwarduste tõttu, et muidu tsaar ise Liiwimaale makstu nõudma läheb, pidiwad nad aga lubama kolme aasta pärast wiiekümne aasta osa makstu, 60.000 taalrit, tagant järele maksta ja siis korrapärast iga aasta 1 mark iga Tartu piiskopkonna elaniku pealt. Ühtlasi pidiwad nad lubama, et wene-lased Liiwimaal ofekohe wäljamaalastega kaubelda tohiwad, sest sinnamaani oliwad Liwi linnad waheltkauplejad ja kasu-saajad ja ei lubanud wõõraid wõõrastega kaubelda. Kolmas raske tingimine oli see, et Liiwimaale ära keelati Poolamaaga lepingusse astumast. Nende tingimiste wastu lubas tsaar 15 aastaks rahulepingut pikendada. Kui saadikud Moskwaist tagasi tuliwad, oliwad kõik Liwi seisused kahjuliku lepingu pärast pahafed, aga niihästi peapiiskop kui ka ordumeister tõotasiwad pühale ristile suuandmisega lepingut pidada. Kuid südames ei mõteldudgi lepingu pühaduse peale — juba 1557 Poolamaaga peale Poswoli rahu lepingut tehes astuti ühest wandega kinnitatud tingimisest kergemeelselt üle. Niisama wähe astuti tõliseid sammusid, et lubatud suurt maksumus kokku saada. Enne kolme aasta lõppu läks uus saatkond maksuasja pärast uuesti Moskwasle läbi rääkima, aga tühjade kätega, ilma rahata. Mõeldi tühiste läbirääkimistega, kui mitte muud, siis ometi aegagi wõita. Kuid tsaaril oli tõi faga. Kui talle wiimaks rutuga kokkuoffitud raha pakuti, ei wõtnud ta seda enam wastagi, waid wastas seega, et ta oma wäefalgad Liiwimaale saatis ja maad rüüstata laskis (1558). Koadjutoriwäen ja ordumeistri hale sõjakäik Poola wastu, mis Poswoli rahuga

lõppis, oli ffaarile näidanud, kui nõrk wastane orduriik on. Sest ajalt peale hakkaswad Wene wäed üks ühe, teine teise järele Liiwimaal käima ja õnnetut maad hirmsasti laastama. Seega algas õnnetul Liiwimaal kole sõda, millest pärast ka Rootsi-, Poola- ja Taanimaa osa wõttiwad ja mis peale 60 aasta maad koledasti häwitas. Kõige pealt langes Narwa linn wenelaste kätte (1558), warsti peale seda ka Tartu, mis ainult mõned päewad Wene wäe piiramisele wastu pani. Need linnad ühes Tartu- ja Wirumaaga jäiwad weerandlada aastat ofekohe Wene ffaari kätte. Kusagil ei leidnud wenelased tõsiit wastupanemist. Kindluste ja losside pealikud põgenesiwad sedamaid, niipea kui eemaltgi mõni kuulujutt Wene wäe liginemise üle nende kõrwu puutus. Kuni 1558. a. sügiseni oli Wene wäe ülemjuht würft Peeter Schuiski 20 kindlust, lossi ja linna oma alla heitnud. Aasta-aastalt tuliwad ikka jälle uued Wene wäed Kurbski, Adalshewi ja teiste juhatusel Liiwimaale ja oliwad aina wõidurikkad. 2. augustil 1560 lõi orduwägi waenlaste wastu oma wiimase lahingu sõjawäljal. See oli Ergmäe lahing (Walga ligidal), kus ordumarshall Philipp Schall von Bell Wene pealiku würft Kurbski käest lõpulikult lüüa sai. Orduwägi kas langes lahingus wõi wõeti wangi; waewalt 5 meest olla terwelt ära peasnud. Mõni nädal peale seda langes ka tugew Wiljandi kants, mida endine ordumeister Wilhelm Fürstenberg kaitses. Palgasoldatid, kes palka kätte ei saanud, mängisiwad kantsi piirawa Wene wäe kätte (20. augustil 1560). Sel kombel paistis, et terwe Liiwimaa wõidurikaste wenelaste kätte langeb, kuid täepoolest läks asi teistiti. Wenemaa sai ainult Liiwimaa idapoolse osa oma kätte, kuna teised osad tükkideks jaotatult teiste naabrite kätte läksiwad.

3. Orduriigi jagamine. — Üksigi riiklik afutus ei ole tähtsate meeste poolest nii kehwo olnud, kui orduriik Liiwimaal. Peale tema afutaja, piiskop Alberti, on õieti ainult kaks meest nimetada, kelle tegewust orduriigis tähtsaks lugeda wõib. Need on ordumeisrid Walter von Plettenberg ja Gotthard von Kettler. Plettenberki wõib ainult tubliks sõjameheks kiita — politika küsimustes oli ta lühikeste nägemisega ja wanade olude küljes niisama kinni, kui kõik teisedgi ordutegelased; Kettleri aga

wõib awara peaga politikategelaseks ja agaraks sõjameheks ühtlasi pidada. Gotthard Kettler, kes orduriigi matmiseameti oma peale pidi wõtma, oli õigesti ära fundnud, et ainult sel feel orduriiki naabrite wahel jagamise eest peasta wõib, kui korda läheb mõne naabriga lepingut teha. Kuid naabrikuningad, Gustaf Vasa ja Christian III., ei tahtnud oma wanade päewade sees ettenägemata juhtumistega Liiwimaal tegemist teha, ja Wene walitsust ei ihaldanud Liiwimaal keegi. Ka Hansa linnad, kes Liwi linnade kiffarinnalise omakasu tagaajamise pärast pahased oliwad, hoidsiwad end kõrwale ega tahtnud abi anda, ehk küll Liwi suuremad linnad nimepidi kõik Hansa lepinguosalised oliwad ja Hansa käest abi soowisiwad. Sellepärast jäi ainult üle Poola käest tuge ottida, kus kuningas Zygmunt II. August (1548—1572) sel ajal waliffes. Küll oleks Liiwimaa, kui Püha Rooma riigi osa, keisri käest Sakfamaalt abi saama pidanud, ja keisri nimega püüti ka läbirääkimiste puhul Wene tsaari hirmutada, kuid tõsist abi ei olnud sealtpoolt mingilugust loota. Niiluguste asjaolude sees hoidis Kettler kindlasti Poolamaa poole ja katfus ordu kokkuleppimist Poolaga igapidi edendada. Poola kuningas tegi Liiwimaaga küll lepingu, lubas teda Wenemaa wastu aidata, aga kõhkles abiandmisega, sest et ta mitte awalikult Wenemaaga sõja sisse sattuda ei tahtnud. Mida Plettenberg mitte ei julgenud, mark-krahw Wilhelm mitte ei jaksanud, nimelt orduriiki ilmalikuks würstiriigiks ümber muuta, seda katfus nüüd agar Gotthard Kettler parema tagajärjega. Uus riik Liiwimaal pidi Poola ülemwalitsuse alla saama, ja muidugi tahtis Kettler, kes 1558 koadjutoriks ja 1559 nõrga Fürstenbergi asemele ordumeistriks walitud oli, iseennast uue riigi walitsejaks upitada. Kuid tal ei läinud mitte korda Liiwimaad jagamata koos pidada. Sest wenelased oliwad idapoolse osa, Tartu- ja Wirumaa, juba oma alla wõtnud ja lääne poolt tuli teine osasaaja, see oli Taanimaa. — Taanimaal oli kuningas Christian III. ära surnud (1559) ja oma riigis mõned maaosad ka oma nooremale pojale hertfog Magnusele pärandanud. Magnuse kuningast wend Fredrik II. tahtis Taani riiki jagamata koos pidada ja pakkus Holsteini asemele, mis Magnuse käes oli, temale talu Liiwimaal. Selleks otstarbeks ostis ta

Saare- ja Kuramaa piiskopi Münchhauseni käest tema piiskopkonnad ära ja andis nad wenna Magnusele. Magnus tuli 400 sõjamehega 1560 Saaremaale ja wõttis piiskopkonnad oma kätte. Ta ostis ka weel Tallinna piiskopkonna sealse wiimse piiskopi Wrangeli käest omale ja sai sel kombel hulga maid oma kätte. Kuid nende kaitsejat ei saanud nõrgalt Magnuseft mitte. — Nagu Taanimaal, nii muutus peale wana kuninga surma waade Liwi asjade peale ka Rootsimaal. Uus kuningas Erik XIV. (1560—1568) oli nõuus end Liwimaa asjade sekka segama. Ta wõttis Tallinna linna ning Harju-, Wiru- ja Järwamaa rüütelkondade palwet kuulda ja tunnistas põhjapoolse Liwimaa (praeguse Eestimaa, peale Läänemaa, mis ühes Saaremaaga Magnuse kätte läks) oma riigi osaks (1561). — Nii jäi ainult weel Liwimaa lõunapoolne osa, i. o. praegune Kuramaa ja praegune Liwimaa (peale Tartu piiskopkonna, mis wenelaste käes oli) üle, mida ordumeister ja peapiiskop Poolamaaga weel jagada wõiwad. Nende osade üle kaubeldi Poola kuningaga Wilna linnas. Liwimaa kisti siin Püha Rooma riigi küljelt lahti ja anti Poola kuninga alla. Allaheitmise lepingu põhjal (*pacta subjectionis*), mis 29. nowembril 1561 walmis sai, wandus kõige pealt Riia peapiiskop Wilhelm Poola kuningale truudust, tema järel wandusiwad ordumeister Gotthard Kettler, komturid ning muud orduülemad ja rüütelkondade asemikud. Lepingu põhjal sai praegune Kuramaa hertsogiriigina Gotthard Kettleri kätte, kuid seisis Poola ülemwalitsuse all. Liwimaa osa põhja pool Wäina jõge läks oflekohe Poola riigi kätte. Ainult Riia linn ei wandunud kuningale truudust, waid jäi esialgselt Püha Rooma riigi wabalinnaks. Nii langes Liwimaa kuude ofasfe. Järgmise aasta märtsikuul toimetati Riias pühalikult orduriigi lõpetust.

4. Peale iseseiswuse kaotust. — Selle jaotuse järel ei saanud Liwimaa ammugi weel mitte rahu kätte. Iga ofasaaja oleks hea meelega tahtnud, et tema tükk suurem wõi et tema koguni ainukene orduriigi pärija oleks olnud. Wenemaa kassus Iwan IV-ma Hirmsa all peale seda weel mitmetpidi Liwimaad oma kätte saada ja terwelt weerandfada aastat

mõllas Wene sõda Liiwimaal. Kuid kõigist oma hirmsatest rüüstamistest ei olnud Iwan IV-mal mingisugust kasu, sest a. 1582 pidi ta Sapolje rahu Tartu maa ja linna Poolamaa kätte ja Wirumaa Narwa linnaga Rootsimaa kätte, ja üleüldse kõik maad ja linnad, mis ta Liiwimaal ära võtnud oli, nende endiste omanikkude kätte andma. — Poola kuningas hakkas oma maaosas täissa oma arwamise järele asju ajama, ilma et ta rüütelkondasid, kes peale orduülemate ja piiskoppide kadumist ainukesteks endise wõimu asemikkudeks üle oliwad jäänud, palju tähele oleks pannud. Maa jaotati Poola eeskuju järele presidendi- ja starostikondadeks ja nimetati presidentideks, starostiteks ja muudeks ametnikkudeks kas Poola wõi Leedu sugu, ainult harwa Saksa sugu mõisnikka. Wiimaseid oli peale sõda wõrdlemisi vähe järele jäänud, ja needgi pidiwad kuningale tõeks tegema, et nad sõjaajal mitte ülekohtuselt mõisaid oma kätte ei olnud kiskunud, ega ka waenlase poole hoidnud. Muidu wõeti mõisad nende käest ära ja anti Poola ja Leedu soost meeste kätte. Liiwi maapäewa õigusi kikkendati. Maapäewale ei ilmunud mitte mõisnikud isiklikult, waid Poola, Leedu ja Saksa mõisnikud walitsiwad oma asemikud ja kõigel kolmel „rahwusel“ oliwad ühesugused õigused. Iga rahwus saatis 2 saadikut Poola riigipäewale, Liiwimaalt kokku siis 6 saadikut. Pea kõik wõim wõeti mõisnikkude käest ära keskwalitsuse kätte; mis neile anti, anti kuninga „armust“. Sakslaste „eesõigustest“ (*privilegia*) ei olnud juttugi. A. 1584 pandi koguni kuningas Stefan Bathorile Wilnas ette, neid „meretaguseid“ (*transmarini*) Liiwimaalt lootuks ära kaotada ja neid üle mere Saklammaale tagasi saata, sest Poola ja Leedu riikide waewaga ja kuluga olla Liiwimaad Moskwalase pealetungimise eest kaitstud, sakslased ei olla selle heaks midagi teinud. Liiwimaa sakslased pidiwad ise seda kõnet pealt kuulama, ega wõinud midagi asjakohast wastata. Raskelt kannatada sai Poola ajal Lutheruse usk Liiwimaal. Rahwale hakati katoliku usku peale sundima, anti jesuitlastele woli pööramisetööd teha ja asutati isegi katoliku piiskopkond Wõnnu linna (1582). 60 aastat jäi Liiwimaa Poola walitsuse alla, ja kõik see aeg, ainult mõne wäikele waheajaga, kestis ka tema wõitlus Liiwimaa pärast Rootliga. Hakatufes wõffi-

wad felleft wõitluseft ka Wene- ja Taanimaa igaüks oma kafuks ofa. Alles 1621 wõttis Rootfi Gustaf Adolf Riia linna ära ja tõi rahu maale. A. 1625 langes Tartu tema kätte ja a. 1629 tehti Altmargis (Elbingi ligidal) sõjariistade-rahuh, mille põhjal Liiwimaa Rootfi külge tunnistati. — Wõrdlemisi õnnelikuma saatuse ofaliseks sai Eestimaa, mis kohe Rootfi alla langes ja linna jäi, kuni tsaar Peeter ta ühes Liiwimaaga a. 1710 Wene alla wõttis. Küll sai ka Eestimaa Taani-, Wene- ja Poolamaa pealekäimist ja sõjarüüstamist maitsta, kuid vähemal mõõdul kui teised Liiwimaa ofad. Ka jäi siin protestandi usu tagakiusamine maitsmata, mille all Liiwimaa Poola walitfufe all palju kannatada sai. — Kirju oli hertsog Magnufe saatuf. Oma maade kaitfeks ei jaklanud ta wägewate naabrite wastu midagi teha. Tsaar Iwan Hirminus, kes nägi, et ta üklinda mitte terwet Liiwimaad oma kätte ei saa, wõttis Magnufe oma lepinguofaliseks ja katus tema kaudu oma mõju Liiwimaal maksma panna. Ta andis hertsog Magnufele „Liiwimaa kuninga“ nime, kuid Liiwimaa riigi — muidugi Wene ülemwalitfufe all — pidi Magnus alles ise omale wõitma. Magnus käis Moskwas, tsaar andis talle oma wennatütrel naefeks ja lubas ka weel raha- ja wäeabi anda, et Magnus Liiwimaal omale kuningriiki alutada wõiks; aga ta ei täitnud lubadust ja nii ei jaklanud waene ilma maata „kuningas“, kes Põlflamaa losfis elas, midagi ära teha. Pärastpoole katfus Magnus oma õnne Poola kuninga Stefan Bathoriga lepinguse astudes. Ta mängis Wene abiga wõidetud kindlused Stefan Bathori kätte, oma lepingut Wenemaaga unustades, kuid ka see ei aidanud teda haljale okfale. Oma elu lõpupäewad saatis ta Piltenis mõõda, kuhu ta 1583 suri. Peale tema surma läks ta abikaasa ühes lapsega Moskwasle tagasi. Tallinna piiskopkonna maad, mida üleüldse wähe oli, ja Läänemaa oli Magnus juba waremalt rootslaste kätte andnud, Kuramaa piiskopkond langes peale tema surma Poola kätte. Saaremaa läks elioffa Taani kuninga kätte ja jäi Taani külge kuni 1645, kus ta Rootfi alla sai. — Riia linn jäi wabaks riigiliinaks, lõi ise oma raha linna wapiga ja ta walitfus oli isefefaw. 20 aasta pärast pidi temagi end Poola kuninga alla andma. — Kõige

õnnelikum oli aga Kuramaa saatus. Kui Gotthard Kettler 1562 ordumantli maha oli pannud ja ilmalikuks Kura- ning Semgallimaa herfzogiks saanud, heitis ta abieluse ja waliffes oma riigikeft 25 aastat suure tarkuse ja hoolega. Ta hakkas oma maakeses haridust laiali laotama, koolifid asutama ja ristiuskusku õpetama, sest maarahwas oli siimaani weel täitfa paganau fu paelfes kinni. Kura- ja Semgalimaa herfzogiriik jäi ifefeiswaks riigiks, kuni Katharina II. Poola riigi jaotufe puhul ta Wenemaa külge wõttis (1795).

VIII. Saksamaa ja 30-aastane ufufõda.

1. Saksamaa peale ufupuhastamise lõppu. — Augsburgi ufuleping (1555) oli mõneks ajaks Saksamaale rahu toonud, mis suurelt ofalt sellepärast rikkumata jäi, et Habsburi foofit waliffesjad Saksamaal protestantlaste wastu palju leplikumad oliwad, kui nende lellepojad Hispanias. Ka oli neil fagedasti türklastega sõdimist, ja see afi päris täit tähelepanemist. Karl V-ma wend Ferdinand I. (1556—1564) oli ufuausjus hääfłgi tagasihoidlik. Ferdinandi poeg Maximilian II. (1564—1576) waatas koguni rahulikult pealt, kui protestandi usk ka tema Austria pärismaadele — Steiermarki, Kärnterifse, Böömi-, Shlefia- ja Määrimaale tungis ja katoliku usu eeft ära surus. Mitmed katoliku kirikud muudeti fiin protestandi usu palwemajadeks ümber. Aga Maximiliani poega, Rudolf II-ft (1576—1612), juhtifiwad juba täiesti jefuiflafed. Tema ei olnud mitte enam erapooletu riigjuhataja, waid katoliku erakonna peamees. Kuid see nõrga waimuga laifk waliffesja ei oleks jakfanud protestandi ufule midagi tõifft kahju tuua, kui mitte agar Baieri herfzog Maximilian katoliku usu eeft wõitlemist oma kätte ei oleks wõtnud. Keisri nõuusolemifel tungis ta Lutherufe usku waba riigilinna Donauwörthi kallale (1607), riifus linnalt wabadufe ning usu ja pidas linna oma käes, ja seda kõik sellepärast, et linnaelanikud katoliklaste kiriklikku rongikäiku feganud oliwad. See wägiwallategu ajas Sakfa protestantlastele hirmu peale. Calvini-ufulifed würstid asufatufiwad oma usu kaifteks Pfalzi kuurwürsti Friedrichi eeftwõffel „protestandi unioni“. Seepeale ühendas herfzog

Maximilian ka katoliku würsfid „katoliku liiga“ nimelises lepingus. Lutheruse usku würsfid ei teinud lepingut, aga hoidsiwad end ka Sakli kuurwürsfi ümber kokku, keda Lutheruse päiwiff saadik selle usu eestwõitlejaks loeti. Ulusõda oli juba nüüd puhkemas, sest katoliklased looffiwad abi Hispania ja paawsti käest, protestantlastele tahtis jälle Prantluse kuningas Henri IV. abi tuua. Kuid Henri surm lükkas sõja alguse edasi; ka „wäärusuliste“ tagakiufamine jäi Saksamaal wäheks ajaks loiku, sest et Habsburi perekonna oma liikmete wahel tülid algasiwad. Nimelt tahtsiwad Rudolf II-se sugulased ta nõdra mõistuse päraff tema käest walitluseohjafid ära wõtta ja neid tema auuahne wenna Matthiaise kätte anda. Sellest tõusis tüli wendade wahel, ja nende protestandi usku alamad oliwad nobedad seda juhtumist farwitama, et oma ufuwabadust kirjaliikult kinnitada lasta, sest mõlemad wennad otfiwiwad enesele muidugi ka profestantlaste poolt tuge. Nii andis Rudolf II. ka b ö ö m l a s t e l e n. n. m a j e s t e e d i k i r j a g a täielise usuwabaduse, et Böömimaad oma pool hoida. Kui siis Matthias peale Rudolfi surma Böömimaa oma kätte sai, tõotas tefnagi pühalikult usuwabadust auustada. Niipea aga kui ta oma walitluse täitfa kindlustanud oli, hakkas ta majesteedikirja jesuitlikult oma kasuks seletama ja tahtis oma maadelt protestandi usu hoopis ära häwitada. Protestantlaste ehitatud kirikud pandi kinni, protestandi küladesse seati katoliku preeftrid ametisse, ja nende teguwii side päraff tõusnud kaebtused jäiwad keisrikojas kõik tähelepanemata.

2. B ö ö m i m ä l s (1618—1620) ja Pfalzi sõda (1621—1623). — Weel oli keiser Matthias böömlaste wastu tagasihoidlik, sest ta tahtis oma wennapoega Ferdinand i oma troonipärijaks walida lasta, kuna fal omal lapsi ei olnud. Ferdinand oli aga waimustatud jesuitlaste-auustaja. Ta oli kord pühal rändamisel tõotanud, kõik wäärõpetuse ja usu-uuenduse poolehoidjad oma maadelt ära häwitada, „kuigi maad selle juures kõrbeks muutukiwad.“ Steiermargis, kus ta kui hertfog walitfes, oli ta soldatite, kapuufimunkade ja jesuitlaste abil wäärusku waimustufega kaotanud. Matthias kartis, et böömlased, kes suuremalt osalt protestandi usku oliwad,

niilugust meelt oma kuningaks ei loowi ja Habsburgide walfufe alt lahku lööwad, kui tema kord sureb. Böömlastel oli ikka alles see wana õigus alal, et nad ise oma kuningat wafida wõifiwad. Nüüd oli jälle wõimukas erakond tekkinud, kes Böömimaale ifefeiswat kuningriiki afutada tahtis. Kuid Matthiasel läks korda asja niikaugale ajada, et Böömi maapäew — nagu seal aadeli ja linnade afemikkude kogu nimefati — weel enne keisri furma Ferdinandi oma kuningaks wastu wõffis, kuid selle fingimisega, et ta wandega ftootab kõiki Böömimaa wabadusi ja õigusi, sellega fiis ka majesteedikirja auu sees pidada. Ferdinand ftootasgi seda teha. Waewalt oli tal aga Böömi kroon peas, kui ta protestantlafi kibedamalt taga kiufama hakkas kui seda ialgi enne oli fündinud. Böömi protestantlased oliwad ühe endife klooftri maa peal kaks oma usu kirikut ehitanud; katoliklased paniwad teife neift kinni, ja teife laskis Praaga peapiiskop oflekohe maha kiskuda. Kui protestantlased oma häda keisrile kaebafiwad, faiwad nad tema käeft weel ahwardada. Böömlased nägiwad, et mitte ainult nende ufuline, waid ka rahwusline ja polifiline wabadus hädaohus on, ja fõffiwad keisri wastu mäsfu; aegamööda heitfiwad kõik böömlafad mäsfulaste poole, usu ja feifufe wahe peale waafamata. Mäsfulaste juhid, mõned Böömi aadelimehed, krahw Thurn eesoflas, rafutafiwad Praaga linna ja tungifiwad losfi fiife; peale ägeda lõnawahetufe wiskafiwad nad wihatud keisri nõuunikud Martiniž'i ja Slawata ühes nende kirjutajaga wana Böömi kombe järele aknaft wälja (23. mail 1618); aken oli 60 jalga kõrgel. See fündmus, mis ifeenefeft suur afi ei olnudgi, kuna wäljawifatud mehed rifuhuniku offa kukkudes wiga ei faanud, andis ometi fuure sõja fufftimiseks põhjuft, ning nii loetakfe nimetatud päewa 30-aastafe sõja algupäewaks. Kui Matthias warsti peale seda furmale fuikus, kroonifti tema wennapoeg Ferdinand Frankfurtis keisriks; kuid Böömi maapäew ei tunnistanud teda Böömi kuningaks, waid walis tema afemel protestandi unioni pea, Pfalzi kuurwürsti Friedrich V-ma Böömi kuningaks. Uue keisri Ferdinandi feifukord oli küll ülikitfas: kõik tema maad oliwad käärimas ja femal enefel puudus raha sõjawäge koguda. Siis

pakkus Baieri herflog Maximilian, ta noore-ea sõber, temale katoliku liiga abi; sellel seisid tubli sõjawägi ofawa pealiku Alesandro Farnese õpilase Tilly juhatusel all walmis. Paraku jättis protestandi union Friedrich V-ma abita, kui see Böömi krooni wastu oli wõtnud. Protestantlaste hulgas tülitsewad Calvinid ja Lutheruse poolehoidjad üksteisega kõige inetumal kombel. Et Friedrich calvinlane oli, siis läks kõige wägewam protestandi usku würst Saklamaal, Sakli kuurwürst, kes lutherlane oli, koguni tema wastaste poole ja toetas keisrit. Tilly tungis Böömimaale. Walgemäe lahingus, Praaga ligidal, lõi ta Friedrichi wäge ja Böömi mäslulali oflustawalt (1620). „Talwekuningas“ Friedrich (nii hüüti teda, sest et ta ainult ühe talwe walitses), saamata ja kindlufeta noormees, ei mõtelnudgi enam Praaga kaitsmise peale, waid jättis ka oma koduriigi maha ja põgenes Hollandisse. Protestandi union ei mõtelnud ka teda kaitsta, waid kuulutas enda lõpetatuks, kui liiga wäed liginema hakkasiwad. Friedrichi eest astuliwad oma käe peal ainult paar julget õnnerüütlit wälja, Mansfeldi krahw Ernst ja Braunhweigi krahw Christian, kes Pfalzimaad palgasoldatitega kaitsta hakkasiwad. Kuid Tilly, kes weel Hispaniaalt abi sai, lõi neid mitmes lahingus, ja Heidelberis, Pfalzi pealinnas, andis Ferdinand wõidetud Pfalzimaale ning kuurwürsti, i. o. walija-würsti auu ja ameti pühalikult oma sõbra Maximilianile laenuks. Katoliku ulk hakkas siin nüüd maad wõtma. — Õnnetu Böömimaale aga sattus hirmsa kättemaksmise alla. 27 mäslupeameest surmati peale Walgemäe lahingut Praagas ära, hulga aadelimeeste ja kodanikkude käest riisuti warandus ära ja kõik rahwa wabadused kuulutati kaotatuks; majesteedikirja kiskus Ferdinand oma käega lõhki. Protestandi usku õpetajad ja kõik need protestandid, kes katoliku usku wastu ei tahtnud wõtta, saadeti maalt wälja; kokku üle 30.000 perekonna pidiwad kodumaa maha jätma.

3. Taani sõda. Wallenstein (1623—1629). — Niisuguste wõitude järele ei salganudgi keiser ja liiga enam oma mõtet, et nad terwe Saklamma katoliku kiriku sülle tagasi taha-wad wiia. Juba hakati protestantlaste käest kirikuid lausa ära

wõtma ja jesuiitlastele igal pool woli andma. Sellele teguwii-
sile astutiwad Põhja-Saksamaa linnad ja würstid wastu ja kut-
sutiwad omale Lutheruse usku Taani kuninga Christian IV-ma
appi, kes kui Holsteini hertsog ka Saksa riigi liige oli. Ka
Mansfeldi ja Braunschweigi krahwid oliwad wahepeal
Inglismaalt, Hollandist ja Prantsusmaalt saadud rahaga uued
sõjawäed nõutanud ja tõiwad abi. Liiga saatis oma wäe Tilly
juhatusel neile Põhja-Saksamaale wastu, kuid selle jõud oli liig
wäike. Keiser Ferdinand ei saanud omalt poolt mingit abi
anda, sest et sellel mureta pillajal kunagi raha ei olnud sõja-
wäge alutada. Õnneks pakkus temale üks Böömi mõisnik,
Albrecht von Wallenstein (õigem Waldstein), oma abi.
See mees, protestantlastest katoliklasteks saanud, oli Böömi mäsku
ajal oma endistest usu- ning seisusewendadest lahku lõõnud ja
Ferdinandi poole läinud. Kui ratsapealik oli ta sõjas Ferdinan-
dile palju kasu saanud; selle eest oli see ta Friedlandi*)
würstiks nimetanud. Wallenstein oli naese kaasalwara, ise-
äraniis aga Böömi mäsku läbi omale ilmatu suure waranduse
kokku ajanud, sest et ta oma karistatud seisusewendade käest ära-
wõetud mõisaid suurel arwul odawalt omale ostis ja nende eest
pealegi walerahaga hinda maksis. Nüüd pani ta keisrile ette
tema teenistusesse suurt wäge koguda; selle ülespidamine ei
pidanud keisrilt ülepea mingisugust kulu nõudma; kogutawale
wäele pidi ainult woli antama igalt maakohalt, kus ta kunagi
aset on, sõjamaksu wõtta wõi seal ka riisumisi ja rööwimisi
toime panna. Keiser oli ettepanekuga muidugi nõuus ja Wal-
lenstein hakkas laialt nekrutisi kutsuma. Kõikidest maadest
jooksisgi temale suur hulk saagihimulisi hulguseid kokku; neist
oskas ta üpris lühikese aja jooksul tublid soldatid wälja kooli-
tada. Sõja jooksul kaswis tema rööwliwägi päratu suureks
inimeste-mereks, sest et wäekraami kaasas arwamata palju
naisi ja lapsi ühes käis. Wallensteini meestele tegi see otse
nalja, talupoegadel ninasid ja kõrwu peast ja jalgu alt ära löi-
gata, lapsi odaga läbi pista ja külasiid põlema sütitada. —
Wallensteini ja katoliku liiga wäe wastu üheskoos ei jõudnud

*) Friedland on maakohd Põhja-Böömimaal.

protestandid mitte panna. Mansfeldi krahw Ernst sai Wallensteinini käest *Deslau* silla juures, Elbe jõel, Taani kuningas Christian IV. Tilly käest *Lutter am Barenbergi* küla juures, Harzi mäe jalal, lüüa (1626); seepeale ajas Wallenstein kuningat ta oma riiki Jüüfimaale taga. Nüüd oli terwe Saksamaa halastamata sõjawägede wõimu all. Igal pool kihutati protestantflasi nende kodupaikadest minema ja wõeti nende käest warandus ära, et sellega siis keisriwäe ohwitseridele palka maksta. Et ka Lääne mere sadamaid oma alla saada, tungis Wallenstein *Meklenburi* ja *Pommeri* hertsogiriikidesse ja sai keisri käest sõjakulude tasuks *Meklenburi* hertsogiriigi koguni oma päriks, ehk küll see riik sõjast mitte sugugi osa ei olnud wõtnud; niisama oli ka *Pommer* sõjast täitsa kõrwal seisnud. Wallensteinil oli juba nõuu suurt laewastikku asutada ja selle abil *Hollandi-* ja *Rootsimaad* alla heitma minna, et Habsburi sugu walitsejate wõimu ka Põhja-Europas maksma panna. Selle mõttega nimetas keiser ta Lääne ja Okeani mere admiraliks. Kuid nendele uhketele plaanidele astus kindel linn *Stralsund* (Lääne mere rannas) wastu ja sai selleks Rootsi käest abi. Wallenstein hakkas linna piirama ja suurustas, et ta selle ära wõtab, kui linn ka ahelatega taewa küljes kinni oleks. Kuid ta pidi wiimati ometi asjaltalt linna alt ära minema, kui ta siin terwelt 12.000 meest kaotanud oli. Kui see samm ei õnnestunud ja sõja-asjus pealegi Rootsi wahale-astumist karta oli, hakkas Wallenstein keisri nõuusolemisel Taani kuningaga rahu pärast läbi rääkima, ja siis tehtigi *Lübeckis* rahu (1629). Christian pidi lubama, et ta Saksa sõjaga enam tegemist ei tee, ja sai selle eest kõik oma kaotatud maad jälle tagasi. Nii siis oli katoliku erakond ikkagi wõidumees.

4. *Restitutsioni-edikt* (1629) ja *Wallensteinini lahtilaskmine* (1630). — Nüüd arwas keiser Ferdinand enda wõimsa küllalt olemat, terwet Saksamaad katoliku kiriku sülle tagasi tooma. Jesuitlaste pealekäämise mõjul, kuid Wallensteinini nõuu wastu, andis ta n. n. *restitutsioni-edikti* ehk tagalimõistmise-käskkirja wälja (1629). Selle põhjal tuliwad nüüd kõik need maad ja kirikud, mis peale *Paslaw* lepingu tegemist (1552) protestandi usku läinud ja selle ululiste kätte saanud,

katoliku kirikule tagasi anda; protestantlastest pidiwad ainult Lutheri usulised Saksamaal usuwabadust omandama, mitte aga ka Zwingli ja Calvini õpetuse poolehoidjad. Selleks käfukirjaks andsiwad Augsburgi usulepingu (1555) poolikud määrused keisrile silmakirjalist põhjust, sest seal oli kirikumaade kohta tuffaw lisamärkus tehtud ja oli ka ainult Lutheri usulistele usuwabadus lubatud. Tagasimõistmise-käfukirja järele oleksiwad 2 peapiiskopkonda (Magdeburg ja Bremen), 12 piiskopkonda ja 120 klooftrit ning muud wähemat maatükki katoliku abtide, piiskoppide ja peapiiskoppide kätte tagasi läinud, ja neile waimulikudele andis keiser weel nimelt luba ka nende maade elanikka katoliku usku tagasi minema sundida. Protestandid hädaldasiwad küll käfukirja pärast kangesti, kuid muud ei julgenud nad tema wastu midagi teha. Ainult Magdeburgi linnal oli niipalju julgust, et ta käfukirja maksmapanemist ei lubanud ja keisrile wastu hakkas. Kuid keisri wõim näis piiramata olewat. Wallenstein suurus juba, et keiser Saksamaal niisama usufuiseks isandaks peab saama nagu Prantfuise ja Hispania kuningad oma riikides on. See äwardus pani aga kõik Saksa würstid, ka Baieri Maximilianigi hirmu tundma, sest nad kartsiwad oma iseseiswusele hädaohtu. Würstid nõudsiwad, et keiser kardetawa sõjapealiku lahti laseks, ja keiser pidi neile järele andma, kui ta mitte ei tahtnud, et tema senised poolehoidjad wastaste leeri lähewad. Wallenstein lastigi lahti ja tema sõjawägi anti Tilly juhatusse alla.

5. Gustaf Adolphi ilmumine Saksamaale. Leipzig ja Lützeni lahingud (1630—32). — Ehk keisri wõim Wallensteini lahtilaskmise pärast küll palju wähe- maks läks, ei oleks protestandid ise siiski mitte oma asja eest seista jaksanud, kui mitte wõõra riigi kuningas, Gustaf Adolf Rootsimaal, neid pealtma ei oleks ilmunud. Ühelt poolt tahtis Gustaf Adolf oma usuwendi Saksamaal aidata, teiselt poolt aga kartis ta, et keiser ka Rootsi wõimu Lääne merel murda wõib, kui ta liig wõimfaks läheb; sedagi oli karta, et keiser oma wäed Skandinawiasse saadab ja sealsel polifilise ning usuwabaduse maha matab, niipea kui ta omale tarwilise laewastiku jaksab loetada. Aegsa pealetungimisega

omalt poolt loofis ta siis ähwardawat hädaohtu eemal hoida. Prantsusmaa, kes sel ajal kuulsa ministri Richelieu (l. riisliöö) mõju all seisis ja Habsburi soo võimu kasvamise peale kadedusega waatas, andis temale hoogu tagant järele ja lubas tema ette võtte jaoks rikkalikult raha muretseda. Nii tuli Rootsi kuningas otse sel ajal, kui Wallensteini lahti lasti, 15-tuhandelise tubli Rootsi väega Saksamaale Pommerimaa randa (1630). Auusameelne ja karske kuningas oskas oma sõjamehed walju korra all pidada, neile ise head eeskuju andes. Nii suguse sõjawäe vastu ei suutnud keisri mehed Pommeris ja Meklenburis midagi teha, pealegi, et neid napilt ja nende sõjapealik Wallenstein hiljuti lahti lastud oli. Pea oli kuningas terve Lääne mere ranna waenlastest puhtaks teinud. Eigemaks ülesandeks tegi ta omale piiratud Magdeburki peasta, mis Tilly käes raskesti kimbus oli. Kuid Brandenburgi kuurwürst Georg Wilhelm ja Saksi kuurwürst Johann Georg, kes oma protestandi usku suguwennad maha oliwad jätnud, ei toetanud teda selles ette võttes mitte, waid keelasiwad tal, keisrit kartes, koguni oma maadest läbimineku ära. Nii ei peasnudgi Rootsi wägi Magdeburki aitama, ja linn langes wahwa wastupanemise järele wiimati Tilly kätte (1631). Pea kõik linnaelanikud tapeti maha, majad riisuti puhtaks ja linn ise sai tulerooks. Troja ja Jerusalemma linna langemisest saadik, nii kirjutas Tilly keisrile, ei olla mitte enam teist nii suurt võitu olnud, kui Magdeburgi allaheitmine. Kas aga Tilly linna põlema sütitada laskis wõi tegiwad seda kodanikud ise, et linna mitte terwelt waenlase kätte anda, selle kohta ei ole selgust. — Kibeda meelega pidi Gustaf Adolf pealt waatama, kuidas wahwa linn hirmsa saatuse ohwriks langes, sest et protestandi würstid mitte abi ei andnud. Ta nõudis nüüd otse ähwardustega Brandenburgi kuurwürsti käest, et see temaga kindla lepingu teeks, mis siis ka sündis. Tilly omalt poolt tahtis jälle Saksi kuurwürsti, kes erapooletuks jääda kassus, keisriga lepingut tegema sundida, tungis tema maa peale ja hakkas seda rüüstama. Kuid kuurwürst, keda Magdeburgi saatus kohutas, kufus omale Gustaf Adolphi appi ja heitis temaga lepingusse. Ühes oma lepinguosalistega läks kuningas nüüd

Tilly wastu, kes 36 lahingut järgemööda wõitnud oli. Breitenfeldi juures, Leipzigi ligidal, sai Gustaf Adolf oma suure sõjaosawuse läbi tema üle hiilgawa wõidu (1631). Selle lahingu läbi kaotas keiser ühe hoobiga kõik oma endiste wõitude wilja. Saksilased tungisiwad nüüd Böömimaale ja wõttiswad Praaga linna ära. Gustaf Adolf aga läks Rheini jõe äärde ja peastis siin Rheini ja Maini jõekonnas terwe miljoni protestantlasi katoliku kiriku wõimu alt. Siit läks ta järgmisel kewadel (1632) edasi ja offis Tilly käsuandja, Baieri kuurwürsti, tema omal maal üles. Küll katkus Tilly Baierimaale tungimist takistada, temale piirijõe Lechi juures, Donau ligidal, wastu astudes, kuid jällegi sai ta selles lahingus lüüa, pealegi surmawalt haawata. Wõitja wõttis nüüd Müncheni ja terwe Baierimaa oma alla. Katoliku liiga oli purustatud ja „Põhjamaa lõwi“ oli Saklammaa piiramata ifand. Tal oli nüüd suurepäraline mõte, protestandi usku Saklammaad jäänud lepingu läbi oma juhatuse alla ühendada; wõib olla, et ta end ka koguni keisriks walida mõtles lasta. — Selles hädas ei saanud Ferdinand ja Maximilian muud teha, kui pidiwad jälle Wallensteini palwele minema; see oli peale oma lahtilaskmisest wagusalt oma Böömi mõisatesse elama läinud ja oli nüüd ainukene, kes weel keisrile abi tuua wõis. Ta oli esiti wäga wisa palwet kuulma. Alles siis, kui keiser temale piiramata woli kätte andis, täiesti oma arwamise järele talitada, peale selle weel mõne muu Sakla würstiriigi palgaks anda lubas, kui ta mitte Meklenburki kätte ei saa, alles siis nõufas ta omale umeruttu 40.000-mehelise sõjawäe ja läks jälle sõjawäljale. Kõige pealt puhastas ta Böömimaa üsna kerge waewaga saklilastest, siis pööris ta ühes Baieri kuurwürstiga Gustaf Adolfi poole, kes teda Nürnbergi ligidal ootas. Üheksa nädalat seisiwad siin mõlemad oma aja suuremad sõjapealikud kindlustatud leerides waritsedes teineteise wastas, kumbgi ei ufaldanud peale tungida. Wiimaks offustas Gustaf Adolf, kes oma wäele kufagilt enam moona ei saanud, waenlase leeri peale formi jooksta, löödi aga weriselt tagasi. Siis läks ta Baieri poole ja lootis, et Wallenstein sinna järele tuleb seda maad kaitsma. Kuid Wallenstein tungis selle asemel Saklismaale ja nüüd pidi ka Gustaf Adolf temale järele

minema, lest muidu oli karta, et tema kahtlane lepinguosaline, Saksi kuurwürft, keisri poole heidab. Lützeni juures (lõuna pool Leipzigit) sai ta Wallensteini kätte ja sundis teda udusel 6. (16.) nowembri hommikul (1632) lahingut lööma. Juba oli Wallensteini wägi taganemas, kui wapper raffakindral Pappenheim õigel ajal talle wärsket wäge abiks tõi ja mahti andis lahingukorda jälle jalale seadida. Gustaf Adolf formas ise kõige kardefawamale paigale ja sai siin surma; mitu püsikuuli oliwad ta kehasse tunginud. Tema asemel wõttis Weimari hertsog Bernhard lahingu ülemjuhatusse oma kätte ja kuninga surma läbi wihale äritatud rootslased sundiswad õhtul wäsinud waenlale taganema. Gustaf Adolfiga oli selle suure sõja ainukene kangelane langenud, kellel kõlblikult mitte mingit halba märki küljes ei olnud. Isegi paawst, tema suurem waenlane, pidi tunnistama, et „ta kangelane, täis kangelane oli, kellel täiuseks muud ei puudunud kui õige usk.“

6. Wallensteini surm (1634). Praaga leping (1635). Prantslased sõjast oia wõtmas. — Ehk Wallenstein Lützeni lahingu küll kaotas, wõis ta selle tagajärgedega ometi rahul olla: tema suur waenlane oli langenud ja nüüd ei olnud tal enam ainukeftgi kardefawat wastast. Rootsi sõjakäigu ja protestantlaste asja juhtimise Saksamaal wõttis peale Gustaf Adolphi surma tema riigikantsler Axel Oxenstierna (l. uksherna) oma kätte. See oli küll tubli riigimees, kuid Rootsi kindralid ja iseäranis Saksa würstid ei tahtnud kuidagi wiisi tema sõna kuulda, ja sel kombel läks siis senine üksmeel sõja juhatuses kaotfi. Küll oliwad protestantlased Gustaf Adolphi kooliit läbikäinud kindralite all hakatufes weel wõidurikkad, kuid see tuli ainult sellest, et Wallenstein peale Lützeni lahingut Böömimaale oli läinud ja seal ilma tegewufeta seisma jäänud, ainult oma nõrgaks jäänud wäge uute nekrutiwõtmisega täiendades. Oma wäe ustawuse peale toetades oli tal mõte oma poolt Augsburgi usulepingu põhjal Saksamaal üleüldist rahu jalale seadida ja palgaks mõnda Saksa riiki, näit. Pfalzi, wõi parem weel Böömimaad, enesele wõtta. Selleks otstarbeks astus ta keisri waenlastega, prantslastega, saksidega ja rootslastega sala-läbirääkimisesse. Kuid peagi märkas keiser

Wienis tema äraandmise-lepitustest, laskis tema sõjawäe ülemjuhataja ametilt lahti ja pani ta riigiwande alla. Warsti peale seda tapliwad mõned keisrile truud ohwitserid Wallensteini ühes tema ustawamate poolehoidjatega Egeris, Böömimaal, ära (1634). Wallensteini wägi oli ometi nii heas korras, et ta weel selsamal aastal oma uute tühiste pealikute, ertshertfogi Ferdinandi ja Gallase juhatusel Nördlingi lahingus Weimari hertfogi Bernhardi ja Rootsi kindral Horni käsu all seiswa Rootsi wäe ofustawalt ära wõitis. Selle lahingu tagajärjel hakkas keiser jälle hingata saama. Ka Sakli kuurwürst tarwitas juhtumist, et Rootliga tehtud lepingust end lahti ütelda ja keisriga Praaga rahu teha (1635). Tema eeskujul tegiwad ka Brandenburg ja suurem hulk teisi Sakla würstsid keisriga rahu, kuna Ferdinand „tagalimõistmise-käskkirja“ täidesaatmise seisma panna lubas. — Rootslaste käli näis pahasti käima, sest et nad nüüd wõõral maal päris üksinda oliwad jäänud. Kuid tõepoolest pikendas Sakla würstide meeleuutmine ainult õnnetut sõda kauemaks ajaks. Prantfusmaa arwas nüüd Richelieu juhatusel õige aja käes olevat oma poolt awalikult Austria ja Hispania Habsburgide wastu wälja astuda, kuna ta liiamaani rootslasi ainult altkäe rahaga toetanud oli. Richelieu wõttis Weimari hertfogi Bernhardi, kes Praaga rahust mitte osa ei wõtnud, oma teenistusesse. Hertfogi wõitis Elfasmaa oma alla, suri aga siis ära (1639), ja nüüd oskas Richelieu tema ärawõidetud maa ja tema sõjawäe Prantfusse wõimu alla wõtta. Nii läks Elfals Saklamaa koduse sõja mõjul prantslaste kätte, kes kuulgate sõjapealikute Condé ja Turenne (l. türenn) juhatusel sõda jätkasiwad. Juba warem oli Pomerimaa rootslaste kätte läinud, kui nende uus olaw wäejuhataja Johann von Banér keisri ja Sakli wäe Wittstocki juures (1636) ära oli wõitnud. Peale Banéri surma wõtsiwad jälle uued olawad wäepealikud Torstensson ja Wrangel Rootsi wäe juhatusel oma kätte; nende all saiwad rootslased uusi wõitufid. Kuid peale Gustaf Adolfi surma oli korrapidamine Rootsi wäes kaduma hakanud: rootslased sõdiwad nagu teisedgi sõjawäed metflikult: tapliwad, piinasiwad, riisusiwad, rüüstasiwad ja põletasiwad, mis aga kätte saiwad. Usuküsimused, mis sõja algu-

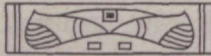
feks asja oliwad andnud, oliwad nüüd päris kadunud: Prantfusmaa sõdis, et Habsburgide wõimu wähenendada, Habsburid, et oma wõimu alal hoida; Baieri hertsog wõitles oma kuurwürsti-uuu päraft, rootslasi kihutas laagi- ja kuulfusehimu taga, Saksamaa wähemad riigid püüdsiwad wõimalikult suurele iseiswusele. Keegi aga ei tõtanud sõda lõpetama, sest et ühelgi walitsusel temast offekohest kahju ei olnud, waid kahjukandja oli õnnetu Saksamaa ja ta rahwas.

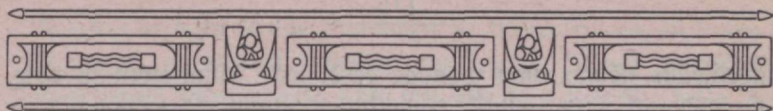
7. Westfali rahu (1648). — Küll istusiwad sõdijate riikide saadikud juba mitu aastat *Münsteris* ja *Osnabrückis*, Westfalimaal, koos ja katsusiwad lepingut jalale seadida, kuid nende nõudmised ja järelandmised tõusiwad wõi langetusiwad sedamööda, kuidas nende wäed sõjawäljal lahinguid wõitsiwad wõi kaotasiwad; seepäraft ei suudetud mingilugusele otsusele jõuda. Wiimaks wõitsiwad ühendatud rootslased ja prantslased keisri wiimse wäe *Zusmarshauseni* all ära ja laatsiwad oma wäed Baierise ning Böömimaale ja äwardasiwad sealt juba keisri pealinna. Alles siis leppis keiser *Ferdinand III.* (1637—1657), sõja alustaja *Ferdinand II.* poeg, niipalju järele, et rahutingimised kokku läksiwad. Rahu, mis kolmekümnendal sõja-aastal (1648) tehti, kannab ajaloos *Westfali rahu* nime. Prantfusmaa wõis need *Elssasi* osad, mis Habsburgide päraft olnud, omale saagiks pidada, kuna teised osad, nagu wabad riigilinnad *Straßburg* j. t. Saksa riigi külge jäiwad; Prantfuse omaduseõigus *Meßzi*, *Touli* ja *Verduni* kindluste kohta (mis ju ligi 100 aasta eest ta kätte saanud) kinnitati nüüd lõpulikult. Prantfusmaale antud riigiosad ei jäänud ka mitte Saksa riigi laenudeks, waid lahutati Saksa riigist hoopis ära. Rootsimaa sai aga Saksa riigi laenude kujul terve *Ees-Pommeri* ja *Taga-Pommerist* *Stettini* linna, peale selle *Bremeni* peapiiskopkonna, kuid ilma *Bremeni* linnata, *Werdeni* piiskopkonna ning *Wismari* linna. Sest ajalt saadik saiwad siis kaks wõõraft riiki Saksa riigi osadid oma alla: Prantfusmaa läänes ja Rootsimaa Lääne ning Põhja mere rannal. Saksa oma würstid leppusiwad sel alusel kokku, et igaüks wõimalikult need maad tagasi saab, mis tal enne sõja algu oliwad olnud. *Brandenburg* oleks pärimiseõiguse

feel terwe Pommeri omale pidanud saama; aga et see Rootfi kätte oli läinud, siis sai ta nüüd ainult T a g a - P o m m e r i omale ja Ees-Pommeri asemel tasuta mõned waimulikud maad, nagu M a g d e b u r i peapiiskopkonna ning H a l b e r s t a d t i, M i n d e n i ja K a m i n i piiskopkonnad. B a i e r sai kuurwürstiauu ning Ü l e m - P f a l z i m a a enesele. A l a m - P f a l z ehk Rheini-Pfalzimaad aga nimetati endisele seitsmele kuurwürstikonnale k a h e k s a n d a k s juurde ja anti õnnetu, wahepeal äraurnud Friedrich V-ma pojale tagasi. S h w e i t s ja M a d a l m a a d kuulutati nüüd ka ametlikult iseseiswateks wabariikideks, kuna nad tõepoolest seda ennegi juba ammu oliwad. 1629. a. tagasi mõistmise-käsk kuulutati tühjaks, Augsburgi usuleping kinnitati ja pandi nüüd ka calvinlaste kohta maksma, ehk lutherlaste küll waljult selle wastu seista katsutiwad. Waimulikud maad pidiwad sellese seisukorda jääma, milles nad a. 1624 oliwad olnud. Saksa riigi keskwoim, keisriwalitsus, sai aga Westfali rahu läbi omale surmahoobi, sest iga Saksa riigiwürst ehk wabalinn (neid oli umbes 350) tunnistati omal maal täitsa iseseiswaks isandaks ehk *S u w e r e n i k s* (Prantsl. k. *souverain*) ja sai õiguse ka wäljamaa-riikidega lepinguid teha. Keisriwoim jäi ainult weel nimepidi alale.

8. Sõja tagajärg. — Ehk küll protestantlased ühes oma lepingu-osalistega wiimaks wõitjaks oliwad jäänud, siiski oli Ferdinand II-se plaan suuremalt osalt täide läinud: kuna sõja algul Saksamaast üheksa kümnendikku osa protestandi usku oli olnud, oliwad sõja lõpul enam kui pooled elanikud jälle katoliku usku. Selle eest oli aga maa õitsew seisukord mitmekümneks aastaks häwitatud. Iseäranis Lõuna- ja Lääne-Saksamaa oli otse rufuhunikuks muudetud. Hesenis üklinna oli 17 linna ja 400 küla nagu maapinnalt ära pühitud. Miljonid inimesed oliwad kas mõõga läbi wõi nälga surnud. Böömimaal oli endistest elanikkudest ainult kolmas osa, Württembergis ainult kümnes ja Pfalzis kõigest wiieskümnes osa alles. Terwel Saksamaal oli mõõk, tuli, nälg ja katk umbes kolm neljandikku osa rahwast maha murdnud. Sõjas otse saanud inimeste arwu loetakse kõige vähemalt 10 miljoni peale. Kaubandus ja tööstus, mis Saksa linnades enne õitseliwad, oli-

wad nüüd hoopis kängu jäänud ja ühtegi Henri IV-dat wõi hertfog Sullyt ei ilmunud Saksa rahwa haawu parandama. Selle asemel ilmus suur kari wäikseid würstifid Saksa rahwast imema, sest ka kõige wähemad würstikesed kassusiwad oma kojaelu niisama sugusele hiilguse- ja raiskamise järjele tõsta, mis nad Euroopa suurte riikide walitsejate kodades tähele paniwad. Saksa riigi mõju oli Euroopa riikide keskel ainult weel endise wari, nagu ka keisriwõim endise warjuks oli muutunud. Ka hariduses jäi Saksamaa teistest maadest maha, kuna sellel põllul nüüd iseäranis Prantfusmaa lakkama löi. Prantfuse keel sai haritud ringkondade keeleks ja Prantfuse wiisid ning moodid hakati Saksamaal orja kombel järele aimama. Enam kui sada aastat läks mööda, enne kui Saksa rahwas end Prantfuse mõjust lahti peasta jõudis ja jälle iseseiswaks rahwaks sai.

II. Piiramata ainuwalitsuse õitseaeeg.

Esimene järk.

Piiramata ainuwalitsuse tekkimine.

I. Prantfusmaa.

I. Wiimne Prantsuse riigiseisuste koosolek (1614). — Tubli kuninga Henri IV-ma surma järele läks Prantsuse riigi walitsus nõrgasle kätte. Henri poeg Louis (I. lui) XIII. (1610—1643) jäi isalt üheksa-aastaselt maha ja walitsuseohjad wõttis tema asemel lelk kuninganna Maria di Medici oma kätte. Kuid walitsuse asjus käis kuninganna offe selle wastast teed, mis Henri oli käinud. Protestandi usku ametnikud laskis ta lahti; nende hulgas pidi ka auus Sully oma ametist lahkuma. Riigiasjade juhtimine läks meelitajate õuekondlaste kätte, kes Henri ja Sully kogunud warandused kergemeelselt ära pillasiwad wõi paiukite ja palkade näol oma tasku toppisiwad. Need suurnikud, kes raha weel wähe arwasiwad saama, nõutasiwad omale maakondasid walitseda, et neid imeda. Kõikide nõudmisi täitis kuninganna. Siisgi wõtsiwad mõned suurnikud weel sõjariistad kätte, sest walitsusest ei pidanud keegi lugu, ja terwel maal walitses korratus, mille all rahwas rängasti kannatas. Endistel aegadel oliwad riigiseisused (*états généraux*) kuningatele rasketel silmapilkudel appi tulnud, ja ka nüüd ei leidnud kuninganna enam muud abinõuu, kui kuffus riigiseisused kokku. Koosolekule ilmusiwad 140 waimuliku seisuse, 132 aadeliseisuse ja 192 kesk- ehk kodanikuseisuse asemikku. Kuid seisused läksiwad kohe oma arwamistes täiesti lahku. Waimulikud ütlesiwad, et neile mingid makusid peale panna ei tohi, sest see wähendawat lugupidamist Jumala wastu;

aadeliseifus nõudis oma wanade eesõiguste kinnitamist ja uute juurdelisamist. Parandusi soovisid ainult „kolmanda“ seifuse asemikud, kellele nende walijad asjalikud juhatuskirjad (*cahiers*) kaasa oliwad andnud. Juhatuskirjades nõuti muu seas, et klooftrimaade kaswamist takistataks, et jesuitlastele enam eesõiguli ei antaks kui teistel munkadel on, et waimulikud ja aadelimehed oma liikumata waranduste pealt, mis neil linnades on, maksu makskiwad, et suurnikkude paiukiteks ega palkadeks enam raha ei raisataks jne. Üks kolmanda seifuse kõnemees tõi juba siin need prohwetisõnad kuuldawale, et kui rahwa koormat ei kergendata, siis rahwas kord „alasti haamriks“ muutub. Kuid rahwaafemikkude julgus kohutas kuninganna õuekondlasi, nad rääkisiwad waimulikkude ja aadeli-meestega kokku ja lõpetasiwad seifuste koosoleku ära. Kuningas, kes enne riigiseifuste kokkutulekut täisealiseks oli kuulutatud, käskis rahwaafemikud koju minna, mida need ka sõnakuulelikult tegiwad. Terwelt 175 aastat peale seda ei kutsutud riigiseifusi enam kokku ja nii ei peasenud need enam kuningate ja ministrite omawoli ja ülekohtu üle walwama.

2. Richelieu ministriametis (1624—1642). — Riigiseifuste koosoleku ajal oli waimulik saadik Armand Duplessis (l. düplesii), kes ajaloos kardinal Richelieu (l. rišljö) nime all tuttaw on, oma terawa mõistuse ja hea kõneanniga kojaringkondade tähelepanemist oma peale tõmmanud. Oma hiilgawate waimuannete tõttu oli see mees juba 22-aastaselt piiskopiks tõusnud. Lask kuninganna murettes selle eest, et ta ka kardinalikübara osaks sai, ja kustus tema ministriks (1624). Ta lootis temast oma plaanidele osawat täidesaatjat. Mõne kuu pärast oligi juba Richelieu täie mõju kuninga peale omandanud, kuid kuninganna ega teiste suurnikkude eraplaanide täidesaatjat ei saanud temast mitte, waid tema tegewuse ainus otstarbe ja siht oli: Prantsusmaa wõim ja hea käekäik. Agaralt hakkas ta riigiasju ajama ja oli peagi terwe Prantsusmaa pärisjuht. Wastasid oli tal rohkel arwul, nende seas ka kuninga ema; need kõik katkusiwad wõimu tema käest ära wõtta, kuid asjata: Louis XIII., muidu nõrk ja haiglane mees, oli wähemalt selle poolest oma isa sarnane, et ta oma teenijatest lugu pidada

oskas, kui ta kord nende tublidusest ja truudusest aru oli saanud. Sellejuures ei käinud Richelieu kuningaga sugugi meelitades ümber, vaid ütles temale tihti tõtt otse suu sisse.*) Selle aja mõtteviisi järele arvas Richelieu riigile kõige paremaks, kui kuningawõim nii piiramata ja iseseisaw on kui ial võimalik; kellegil ei tohtinud võimalust olla kuninga tahtmise vastu panna. Kuid kange kuningawõimu ei tahtnud ta mitte võimu enese pärast, vaid riigi tulu ja rahwa õnne pärast kasvatada. Nii ei võinud tema, ehk küll täieline usuwabaduse poolehoidja, oma seisukohast mitte sallida, et hugenotid omal sõjawäge ja oma kindlusi pidasid, nii et nad nagu riik riigi sees olid. Ka muidu oli hugenottidel oma riigi moodu korraldus: nende enam kui 800 kogudust olid ringkondadesse ja maakondadesse ehk prowintfidesse koondatud, mille üleüldiseid asju walitud sinodid ja konsistoriumid juhtisid; kõigi üle aga walitses üleüldine sinod, mis kolme aasta tagant koos käis. Sellepärast astus Richelieu nende vastu wälja, läks ise sõjawäega hugenottide peakindluse La Rochelle (l. roshéll) peale, piiras linna maa ja mere poolt ümber, wõttis ise kui sõjapealik, admiral ja inshener piiramisest tegelikult osa ja sai wahwast wafutanemisest ja ka inglaste appitulemisest hoolimata 14-kuulise näljutamise järele linna kätte (1628). Hirmu sunnil heitsid nüüd ka teised protestantlaste kindlused peagi alla. Hugenottide poliitilised eesõigused kaotati siis ära, kuid muidu ei puutunud Richelieu Nantes'i edikti mitte, vaid kaitses kindlalt protestantlaste usuwabadust. Peale hugenottide murdis ta oma raudse käega ka suurnikkude võimu, kes siamaale omawoliliselt asju

*) Kord kirjutas ta kuningale järgmiselt: „Teie, Majesteet, arwate umbes asju wälja ja olete teiste peale kade, Teie heidate tujude alla ja lafete fuhje asju oma peale mõjuda. Teie peate aga oma jõudu riigi suurte küsimuste peale kulutama; fuhjad asjad ei ole Teie fähelepanemist mitte wäärt, need peate Teie kõrwale jätma; lobisejatele ja pifukestele teenijatele ei tohi Teie mitte oma fähelepanemist ofaks anda. Oma teenijate peale ei tohi Teie mitte kade olla, kui need asju toimetawad, mida Teie ise mitte toimetada ei saa. Teie, Majesteet, peaksite püüdma seda arwamist fuhjaks teha, et Teil headteod juba kolme päewa pärast meelest kaowad“ jne.

toimetanud oliwad, nagu olekliwad leadused ainult alama rahwa jaoks, mitte ka nende jaoks olemas. Ta laskis suurnikkude kindlad loslid ära lõhkuda, sest nendes leidsiwad sõnakuulmata suurnikud kuninga käskude ja sõjawägede eest warju. Maakondade walitsejate kõrwal leadis ta kuninga-ametnikud — intendandid ametisse. Selle tähtsa ameti peale ei nimetanud ta mitte aadeliseisuse, waid kodanikuseisuse liikmeid, nii et need endid täitsa kuninga läbi tõstetud tundsiwad olewat ja sellepärast ka kindlalt kuninga poole hoidsiwad. Intendantide järewalwamiise alla anti kohtu-, politsei- ja maksuasjad; nad pidasiwad suurnikka, kes iseseiswalt nagu mõned wäikesed kuningad maakondade üle walitseda püüdsiwad, hoolega filmas. Kes ialgi kuningale wastu hakkas, neile ei andnud Richelieu armu, kui kõrge auu sees wastuhakkajad ka oliwad. Tema ajal mõisteti surma ja saadeti tapalawale wiis hertsogi, neli krahwi ja üks marshall; isegi kuninga ema ja wend saadeti salalepingult osawõtmiise eest maalt wälja. Ühtlasi korraldas Richelieu ka merewäge, edendas kaubandust ning kandis asumaade eest hoolt. Ta auustas kunsti ja kirjandust, kirjutas ka ise näitemängusid; tema afutatud on ka kuulus Prantssuse akademia, esimene õpetlaste selts; sellele tegi ta ülesandeks Prantssuse keelt puhastada ja harida, nii et ta auuga wanade klasfikakeelte kõrwalte wõiks astuda. Et oma tegewusest aru anda ja rahwale näidata, kuidas kõik, mis walitus teeb, rahwa kasuks tehtakse, afutas Richelieu riigilõhe, milles tema ja kuningas ise kirjatükkiwad awaldasiwad. Wäljamaa politikas astus Richelieu Henri IV-ma jälgedesse: ta kassus kõigis Europa walitsusekoodades waenu Habsburgide wastu sigitada. See põhjus kihutas teda ka 30-aastaseft ufusõjalt osa wõtma. Ta suri küll enne sõja lõppu, kuid weel sai ta näha, et wõit kindlasti Prantssumaa poole kaldus. Surmawoodil wõis ta oma seisukohast õigusega ütelda, et tema wastafed ühtlasi ka riigi wastafed on olnud.

3. Mazarini (1642—1661). — Oma suure ministri loowi peale nimetas Louis XIII. tema järeltulijaks kardinal Mazarini, kawala ja libeda Italia mehe, kes kui paawsti nuntsius (saadik) Prantssumaale oli tulnud ja Richelieu kutse

peale liin teenistusesse astunud. Pool aastat peale Richelieu surma läks ka kuningas hauda (1643). Mahajäänud wiie-aastase troonipärija Louis XIV-ma eest hakkas siis Mazarini ühes lese kuninganna Annaga (Austria printsess) walitsema ja wiis Richelieu alustatud wälimise politika küsimused suure tarkuse ja meelekindlusega lõpule. Iseäranis Hispania wastu õnnestas tema tegewus hästi. A. 1643 purustas wapper Condé prints Ardeni mägedes Rocroi (l. rokrua) juures Hispania peasõjawäe ära, mille tagajärjel hispanlaste siamaalne sõjakuulsus prantslaste kätte läks. Weiffali rahu loikas Mazarini Sakamaal seda wilja, mis Richelieu külinud oli. Sõda Hispania wastu kestis aga selle järele weel 11 aastat edasi, kuni tubli Prantsuse kindral Turenne selle wõidurikkale lõpule wiis. Pyrenei rahulepingus 1659 pidi Hispania Lõuna-Belgia küljest Artois (l. artua) maakonna ja mitmed kindlused, peale selle Rousillon'i (l. ruslijõng) Pyrenei mägedes Prantsusele andma. — Kõige selle aja jooksul kannatas Mazarini aga silemises politikas rasket kiufatust. Suurnikud ei tundnud libeda itallase eest mitte seda hirmu ega lugupidamist, mida nad raudse Richelieu eest oliwad tundnud. Nimelt arwas Pariisi parlament õige aja tulnud olewat, et oma mõju suurendada kassuda. Parlamendiks ei kuffutud Prantsusmaal aga mitte, nagu Inglismaal, rahwaasemikkude koosolekut, waid parlamentideks nimetati liin kõrgemaid kohtuid, mida Prantsusmaa linnades kokku 13 tükki oli. Wana kombe järele hakkaliwad kuninga käsukirjad alles siis maksma, kui parlamendid need oma protokolliraamatutesse sisse oliwad kirjutanud. Selle pruugi põhjal arwaliwad parlamendid omal õiguse olewat wastumeelseid käsukirju protokolliri jutamata jätta wõi vähemalt nende wastu sõidelda. Wõimukad walitsejad, nagu Henri IV., Richelieu j. t. ei pannud nende sõitluli mitte palju tähele, aga nõrga walitluse all puikles iseäranis Pariisi parlament tihti tublisti wastu. Parlamendi liikmeid ei nimetanud mitte kuningas, waid nad oliwad oma kohad kroonu käest omal ajal õitnud ja pärandamise teel läkliwad nad nüüd isa käest poja kätte, sellepärast ei tahtnud nad kuninga wõimu palju tähelegi panna. Richelieu surma järele hakkas Pariisi parlament meelega Ma-

zarini wäljaantud seadusi oma protokollidesie kirjutamata jätma ja pani walitsusele mitmed nõudmised ette. Nimepidi oli nende nõudmiste otstarbe alama rahwa seisukorda parandada, tõepoolest aga tahefi nende teokstegemise läbi walitsuse wõimu wä-
hendada ja oma wõimu suurendada. Nõufi intendantide ära-
kaotamist, uute maklude pealepanemiseks parlamentidelt luba-
küsimist, kinniwõetute kohtu kätte andmist, et järele katkuda,
kas kinniwõtmiseks õiget põhja oli, j. m. Mazarini laskis par-
lamendi ninamehed kinni panna; kuid Pariisi rahwas tõstis
mäsku ja algas koduõda. Ka suurnikud wõffiwad nüüd
mäskust osa, sest nemad tahtsiwad Mazariniist lahti ja walitsuse-
wõimu oma kätte saada. Mäls keslis mitu aastat ja Maza-
rini pidi mäskulaste eest kaks korda wäljamaale põgenema.
Kuid rahwale sai peagi selgeks, et mäskulafed ainult omakasu
pärast õda peawad, ja liikumine ei saanud mitte hoogu, ehk
küll tubli Condé prints mäskulaste juhtimise oma kätte wõttis.
Mazarini tuli wäljamaalt peagi tagasi. Asjata katsus prints
weel Hispania abiga mäsku edasi ajada; wõimlat rahwaliikumist ei
saanud sellest omefi mitte. Rahwas hakkasgi mäsku pilgates
laste-lingumängu nimega frondeks, s. o. linguks kut-
suma, ja näitas sellega, et ta mäsku niifama wähe tõliseks
peab, kui laste linguga pildumist. See oligi wiimane katse,
mida Prantsuse suurnikud tegiwad, et kuninga ainuwalitsuslist
wõimu murda, mitte aga rahwa, waid nende eneste kasuks, kuid
nende kätte läks haledalt nurja. Riigivalitsus läks Mazarini kätte,
kes piiramata wõimuga kuninga nimel walitses. Mazarini si-
mine walitsus ei olnud aga ammu mitte seda, mis Richelieu
walitsus oli olnud. Mazarini ise, tema sugulased, keda ta igale
poole ametite peale toppis, ja tema armu-osalised ametnikud
warastasiwad kroonut, kult aga saiwad. Rahwa käest pigistati
nii suured makstud wälja, et nende tagajärjel põllutõõ, kauban-
dus ja tööstus lonkama lõiwad; kuid siiski oli riigiwõlg
Mazarini surma ajal 400 miljoni livre peale kaswanud,
kuna Mazarinil enefel 100 miljoni oma sugulastele paran-
dada oli.

4. Louis XIV. hiilguse aeg (1661—1683). — Kohe
peale Mazarini surma kufus noor kuningas oma õuekondlased

kokku ja ütles neile lausa: „Siinemaale ajas minu asju õnnis kardinal; nüüdsest filmapilguft peale olen mina ise oma esimene minister. Teie aitate mind oma nõuuga, kui Teilt nõuu küfin; palun Teid mitte ilma minu käsuta midagi alla kirjutada.“ Sel kombel wõttis Louis XIV. ise selle wõimu oma kätte, mille kardinalid Richelieu ja Mazarini piiramataks teinud oliwad. Waimu ja keha poolest rikkalikult ehitud, täis tugewat tööjõudu ja töötahtmist, ei tahtnud ta mitte ainult kuninga nime kanda, waid ka tõesti kuningas olla. „Mina olen riik“ (*L'état c'est moi*), olla ta kord Pariisi parlamendis ütelnud, ja see sõna tähendab tema walitsuse põhjusemõtte kõige kujukamalt ära. Kuningas on Louis XIV-ma aru järele Jumalast seatud inimeste kaitseja ja wastutab ainult Jumala ees oma tegude eest; riigialamad peawad kuninga sõna kuulama, ka siis, kui nad käsu mõttest aru ei saa. Kõik, mis riigis on, on kuninga päralt, ka riigialamate erawarandus; kuningas wõib sellega teha, mis ta tahab. Nii mõtles ja nii toimetas Louis XIV. Terwe Prantsusmaa walitsus oli kuninga ja tema ametnikkude kätte nagu keskkohta kokku kogutud ehk *centraliseeritud* (lad. k. *centrum*—keskkoht). Kõik küsimused, mis enne küla- ja linna-omawalitsused ära otsustanud oliwad, saadeti otsustamiseks Pariisi wõi neid otsustatiwad koha peal kuninga ametnikud, kes keskwoimu tahtmise järele ametisolewad pandud ja keskwoimu järelwalwamise all töötasiwad. Ülemateks juhtideks oliwad kuus ministrit Pariisis (kantsler, kelle käes kohus ja seaduseandmine oli, kindralkontrolör, kelle käes sise- ja rahwahariduse küsimused oliwad, peale selle neli riigisekretari: üks kuningakoja, üks wälimiste asjade, üks sõjawäe ja üks laewawäe tarwis). Ministrid saiwad juhatuli kuninga enese käest. Ministriteks ja muudeks ametnikkudeks armastas kuningas enamasti kolmanda seisuse liikmeid nimetada, sest et need, kes ainult kuninga armu läbi kõrgele tõusnud, seda ustawamalt kuninga näpunäidete järel käiliwad. Oma piiramata woliga toimetamistele wastuhakkamiist ei olnud kuningal kufagilt poolt karta; rahwas oli juba ammu harjunud ilma wabaduseta elama ja aadeliseisus oli nii maha rufutud ja ära kohutatud, et ta kõrgemat auu ei tundnud, kui kuninga

ifiku ümber omale teenistust offida. — Sellest korraldusest näis maa esialgul palju kasu saawat. Kuningas kustus tublid ministrid asju ajama; nende hulgas oli kindralkontrolör Colbert (l. kolbäär) kõige tähelpanemise-wäärilisem. Ta oli rätsepa poeg ja esimene kodanikuseisusest mees, kes nii kõrge ameti peale sai. Et sõjad, kuninga ehitused ja kuningakoja lõbuffemised määratu suured summad ära neelasiwad, mida Colbert kui raha-asjade juht murefema pidi, siis ei saanud ta rahwa makfukoormat mitte sel mõõdul kergendada, kui ta küll hea meelega tahtnud oleks. Siisgi wä hendas ta nende mõisate arwu, mis maamakfust hoopis wabad oliwad ja seadis otsekoheste makfude (*taille*) asemele, mida peaaegu ainult waesema rahwa käest wõeti, kaudsed makfud, mida kõik, ka rikkad ja suured, maksma pidiwad. Et riigi rahasummasid mitte uisapäisa ei pillataks, rehkendas ta aasta jaoks juba ette ära, kui palju raha riigile lisse tulema peab ja kui palju sedamööda mingi asja peale wälja anda wõib. Ta walmistas, nagu meie ütleme, riigi-eelarwe ja tema eeskuju järel hakkasiwad ka teised haritud riigid oma rahasummade üle aasta-eelarweid kokku seadima, ja sest ajast ongi see moodi jäänud. Pearõhku pani Colbert aga uute tuluhallikate peale ja sel põhjusel edendas ta iseäranis kaubandust ning tööstust. Ta hoolittes selle eest, et prantslasi endid neid kaupasid walmistama õpetada, mida senini wäljamaalt toodud oli, ja ei kartnud selle juures mingilugust waewa ega kulu. Siinamaale oli sammefit, kuld-ehteid ja peeglid Itaaliast toodud, klaas- ja kiwinõuufid Saksamaalt, pitfifid ja wai-pasid Slandriast, kalewit ja lõuendit Hollandist, teras- ja willakaupa Inglismaalt; kõiki neid kaupasid hakati Colbert'i ajast laadik Prantsusmaal ise walmistama. Kõrgete tollide läbi, mida ta wäljamaa kaupade peale pani, kaifis ta tärkawat kodumaa tööstust wäljamaa wõifluse wastu, katus seda aga ka eeskujuliste koolide, auuhinna-määramiste ja kõikfugu õhutamiste waral wõimalikult heaks teha. Tema ehitatud on tähtjas *Languedoc'i* (l. langdók) kanal, mis Garonne jõge Wahe merega ühendab ning nii läbikäimist hõlbustab. Laewaõidu eest kandis ta sadamate afutamise läbi hoolt, ehitas suure sõjalaewastiku, omandas Indias, Afrikas ja Amerikas

riigile suured maatükid ja sai selleläbi Prantfufe mere wõimu ja asumaade isaks; sel põllul sai Prantfusmaa Hollandile ja Inglismaale ükswahe tõliseks wõistlejaks. — Mida Colbert riigi jõukusele, seda oliwad sõjaminister Louvois (l. luwua), kindluse-ehitaja Vauban (l. wobáng) ja tublid sõjapealikud Condé ja Turenne riigi sõjawäe tublidusele. Louvois rohkendas alalist sõjawäge fajatuhandete peale, wõttis korrapäralised wäeharjutused tarwitusele ja lõi sel kombel hästi õpetatud sõjawäe, andis sõjameestele uniwormid, tegi piigitarwitamise asjatakse, seft et ta pajoneti püsi otsta pani, ning tegi laskeriistade tarwitamise sel kombel üleüldiseks; asutas sõjakoolisid, tagawaraladusid, inwalidide (wigaste sõjameeste) haigemajalid ja lõi seega kõik uue aja sõjawäe korraldused. Vauban aga, kõige suurem inhener omal aastafajal, ehitas sinna, kus Prantfusmaal loomulikku piirikaitset ei olnud, terve rea wägewaid kindlusi, mida sel ajal ärawõitmataks loeti. Nii arwati Prantfusmaad riigiks, millel kõige parem walitus ja kõige tugewam sõjawägi Europas on. Ühtlasi heitis ka Prantfufe kirjanduse kuldne ajajärk oma hiilguft Louis XIV-ma walituse peale. Descartes (l. dekart) ja Pascal, kaks mõttetarka ja õpetlast uue aja kõige suuremate hulgast, piiskopid Bossuet (l. bosfüee) ja Fénelon (l. fenlong), kellest esimene kui jutlustaja ja ajalookirjutaja, teine kui ladus jutustaja ja õpetaja tuttaw, edendasiwad suurelt teadust ja selgitasiwad ning puhastasiwad Prantfufe keele niisuguseks, et puhtuse ja paenduwuse poolest teist tema kõrwal ei ole. Kolm kuulust näitekirjanikku tõstiwad Prantfufe näitemängu Europas esimeseks. Need on: Corneille (l. kornéj), Racine (l. rasliin) ja Molière (l. moljäär); esimesed kaks kurbmängude, wiimane naljamängude meister. Nende kõrwale astusiwad waimukas walmideluuletaja Lafontaine (l. lafontään) ja palju teisi. Louis kufus kõik need kirjanikud kuningakoja juurde ja andis neile ülespidamist ning palka, nii et nad nagu ainult weel tema auuks luuletasiwad ja kirjutasiwad. Niisama otfis kuningas omale auu kunstidest. Et ta Pariisi ei armastanud, seft et seal alati mäsuwaim walitses, siis muutis ta oma asupaigaks Pariisi ligidase küla Versailles'i (l. wärfáj) ja ehitas sinna omale palee, mille

paifliwad Prantfufe wäe wahituled Amsterdami wallidele ära, kui Haagi linnas mäis selleaegsete Hollandi wõimumeeste wastu lahti peafis. Wihane rahwas tappis Jan de Witti ühes ta wennaga ära ja noor Orange prints Wilhelm III., kelle de Witt enne kõrwale oli lükanud, sai jälle täiewõimulise maa-walitsejana wabariigi etteotfa. Ning see oligi sellel ajal õige mees õigel kohal. Wilhelm peastis oma ifamaa selleläbi waenlaste käest, et ta oma eli-ifa eeskujul meretammid läbi kaewata laskis ja sellega maa wee alla pani, nii et waenlane enam edasi tungida ei saanud. Ka mõistis ta Brandenburgi kuurwürsti, keisri, Hispania kuninga j. t. endaga lepingusse liita; need wõfliwad siis ühiselt sõjariistad Prantfusmaa wastu kätte, nii et pea terwe Europa sõjasle oli segatud. Küll oskas Louis XIV. Brandenburit lepingust tagandada, sest et rootslased tema nõuu peale Brandenburimaale tungiliwad, kuid Fehrbellini juures lüüa saiwad (1675), aga see kõik ei aidanud ja Louis pidi rahapuadusel wiimaks Nijmegen'is (l. neimegen, 1678) rahu tegema. Rahukulud pidi jällegi Hispania kandma, sest ta pidi jälle tükk Belgiamaad Valenciennes'i (l. walangsjénn) j. t. linnadega ning ühes Franche Comté maaga Prantfusmaale andma; Holland aga, kes natukene aegsamalt rahu tegi ja oma lepingu-osalise kimpu jättis, ei kaotanud mitte ühte ainustgi küla. — Nüüd läks Prantfufe kuninga üleemeelus üsna ülekatte. Ta hakkas koguni ilma sõda pidamata külafid ja linnafid teiste riikide käest omale nõudma, efekäändeks wõttes, et need külad ja linnad olewat kord wanal ajal nende maatükkide küljes olnud, mis ta sõjateel hiljuti omale wõitnud. Sel kombel wõttis ta omale Saklamma ja Hispania küljest mitmed linnad ja külad, muude hulgas ka tähtsa Straßburi riigilinna ja kindluse (1681). Ta seadis seks otstarbeks offe ifeäralised ühendamise kohud (*Chambres de réunion*) ametisse. Ka oskas ta mitmed Saksa riigiwürstid raha abil oma poole meelitada ja käis siis Saksa riigi würffkondadega nagu oma riigi maakondadega ümber. Italias oli ta päris ifand. Häda sellele riigile, kes tema käskude wastu panna julges. Arwatawa ofatufe eest laskis ta 14.000 pommi ilufasle Genova (l. dihénowa) linna heita. Ka paawstiga käis ta kui oma

käsuallufega ümber ja pidas end nagu mõneks terve Euroopa diktatoriks (piiramata käsuandjaks).

6. Nantes'i edikti tühjastunnistamine (1685). — Aga selle hülguse seljataga wariffes juba langemine. Colbert, kes rahwa maksukoormat hakatufes kergendanud oli, pidi jälle raskeid maksufid nõudma hakkama, sest muidu ei jätkunud kuningale raha tema rõõwsõdade pidamiseks. Murega pani Colbert a. 1683 oma silmad kinni. Temaga suri Prantfusmaa kaitse-ingel. Sest wanemaks minnes sattus Louis ikka enam ja enam südamega Louvois, oma pihti-isa Lachaise (l. lashees) ja waganöolise, kuid kõlwatu madame de Maintenon'i (l. mängtnóng) mõju alla, kes ühe kuninga-armukese lastekaswataja oli, wiimaks aga kuninga enda abikaasaks sai. Kõige walufamini saiwad hugenotid nende mõju tunda. Juba ammu oliwad katoliku waimulikud nende arahawitamiist nõudnud ja kuninga poolt heakskiitmiist leidnud. Colbert oli hugenottidest kui kõige töökamatest ja agaramatest Prantfufe alamatest lugu pidanud ja neid sellepärast kuninga ees kõigest wäest kaitfenud; peale tema surma aga jäiwad nad hoopis kaitseta ja Louis hakkas nüüd meelega seda rikkuma, mida tema wanaisa auusameelelisemat teinud oli. Hakati protestandi usku taga kiufama. Wanemate käest wõeti lapsed ära ja anti katoliklaste kätte kaswatada; protestantid ei wõetud ametnikkudeks, neil keelati ära käsitööliseks heita, nende kirikud häwitati ära. Mitte ühtgi abinõuu ei jäetud katsumata, et neid oma usust lahkuma sundida. Selles kõige ofawam oli tige Louvois, kes wäärufuliste juurde dragunisi korterisse pani ja neile luba andis seal kõiklugu hirmutempufid teha, ainult mitte werd walada. Wiimaks kuulutas Louis Nantes'i edikti lausa tühja ja keelas protestandi usu jumalateenistufe kõige raskemate karistuste ähwardusel hoopis ära. Ka maalt wälja rännata ei lubanud ta õnnetuid protestantlasi mitte, waid mõistis neid wäljarändamise kätte eest sunnitööle wõi koguni surma. Siisgi läks sajatuhandatel korda koledate tagakiufamiste eest wargi wäljamaale rännata, kuhu nad oma warandufe, oma usinufe, tööjõuu ja oma teadmised kaasa wiiliwad; kõige selle wõrra, mis nad kaasa wiiliwad, tegiwad nad wäljamaad

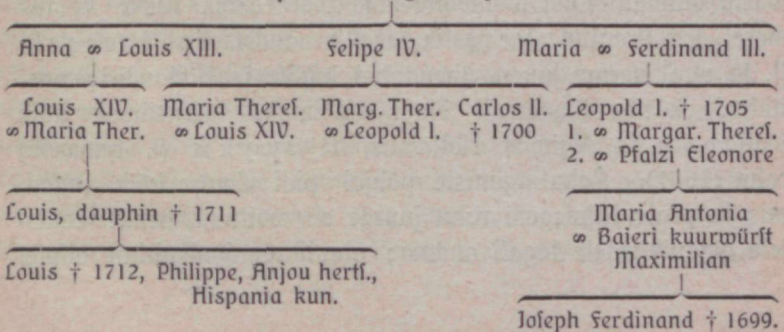
muidugi rikkamaks, Prantfusmaad aga waelemaks. Nantes'i edikti lõpetamine sai Prantfufe riigile otse needmiseks, sest sellest ajast peale algas Prantfufe wõimu langemine. Kuid kõigeft kurjuseft hoolimata ei jõutud protestandi usku ometi mitte ära kaotada, waid ta jäi mitmes kohas edasi elama ning sai rewoluffioni ajal omale jälle täied õigused.

7. Pfalzi (1688—1697) ja Hispania pärandusefõjad (1701—1714). — Kuna Prantfusmaa liisemiselt juba hukatuse poole sammuma hakkas, andis uhke Louis oma maade-isaagi-himule enam kui ialgi woli kätte. Oma wenna abikaasa nimel, kes Pfalzi printseis oli, nõudis ta Pfalzi kuurwürstiriiki enesele, kui sealne kuurwürst ilma pärijata ära suri, ja saatis oma wäed Pfalzimaale. Seekord astufiwad Saksa würstid pea ühemeelselt keisrile appi, et Saksamaad Louis saagihimu wastu kaitsta. Kõige raskemat kahju aga saatis Louis'ile Orange printsi Wilhelm III-ma tegewus, kes juft sel ajal mäsfu tagajärjel Inglise troonile oli saanud. Wilhelmi nõuu peale afutufiwad Europa riigid teise lepingu Louis'i wastu; nimelt astufiwad Inglismaa, Holland, Hispania ja Savojobamaa (Põhja-Italias, Prantfufe piiril, kes ka omale otfa kartis) Saksamaale appi. Louvois, kes ärawõidetud Pfalzimaad enam oma käes pidada ei jõudnud, laskis seal külad ja wiljad põllult ära põletada, muutis Speyeri, Wormsi, Mannheimi ja Heidelberi linnad tuhahunikuteks, et waenlane oma tulekul muud eest ei leiaks, kui ainult tühja maa; oma metliku teguwiiisiga külwas ta kustumata wiha Saksa ja Prantfufe rahwaste wahele. Prantlaste sõjakuulsus ilmutas end küll selles sõjas weel kord hiilgawalt, seft Madalmaadel, Rheini kaldal, Italias ja Pyrenei mägedes jaksfufiwad nad ühel ajal terve Europa wägedele wastu panna. Kuid maawõitute kõrwale astus raske kaotus merel, seft Prantfufe laewastik sai Normandies La Hougue' i (l. la uug) neeme juures ühendatud Inglise ja Hollandi laewastikkude käest ofustawalt lüüa. Wiimaks tüdinesiwad kõik sõdijad ära ja tegiwad Hollandis, Ryswyk'is (l. reisweik) rahu (1697). Rahutingimiste põhjal pidi Louis kõik maad, mis ta peale Nijmegeni rahu juurde oli wõitnud, nende endiste omanikkudele tagasi andma; ainult reunionikohtute ofufel

tagalimõistetud linnad Elfasimaal jäiwad temale. Nii lõppes Louis'il see sõda maawõitmiste asemel kaotustega. Aga Louis oli seekord ainult sellepärast nii leplik, et ta juba uut saaki waritses, kuna mõne linna asemel, mis ta nüüd kaotas, peagi terwet riiki omale saada lootis, nimelt Hispaniat. Wilelfa kuninga Carlos II-se surmaga, kellel lapsi ei olnud, oli Hispania Habsburgide meesloos ärakustumist oodata, ja siis pidi „suur küsimus“ ossustusele tulema, kelle kätte Hispania riik ühes ta kõrwalmaadega: Milano, Napoli, Sicilia, Sardinia, Belgia ja oma laiade meretaguste alumaadega läheb. Hispania Habsburgidest oli ainult weel naestesugu ja nende järeltulijad alles. Louis XIV. oli Hispania kuninga Felipe IV-ma wanema tütre Maria Theresiaga abielus olnud, nii et selle järeltulijad, Prantsuse *dauphin* (l. dofäng) ehk troonipärija Louis ja tema pojad endid ligemateks pärijateks pidasiwad, ehk küll nende ema Prantsusmaale mehele saades oma troonipärimise-õiguse otse wormilikult käest ära oli andnud, nii et tema järeltulijatel õieti Hispania trooni peale sugugi õigust ei olnud. Teine pretendent ehk trooninõudja oli Saksa keiser Leopold I., kes Felipe IV-ma noorema tütre Margareta Theresiaga abielus oli olnud, ja nooremale tütrele oli Felipe IV. pealegi testamendis oma riigi pärandanud. Kolmas pretendent oli weel Baieri kuurwürft Joseph Ferdinand, eelnimetatud Margareta Theresia Baierishe mehele saanud tütre poeg;*) see suri aga enne kui päritaw troon tühjaks jäi. Kui nüüd Hispania riik

*) Järgnew sugutabel selgitagu sugulaste nõudmist:

Hispania kuningas Felipe III.

jagamata kas Prantfusmaa Bourbonide wõi Saksamaa Habsburgide kätte oleks läinud, siis oleksivad need walitsejad liig wõimsaks saanud ja „Europa tafakaal“ oleks ära rikutud. Et seda tafakaalu alal hoida, tegiwad Europa walitsejad William III-ma nõuu peale selleks lepingu, et suur Hispania riik mitte kellegi kätte jagamata ei tohtinud minna. Hakatufes oli selle tõttu Louis XIV. nõuus Hispaniat Saksa Habsburgidega jagama. Kui aga Carlos II., kes oma riigi tükeldamisest tallida ei tahtnud, weel surmawoodil oma järeltulijaks Louis XIV-ma pojapoja, Anjou (l. angshuu) hertsogi Philippe kuulutas, ei jõudnud Louis oma päratut wõimupüüet mitte tagasi hoida, waid saatis Prantfusse sõjawäe toetusel oma pojapoja Felipe V-ma nime all jagamata Hispania riigi kuningaks. Juba hõiskas ta, et „Pyrenei mägedid enam olemas ei ole,“ i. o. et Hispania ja Prantfusmaa wahelt piir kadunud ja mõlemad riigid üks on. Sellele teguwõimule astus aga nüüd William III. kõigest wäest wastu. Tema eestwõttel astus Prantfusmaa wastu juba kolmat korda suur leping kokku, millest Inglismaa, Holland, Aultria, Preilimaa, Savojamaa, Portugal j. t. osa wõtsiwad, et mitte Bourbonide ülewõimu wäga suureks minna lasta. Lepinglased nõudsiwad Hispania riiki Habsburi soole, senise walitsejase teisele harule. Kuid mitte keiser Leopold ega ka ta wanem poeg ei tohtinud seda trooni omandada, waid noorem poeg Karl, nii et riigid ikka lahku jääksiwad. Suur sõda algas ühel ajal Madalmaadel, Saksamaal, Italias ja Hispanias. William III. suri küll pea peale sõja algust, tema poliitikast aga pidasiwad ka peale seda Hollandi raepensionär Heinrius ja Inglise riigijuht Marlborough (l. maarlbörö) hertsog kinni. Wiimast, kes osaw sõjapealik oli, toetas tublisti keiser Leopoldi osaw sõjaülem, kuulus türklaste ärawõitja Savoja prints Eugen (l. õrheen). Prantslaste poole heitis aga Saksamaalt Baierikuurürst ja selle toetusel läks neil korda sügawale Saksamaa sisse tungida. Marlborough tõttas siis Madalmaadelt Saksamaale prints Eugenile appi, ja mõlemad üheskoos löiwad ühendatud Baieri ja Prantfusse wägesid otsustawalt Höchstädti juures, Donau kaldal (1704). Selle hirmsa kaotuse tagajärjel pidiwad prantslased Saksamaalt täitsa wälja taganema. Nüüd

tuli prantslastele lõök lõõgi järele. Prantsuse liisemaal, Sevenne mägedes, oliwad meeleheitmisele aetud protestandid mäsfamas, keda nende linaste kamplonite pärast *camisardeks*, i. o. särgimeesteks kutsuti; see mäls tegi walitsusele palju peawalu. Wälimistele waenlastele ei olnud aga kuningal mitte enam mõnda Turenne wõi Condé taolist meest wastu saata, ja Versailles õhk ei olnud selleks ka mitte kohane, et seal uued nende meeste taolised sõjapealikud üles oleksiwad sirgunud. Marlborough wõidu läbi *Ramillies* (l. ramijii) juures (1706) kaotas Louis Belgiamaa, prints Eugeni wõidu läbi *Torino* juures sellamal aastal Italia. Sellejärele läiwad mõlemad sõjapealikud üheskoos weel kord Prantsuse wäge *Oudenaarde* (l. audenaarde) juures Shelde jõe ääres (1709), ja nüüd näis Prantsusmaa ise kadunud olewat. Lille wõeti ära, ja Louis, kes juba üsna alandatud ja maani maha rufutud oli, katkus, maksku mis maksab, rahu teha. Ta oli walmis Hispania trooninõudmisest täitsa taganema. Aga ülemeelsed wõitjad ei leppinud sellega, waid nõudsiwad tema käest, ta ise wõtku sõjariistad oma pojapoja Felipe V-ma wastu kätte, keda hispanlased rõõmuga oma kuningaks wastu oliwad wõtnud ja kes seal allesgi kuningas oli. Siis wõttis Louis wiimase jõuu kokku ja hakkas sõja jätkamiist walmistama. Õnn naeratasgi temale nüüd. Kadestate kojaringkondade lepitsuste mõjul kaotas Marlborough Inglismaal oma mõju, rahu-erakond sai Inglise walitsuse etteotsa, ja sellepärast lagunes Prantsusmaa wastu tehtud leping koost ära. *Utrechtis* (l. ütrecht) tehti siis a. 1713 rahu: Keiser Karl VI., Leopold I-le poeg, tegi seda aga alles järgmisel aastal *Rastattis* Austria nimel ja *Badenis Argaus* Sakla riigi nimel. Tagajärg oli Hispania riigi jagamine, kusjuures kõige suurem osa ikkagi Bourbonide kätte läks, hoolimata sellest, et nad sõja lõpul haledalt lüüa oliwad saanud. Felipe V. sai Hispania pärisriigi ühes meretaguste afumaadega, keiser aga omandas Belgia, Sardinia, Napoli ja Lombardia; *Savojamaa hertsog*, kes hea meelega suurte kuningatega ühes mängis ja sealjuures ikka natukene wõita oskas, sai Sicilia saare ja kuninga nime. Inglismaale saagiks jäi kange kindlus *Gibraltar*, mis ta sõja puhul enese kätte oli wõit-

nud; peale selle sai ta Prantfusmaa käest Põhja-Amerikas Hudson'i (l. hödín) lahe äärsed maad Newfoundland'i (l. nju-foundlend) ja Uue-Shotimaa enesele. Preiimaa oli juba sõja algul keisrile abiks astumise eest sellelt kuningriigi nime saanud; see nimi kinnitati nüüd ka muude poolt. Ainult Holland ei saanud midagi, waid oli pika ja kurnawa sõja läbi weel nii nõrgaks läinud, et ta peale seda Europa polifikaast enam milgi kombel otustawalt osa wõtta ei jõudnud. Olgugi, et Louis XIV. selle sõjaga wiimati oma otstarbe wäljastpidi suuremalt osalt kätte sai, murdis see ometi Prantfuse ülewõimu Europas ja kaotas kartuse, et ta muud riigid ära neelab ehk alla surub.

8. Louis XIV-ma aja järgu lõpp (1715). — Warsti peale selle suri Louis XIV., kui ta 72 aastat riiki walitsenud oli. Ta oli oma sugukonnale uue riigi ja Prantfusmaale suured maafükid juurde wõitnud. Selle eest oli aga Prantfusmaa ränga wõlakoorma alla langenud, tema merewõim, kaubandus, tööstus, ühe sõnaga — pea kõik, mis Colbert suure waewaga loonud, oli jälle kadunud, maa oli alatiste sõdade mõjul mitmel pool üsna kõrbeks muutnud ja rahwas elas niisuguse wiletsuse rõhu all, et seda kirjeldada ei oska. Küll oli kuningat ka hoiatatud. Julge *Sénélon* oli weel enne Hispania pärimisefõja algust kuningale terawate sõnadega tema sõdade tagajärge elawalt kirjeldanud. Hegi kartlik *Racine* oli julgenud kuningale märgukirja anda riigi üleüldise wiletsuse kohta ja abinõuude üle selle wastu, ja elatanud *Vauban*, kes oma sõjatöö peale waatamata rahwast armastas, oli rahwa makskuuormate üle terwe raamatu kirjutanud. Aga häda sellele, kes meelifustega ärahellitatud kuningale otsekohe tõtt ütelda julges! *Sénélon* ja *Racine* kihutati kuningakojust minema. *Vaubani* raamat mõisteti häbilambasse ja kuus nädalat peale selle suri elatanud raamatukirjutaja ise. Kas oli weel ime, et selle walitseja all, kes *Nantes*'i edikti tühjaks kuulutas, ka Prantfusmaa waimlik õitsemine peagi närtfima löi! Nagu suured sõjapealikud ja ministrid, nii kadusiwad üksteise järele ka suured õpetlased, luuletajad ja kirjanikud, ja teisi ei olnud enam neile asemele tulemas. Nii läks Louis XIV. hauda, oma ajajärgu

wiimane asemik, maha jäetud, kurb ja rahwa needmiste all. Wähe puudus weel, siis oleks tema walitus Prantfusmaale sedasama tähendanud, mis Felipe II-se walitus Hispaniale tähendas — täielift nõrkemist ja langemist.

II. Inglismaa.

1. Inglismaa wabadus. — Sellsamal ajal kui Europa mannermaal, niihästi suuremates kui ka wähemates riikides piiramata ainuwalitus maad wõttis, pidi Inglismaagi oma waba riigikorra eest wõitlusesse astuma. Inglise rahwas omandas ju sel ajal suuremat wabadust kui keegi teine Europa rahwas. Juba 15. aastajast saadik oli pärisorjus Inglismaal ära lõpnud; sellest ajast saadik oliwad siin kõik inimesed wabad. Ka üklikute seisuste wahe ei olnud siin nii suur kui mannermaal. Inglise rahwas jagunes juba siis, nagu meiegi päiwil weel, kahte suurde liiki, kes kahte tähtsamat Inglise seisust kujutasiwad: *lords* ehk isandad ja *commons* ehk kogukondade liikmed; esimesed wõttiwad parlamendi ülemas, teised oma asemikkude läbi alamas kijas walitusest osa. Et iga piiskop ja iga kõrgem riigiametnik juba oma ameti wõimul lordiks sai, siis wõis iga kogukonna-liige, kui ta oma waimuannete tõttu kõrgele tõusis, lordiks saada; nii siis ei olnud lordiseisus mitte umbne ega teistele kättesaamata. Kuid ka lordide järeftulijad saiwad ühtepuhku kogukondade liikmeteks, sest et ainult lordi wanem poeg isa päranduse ja seisuse-auunime omale sai, kuna nooremaid poegi mitte aadelimeesteks ei loetud. Ka ei arwatud Inglismaal häbiks, kui kõrge aadelimees alamaist seisusest naele wõttis wõi kõrgeist seisusest naesterahwas kogukonna-liikmele mehele läks. Nii oli aadeli ja alama rahwa wahel järjesti kokkusaamine ja waheldus olemas: nad mõlemad tundsiwad endid ühe ja sellesama rahwa liikmed olewat. Üheskoos oliwad nad ka wabadusele selleläbi nurgakiwi pannud, et kuninga kõrwale parlamendi seadisiwad, mis suurema tähtsuse omandas kui üksigi teine riiklik kogu Europas. Kuna näit. Prantfuse riigikogus (*états généraux*) kolm seisust oliwad: aadelimehed, waimulikud ja kodanikud igaüks iseäraldi, oli neid Inglismaal ainult kaks. Prantfusmaal saiwad eesõigusteta ko-

danikud ühe ainlama heale kahe eesõiguslise seisuse, aadeli-meeste ja waimulikkude, healte wastu panna, Inglismaal istu-
fiwad lordid ja piiskopid ülemkojas ehk lordidekojas
koos, kuna krahwkondade ja linnade asemikud alamkojas
ehk kogukondade-kojas istufiwad. Selle korralduse põh-
jal maksis kogukondade asemikkude heal niisama palju kui kahe
eesõiguslise seisuse heal ühtekokku. Pealegi omandas alamkoda
aja jooksul tähtsama mõju kui ülemkoda. Juba mitmesaja
aasta eest oli Inglismaal wiisiks saanud, et kuningas ilma
parlamendi nõuusolemiseta rahwale maksusid
peale panna ega seadusi ette kirjutada ei tohi.
Kui Henry VIII. ilma parlamendi loata rahwale maksusid peale
panna katsus, hüüdsiwad tuhanded healed temale wastu: „Meie
oleme inglased ja mitte prantslased, meie oleme wabad inime-
sed ja mitte orjad!“ Kuningas pidigi järele andma ja ei saa-
nud rahwast sundida. Kuid siiski ei jäänud ka Inglismaal katse
tegemata, rahwa wabadust maha suruda ja kuninga ainuwa-
litsust asemele panna. Lugu on weel seda tähelepanemise-wää-
rilisem, et just nõrgad ja wäikle-andelised Stuarti sugu kuningad
seda katsed tegiwad, mis aga üsna nurja läks. Otsie nende
wõitluste tõttu, mis selles asjas peeti, kosus ja kõwenes Inglise
waba riigikorraldus ja sai kõigiti kindlaks.

2. Kokkupõrkamise põhjus Stuartite ja
parlamendi wahel. — 17. aastaja algul kustus kunin-
ganna Elizabethi surmaga (1603) Inglise troonilt Tudorite sugu
ära ja troon läks siis Stuartite, Shotimaa kuningasoo kätte,
kes ema poolt ka Tudorite sugulased oliwad. Elizabethi järg-
nejaks Inglise troonil sai Mary Stuarti poeg James I. (1603
—1625), kes senini Shotimaa James VI-ma nime all walitse-
nud oli. Stuartite sugu walitses Inglismaal wäikesel waheajaga
kuni 17. aastaja lõpuni (1688). Kõige selle aja jooksul
ja weel peale sellegi — 1707. aastani — oliwad Inglismaa ja
Shotimaa alles iseseiswad riigid: kummalgi oli oma iseseisew
parlament ja teised iseseiswad riigiasutused. Stuartite walitsuse
ajal sai Inglismaa ufulistel ja politilistel põhjustel raskeid wõit-
lusi näha, sest Stuarti soost kuningad katsusiwad omale õigust
kätte saada, niisama iseseiswalt walitseda, nagu Tudorid tõepoo-

left walitsenud oliwad; kuid neil puudus seks osawus. Pealegi oliwad Tudorid ufupuhastamise ajal kloofrite käest ärawõetud maad uute lordide kätte andnud, kes neid selle eest tänumeelega toetaliwad; aga Stuartite ajal oliwad uute lordide järeltulijad kuningate heateo juba ära unustanud ja nõudliwad iseiswust taga, nagu endisedgi luurnikud. Elizabethi ajal oliwad põllutöö, kaubandus ja tööstus õitsewale järjele tõusnud ja selle tagajärjel oliwad keskmised ning alamad aadelimehed ja linnakodanikud jõukaks saanud; jõukuse tagajärjel oli nende iseteadwus ja sellega ühes ka alamkoja mõju suuremaks läinud. Stuartite peale waadati Inglismaal kui wõõraste peale; juba sel põhjusel pidi neil seda wähem õigust olema rahwa wabadust kaitsema hakata; pealegi oliwad Tudorid riigialamate wabadust, kui ka mitte tegelikult, siis ometi ametlikult puutumata auu sees pidanud. Wälimises politikas hoidliwad Stuartid katoliku usku maade, Hispania ja Prantfusmaa poole ja jätsiwad nii selle tee maha, millega rahwas Elizabethi ajast saadik harjunud oli. Ufusasjus kassuliwad nad, kuna ufupuhastust üsna tühjaks teha ikkagi ei usaldanud, Ænglikani kirikut wõimalikult katoliku kiriku sarnaseks teha — nad isegi läkiliwad wiimaks katoliku usku — ja ei tahtnud parlamendile mitte lubada ufusasjus oma arwamist awaldada. Ja kõik see sündis juust sel ajal, kui Inglismaal protestandi ufupuhastamine suureks kaswanud ja parlamendis tung ilmunud oli, riigi- ja ufusasjus enam iseiswalt toimetama hakata, selle peale tähelepanemist juhtides, et terwe ufupuhastus parlamendi nõuuselemisel korda oli saadetud. Juba 16. aastajal oli „nonconformistide“ ehk „disidentide“, i. o. nende hulgas, kes walitsewa riigiufu (Ænglikani kiriku) alla heita ei tahtnud, peale katoliklaste ka weel puritanlasi, i. o. niifuguseid, kes Ænglikani kirikut weel wiimastest katoliku ufust jätistest olekliwad puhastada tahtnud (nimetus tuleb Lad. sõnast *purus* = puhas). Peale selle elas riigis, iseäranis Shotimaal, palju calwinlasi, kelle kirikut presbyteri-kirikuks kutsuti, sest et siin kirikujuhatus koguduse walitud wanemate (Kreeka keeli *presbyteroi*) käes seisis. Niihästi calwinlased kui ka nende ligidal seiswad puritanlased püüdsiwad walitsewat Ænglikani ki-

rikut wõimalikult oma kiriku sarnaseks teha. Puritanlaste hulgas oli peale selle hulk niisuguseid, kes täit südamefunnistusewabadust ja üklikutele ufukogudustele täit iseseiswust nõudiwad. Stuartid aga ei andnud mingis asjas puritanlastele järele, waid kiufasiwad neid taga. Nii oli Stuartitel kahe wastasega tege- mist; need oliwad: parlament, kes piiramata kuningawõimu maksimahakkamist sallida ei wõinud ja sellepärast kuningaga wastoluse sattus, ja puritanlased, kes Stuartite usupoliitika sugugi leppida ei suutnud. Selle tagajärjel pidi Inglismaa 17. aastaja jooksul kaks mäsu ehk rewoluffioni läbi elama, mis mõlemad jaolt poliitistel, jaolt usulistel põhjustel lõkkele löiwad.

3. James I. (1603—1625). — James I. oli jõuetu walitseja, kes hooplewate lõnadega ja tegudega oma alamad enese wastu üles kihutas. Oma walituse hakatuses tõukas ta puritanlased enesest ettewaatomatalt eemale, kui need palwega tema ette ilmusiwad, et ta walitsewa Anglikani ehk episkopal-kiriku wõimalikult presbyterikiriku sarnaseks kassuks teha; peale muu oleks siis piiskopi-amet ära kaotada tulnud. Kuid James tähendas palujatele, et „kus piiskoppi ei ole, seal ei ole ka kuningat,“ ja andis sellega mõista, et piiskopiwõim kuningawõimu mõjuw tugi on. Et ta katoliklasi agarasti taga kiufas, siis tahtsiwad need ta sel ajal, kui ta parlamendi istumisele ilmub, ühes parlamendiga õhku lasta; sel otstarbel oliwad nad parlamendi alla keldrisse püsirohupüttifid walmis seadnud. Kuid sellele „püsirohupüttifile“ saadi õigel ajal jäl- gile (1605), ja nüüd läks katoliklaste seisukord aina weel pahemaks. Parlamendiga elas James I. alati üs tülis. Alamkoda pahandas sellepärast, et kuningas alatafa seadusest üle astus, alamkoja liikmeid wastu seadust wangi pani ja puritanlasi taga kiufas. Ka kuninga wälimine politika ei meeldinud parlamendile. Saksamaal algas sel ajal 30-aastane sõda ja ka Hispania ja Hollandi wahel tõusis uus sõda. Parlament oleks walmis olnud kuningat üks kõik kui suure rahasummaga Hispania ja Saksa Habsburgide wastu toetama. Kuid James I. hoidis hispanlaste poole, sest et ta oma pojale Hispania printsesi abikaasaks tahtis, ja alguses ei aidanud ta ka sugugi Saksa protestantlasi keisri wastu. Alles pärastpoole, kui tema

wäimees, „talwekuningas“ Friedrich, oma maad ära kaotas, hakkas ta sõjast osa wõtma, aga päris oskamata kombel: Inglise wägi sai ainult külma ja haigusi kannatada, — lahingusle ei peasenud ta mitte ainultgi korda.

4. Charles I-se w ä g i w a l l a w a l i f f u s (1625—40). — Suurem oli hädaoht, mis rahwa wabadust James'i poja Charles (I. fharls) I-se all ähwardas. Charles I. jätkas oma isa poliitikat, oli aga kawalam ja osawam kui isa oma plaanid täide saatma. Tema arwas, et riigiasjus wabalt lubadusi anda wõib, ilma et neid waja täita oleks. Parlament, mis James I-se teguwiiisi mõjul umbusklikuks oli läinud, ei ufaldanud enam kuningat, waid nõudis, et ta Inglise maa ja rahwa wabadusi auustada lubab, enne kui offuseks teeb talle raha lubada. „Meie oleme wiimane rahwas Europas, kellel wabadus alles on,“ hüüdis üks parlamendi kõnemees; „ärge laske teda hukka minna!“ Kaks parlamenti saatis kuningas üksteise järele koju, aga kolmas ei olnud mitte wähem wiisa kui need kaks, ja suutis kuninga peale niipalju mõjuda, et see a. 1628 põhjusleaduse, n. n. õ i g u s t e - p a l w e k i r j a, *petition of rights* (I. pitsihn ow raits) kinnitas. Selle põhjusleaduse järele ei tohtinud kuningas mitte ühte maksu ilma parlamendi loata sisse nõuda, mitte kedagi omawoliliselt wangi heita wõi erakorralise kohtu kätte anda jne. Peale suure wabadusekirja, *magna charta libertatum*, mis a. 1215 wälja anti, on see palwekiri teine tähtsam Inglise rahwa wabaduste-alus. Waewalt oli kuningas selle kirja kinnitamise järel parlamendilt luba saanud maksusid sisse nõuda, kui ta oma sõna murdis, parlamendi koju saatis ja tema tähtsamad liikmed wangikotta heifis. Peale seda hakkas Charles I. riiki ilma parlamendi kokku kutsumata walitsema ja walitsemisel kombel terwelt 11 aastat (1629—1640). Küll ei kutsunud ka Prantsuse kuningad 1614. aastast saadik rahwa asemikka enam kokku, kuid Inglise ajaloos oli niifugune nähtus enne ja pärast kuulmata. Kõige selle juures oli kuningas auuahne Thomas Wentworthi, pärsalise krahw Strafford'i (I. strefförd) mõju all, kes enne üks tema tähtsamatest wastastest parlamendis olnud, nüüd aga tema poolehoidjaks saanud oli. Strafford tahtis Inglismaale

sedasama olla, mis Richelieu Prantfusmaale oli; ta ei põrganud mingisuguse wägiwalla ega seaduserikkumise eest tagasi, kui ta aga oma kuningat nii piiramata-wõimuliseks teha sai kui iganes wõimalik. Ühtlasi katkus kitsarinnaline peapiiskop Laud (l. laod) puritanlasi hukka saata, kus aga ial wõis, ja tahtis Anglikani kirikut wõimalikult katoliku kiriku sarnaseks teha. Isegi maalt wälja rännata keelati puritanlastel ära. Juba see loefi süüteks, kui keegi mõtteid awaldas, mis puritanlaste õpetust meelde tuletas. Adwokat Prynne, kes ühe kirja oli awaldanud, milles ta, nagu Calwin'gi, teatri, tantfu, näokattepidud j. m hukka mõistis, kaotas selle eest oma mõlemad kõrwad, pidi häbilambas seisma, oma waranduse kaotama ja eluajaks wangihooesle minema. Selsamal kombel anti kõik, kellega walitus rahul ei olnud, erakorraliste kohtute kätte. Wiimaste seas on iseäranis kaks inkwiisitionikohust tutawaks saanud: teine kō r g e k o m m i s s i o n, kus usuasjade, ja teine t ä h e k o d a, kus poliitiliste asjade üle otsustati. Nende kohtute mõjualused liikmed oliwad walmis igaühte hukka mõistma, keda aga Wentworth wõi Laud nende kätte mõtles anda. Et seadus ofekohe ära keelas rahwa käest ilma parlamendi lubata maksu nõuda, siis katkus Charles I. sellest seadusest kaudselt mööda saada. Ta sundis üklikuid kodanikka omale raha laenama ja katkus peale selle wanade, juba kustunud pruukide põhjal raha kokku saada. Nii oli ennewanasti siis, kui waenlane maale tungida tahtis, sadamalinnade käest erakorralist maksu nõutud, et selle abil laewu muretseda. Nüüd laskis kuningas seda l a e w a r a h a terwel maal kefet rahuaega koguni teiseks otstarbeks lisse nõudma hakata. J o h n H a m p d e n (l. dshon hemdn), rikas ja lugupeetud mõisnik, oli nii julge, et ta nõutawat maksuosa mitte ära ei maksnud, mitte sellepärast, et tema käest liig palju nõuti, waid et see maks üleüldse seadusewastane oli. Kuningas andis ta kohtu kätte, kus Hampden oma ja rahwa õiguist kindla meelega kaitstes. Ta mõisteti süüdlaseks, ja wabaduse sõbrad hakkasiwad juba lõpulikult oma lootust kaotama. Siis aga andis Shofi wennasrahwa seas tõusnud mäis neile mahti oma asja eest tegelikult wälja astuda.

5. Shoti mäis. Pikk parlament. — James I. ja Charles I. ei kiufanud mitte ainult Inglise calvinlafi taga, waid ka Shotimaa omasid, kus presbyteri kirik walitfes. James oli Shotimaal Anglikani kiriku pruugi järele piiskopid jälle amefise pannud, ja Charles I-ſe all ſeadis Laud Shotimaa jaoks uue liturgia, ſ. o. jumalateenitufe-korra ſiſe, mis Anglikani kiriku oma taoline oli. Kui ſeda liturgiat eſimeſt korda Edinburghi peakirikus tarwitufele tahteti wõtta (1637), ſiis heitis wihane rahwas kirikus toolifid ja kiwa piiskopi ning preeftri peale; pea oli terwe linn ja maa mäſlamas. Shotlased tegiwad korraliſe lepingu, *covenant* (l. kównent), milles nad ſeiſufe peale waatamata tóotafiwad oma usku ja wabaduſt ühiſel wóimul kaitſta. Charles I-ſel oli nõuu walmis „hábemata mäſſulifi“ wäewóimuga ſónakuulmiſele fundida. Kuid tal ei olnud mõeduwat ſõjawäge, ja ſõjawäe suurendamiſeks puudus tal raha, ſeft ilma parlamendita oli ta ſiijamaani oma erakorraliſte abinóuudega ainult napilt raha kokku ſaanud. Nüüd, kus Shotimaa mäſlamas oli, ei tohtinud ta ſelle peale mõteldagi, et Inglife rahwa käeft weel enam raha ſeaduſewastaſelt wälja pigistada. Tal ei aidanud muu nõuu, kui pidi jälle parlamendi kokku kutſuma. Kewadel 1640 kokkutulnud parlament lubas kuningale raha anda, kui ta oma ſeaduſewastaſe teguwiifi maha jätab. Waſtufeſ ſelle peale laskis Charles parlamendi lahti. Kuid ſhotlased tungiſiwad nüüd Inglismaale ſiſe ja tahes wói tahtmata pidi kuningas uue parlamendi kokku kutſuma (ſügiſel 1640), mis ajalooſ p i k a p a r l a m e n d i nime all tuttaw on. Ühemeeliſelt ja julgelt aſtus parlament, kelle juhid suur kõnemees P y m (l. pimm), tuline ifamaalane H a m p d e n j. t. oliwad, wóitluſeſe kuninga ja tema teenrite omawoliliſe teguwiifi waſtu, ſeal juures Shoti mäſſulaſtega ühenduſt offides. Miniſtrite peale tóſteti rahwa äraandmiſe päraſt kaebtus, Laud heideti Londonis Tower'i (l. tauer) wangikotta ja Strafford mõiſteti ſurma. Ehk küll kuningas Starffordile tóotanud oli ſelle eeſt mureſeda, et temale mitte juukſekarwa wäärtgi häda ei pea ſündima, kirjutas ta ſiisgi iſe ſurmaoffufele alla ja offus ſaadeti täide. Päraſtpoole (1644) ſuri ka Laud timuka kää läbi. Kõrge kommiſſioni, tähekoja ja muud erakorraliſed

kohtud kaotas parlament ära ja wabastas õnnetumad, kes nende kohtute läbi hukka mõistetud oliwad. Laewaraha tunnistati seadusewastaseks ja kuningale tehti kohuseks wähemalt iga kolme aasta tagant parlamenti kokku kutsuda. Ühtlasi pidi kuningas seaduse kinnitama, et ta praegust parlamenti ilma selle enese nõuusolemiseta mitte waheaega pidama wõi koju saata ei tohi. — Siinamaani oli parlament kui üks mees üles astunud, ja terve Inglise rahwas oli, ilma seisust tähele panemata, talle wastu hõiskanud; nüüd aga hakkaliwad arwamised lahku minema. Ühed arwaliwad sellest küllalt saawat, kui kuningas, kes muidugi juba maha rufutud oli, edaspidi ustawalt seaduse järele töotab käia. Teised aga tahtsiwad parlamendi wõitu seks tarwitada, et kuninga wõimu riigi- ja ufuasjus weel tublisti piirata, nii et tal ka edaspidi enam wõimalust ei oleks omawoli tarwitama hakata. Esimese arwamise poolt oliwad iseäranis aadelimehed ehk kawalerid, teist arwamist toetasiwad iseäranis ägedalt puritanlased, keda rahwas nende lühikefeks pügatud juukse pärast pilgates kerapeadeks kutsuma hakkas. Sel ajal juhtus, et katoliku usku iirlased, kes omale õiguli nõudliwad, mäslama hakkasiwad ja Jirimaal olewaid protestantlasi hulga kaupa maha tapliwad. See mäsl andis mõlemale parteile asja tegelikult lahku minna. Oli waja Jirimaale sõjawäge saata. Kerapead ei tahtnud sõjawäe juhatust kuninga kätte anda, sest et see sõjawäe eesotsas oma wõimu jälle oleks wõinud kurjasti tarwitama hakata; kuid kawalerid seletasiwad, et kuningas juba seaduse järel igatahes sõjawäe juht on olnud. Nagu kerapeade umbufaldust tõeks tegema tülles, ilmus kuningas sõjariistus salgaga kord parlamendi hoonesse, et Pym'i, Hampden'i ja kolme teist kerapeade juhti kui äraandjaid wangi wõtta, ehk küll ilma parlamendi enese lubata ühtgi parlamendi liiget wangistada ei tohtinud. Tema nõuu ei läinud korda, sest et süüdistawad õigel ajal ähwardawalt hädaohust kuulda oliwad saanud ja paku läinud. See tegu äritas rahwast hirmsasti. Londoni elanikud wõtsiwad parlamendi kaitseks sõjariistad kätte ja wiisiwad tagaetatud parlamendiliikmed lilledega ehitud laewadel Westminsterhalli lossi, kus parlament oma istumisi pidas, nende kohtade

peale tagasi. Nüüd oli wõit parlamendis täiesti kerapeade käes. Charles läks Londonist minema ja asus York'i (l. jork) elama, mis tema poole hoidis; sinna läks talle ka suurem hulk ülemkoja ja üks jagu tema poole hoidwaid alamkoja liikmeid järele. Hakatufes katfufiwad mõlemad pooled weel kokku leppida, et aga kuningas ega ka parlament järele ei andnud, siis wõeti sõjariistad kätte ja algas kodusõda.

6. Inglise kodusõda (1642—1645). — Kuninga poole hoidfiwad aadelimehed ja katoliiklased, peale selle ka suur rahwahulk põhja- ja läänepoolsetes krahwkondades. Parlamendi poole lõiwad puritanlased ja tihedalt elanikkudega täidetud lõuna- ning idapoolsed krahwikonnad oma jõuka rahwaga, peale selle pea kõik linnad. Alguses kaldus sõjaõnn kuninga poole. Parlamendi sõjawägi, mis palgafoldatitest kokku lapitud, ei jõudnud sõjariistadega harjunud aadelimeestele wastu panna; peale Hampdeni, kes peagi kui kangelane langes, ei olnud ka kerapeade juhtide hulgas ainuistgi meest, kes sõjawäljal sedafama ofawuft, mis parlamendi kõnetoolis, oleks üles näidanud. Mõne aja pärast ilmus kerapeadele tubli sõjapealik, Oliver Cromwell, John Hampdeni sugulane. Kuni oma 40. eluaastani oli Cromwell kui liht mõisnik maal elanud; siis waliti ta pika parlamendi liikmeks. Ehk ta küll kohmetu ja oma wälimuse poolest ilutu, pealegi forkawa ja kõlata healega oli, siisgi tõmbas ta parlamendis puritanlaste asja eest wõideldes oma tuliste kõnedega tähelpanemist enese peale. Kuid suur mees sai temast alles sõjawäljal. Ta oli sõjawäes ratsarügemendi juhataja ja hakkas warsti aru saama, mispärast kerapeade ali sõjawäljal ei edenenu. Ta hakkas logelejaid ja hulguftid, kellest rügemendid enamasti koos sefiwawdgi, oma rügemendist eemal hoidma, läks oma kodusesse krahwkonda ja kufus sealt noored, wagad puritani talupojad sõjariistade alla. Ta õpetas neid korda pidama ja tegi neift tugewad sõjamehed, kes kirikulaulufid lauldes waimustufega lahingufse läkfiwad ja nii meeletlikult wõitlufiwad, et wastafed neid „raudkügedeks“ nimetama hakkufiwad. Nende abil sai ta a. 1644 Marstonmoer'i (l. marftnmuur) küla juures Yorki ligidal efimefe hiilgawa wõidu kawaleride üle. Seft ajast faadik oli Cromwell terwe sõjawäe

hing, kuigi parlament teda mitte otsekohe sõja ülemaks pealikuks ei nimetanud. Ta sai aga mahti terwet kerapeade sõjawäge oma rügemendi eeskuju järel ümber luua. Aastal 1645 häwitas parlamendi sõjawägi Naseby (l. neesbi) küla juures, lõuna pool Birminghami, terwe kuninga-sõjawäe ära. Kuningas pidi põgenema. Ta läks Shotimaale, kuid shotlased ei heitnud mitte tema poole, waid andsiwad ta Inglise parlamendi kätte.

7. Charles I-le surm a s a a t m i n e (1649). — Kerapead oliwad waenlase täielikult ära wõitnud, kuid juba oliwad nad eneste keskel lahku läinud, sest et nad ühisele otsele jõuda ei jaksanud, mislugust mõju ja kuju Inglise kirikule andma peaks. Laudi ajal suurendatud piiskopimõju ärakaotamise poolt oliwad küll kõik, kuid suurem hulk tahtis episkopkiriku asemele Shoti eeskuju järele täielist Calvini ehk presbyteri kirikut panna, millest paremale ega pahemale poole lahku ei oleks tohtinud minna. Kuid kerapeade hulgas oli wäike falk niisuguseid, kes usuasjus mingisugust sundust sallida ei tahtnud, olgu sundijad Anglikani kiriku piiskopid wõi Calvini kiriku presbyterid, waid kes igale ristikogudusele ja igale usufeltille täit usufalli wust nõudsiwad; ühtegi usuliiki ei pidanud walitsewaks riigiuloks lugema, üksigi usk ei tohtinud teise mõju all seista, waid kõik pidiwad iseseiswad (*independents*) olema ja oma wiisi järel Jumalat paluda wõima. Kuid usufalliwuse mõte oli alles nii uus ja harjumata, et parlament, waimulik seisus ja suurem hulk rahwast tema wastu ägedalt wälja astus. Kuna parlament ja rahwas presbyteri kiriku poole hoidma hakkasiwad, oliwad sõjawäes usuliselt iseseiswate ehk *independentide* poolhoidjad enamuses; wiimaste eestwedajaks sai Cromwell. Sel kombel saiwad presbyterlaste ja independentide asemel p a r l a m e n t ja sõ j a w ä g i üksteise wastafeks. Parlament tahtis sõjawäge lahti lasta, kuid puritani sõjamehed wõtsiwad kuninga wangi, läkliwad Londonisse ja sundisiwad seal parlamenti sõjawäe lahtilaskmise otsest tagasi wõtma. Kumbgi wastane erakond katsus nüüd wangis kuningat oma poole saada, ja kuningas lubas kord ühte, kord teist poolt toetada, kuid tõepoolest peffis ta mõlemaid. Ta lootis, et mõlemad erakonnad üksteise wastu waenu pidades nõr-

gaks lähewad ja tema siis jälle mõju oma kätte saab. Kuid selle kahekeelse mängu ohwriks langes wiimaks kuningas ise. Sõjawäe kannatus lõppes offa. Sõjamehed hakkasiwad ägedalt nõudma, et kuningas kui kõige werewalamise süüdlane kohtu kätte antaks ja kuningawalitsus üleüldise ära kaotataks. Sõjawäel seisis wabariigi kuju silma ees, mis wanal ajal kõikides kuulfates riikides maksmas oli olnud. Aga parlamendi enamus ei tahtnud seda mõtet kuuldagi, waid katsus kuningaga kokku leppida. Siis ilmus Cromwell sõjameestega parlamendi istumiseaali parlamenti puhastama; ta heitis parlamendist kõik presbyterlased wälja, nii et ainult weel 50—60 independenti parlamendiliikmeteks jäiwad, endisest arwust waewalt kümnes oia. Sest ajast saadik oliwad soldatid terwe maa tõlised isandad, kuid õnneks oliwad need soldatid, kes mitte palga- ja saagihimus tõtta ei olnud läinud, waid oma usu ja wabaduse kaitseks. Tõline usuwaim ja karsked elukombed walitsesiwad neid karedaid sõjamehi; ei wandumist ega õnnemängimist, ei priiskamist ega lodewat elu ei sallinud nad. Palwe ja jutlus ning läbirääkimised politika ja usu üle oliwad nende ajawiide. Nende „puhastatud“ parlament, mida pilgates „p e r a p a r l a m e n d i k s“ hüüdma hakati, asutas erakorralise kohtu, kelle kätte oflustamine kuninga üle anti. Charles I. ei tunnistanud kohut oma kohta mitte õigusewõimuliseks, kuid siiski mõistis kohus tema kui „tiranni, äraandja, mõrtsuka ja riigiwaenlase“ surma. Surmaotsus saadeti kuninga enese Whitehall'i (l. ueithaal) losi ees Londonis täide (1649). Kuninglikult ja kindla meelega läks Charles I. tapalawale. Peale kuninga surma kuulutati kuningawõim ja ülemkoda, kui „ilmaasjata ja kardetawad“ asutused, lõppenuks ja anti walitsus parlamendi walitud 41-liikmelise riiginõuukogu kätte, kuna „peraparlament“ ise seaduseandjaks koguks edasi jäi.

8. Inglise wabariik (1649—1653). — Inglise wabariigi põhjendajad oliwad käputäis independentistid, kelle käes riigi sõjawägi oli. Kuna nad ufuasjas täit südamefunnistuse wabadust nõudsiwad, oliwad nad poliitiliselt selle arwamise poolt, et ülemwõim riigis rahwa käes peab olema; seda õpetust oliwad Calvinid järeftulijad juba 16. aastafajal kuulutama hakanud.

Uue wabariigi walitsuse liikmete hulgas oli mehi, kes oma waimuannete ja puhtate püüete poolest olse hiilgaliwad. Cromwelli kõrwal oli tähtsam mees riiginõukogus Henry Vane (l. ueen), aadelimees, kes terwe oma elu wabadusele oli pühendanud. Ta põlgas kõike wägiwalda, oli presbyterlaste parlamendist wäljaheitmise ja weel waljumalt kuninga surmasaاتمiste wastu healt tõstnud; kui aga nüüd wabariik, tema püüd-miste siht, käes oli, heitis ta hea meelega tema teenistusesse. Laulik Milton, keda Inglise luuletajate hulgas Shakespeare kõrwal kõige suuremaks pidada tuleb, kuulla lugulaulu „Kadunud paradiisi“ sünnitaja, oli juba waremalt südamefunnistuse- ja sõnawabadust tublide kirjatükkidega kaitsnud ja põhjendas nüüd, kui riigisekretär noore wabariigi teenistusesse astudes, wägiwaldse kuninga surmamõistmist Europa ees olawasti. Wabariigil oli raske algus. Inglise rahwa suuremal osal ei olnud uuest riigikujult mingisugust arusaamist, osalt oli rahwas wabariigi wastu olse waenuline. Jirimaal kuulutati surma saadetud kuninga poeg Charles II. kuningaks. Jäegi Calvini usku shotlased ei tahtnud wabariiki kuuldagi ja wõtsiwad Charles II-le heaks sõjariistad kätte. Jseäraniis ei jõudnud wäljamaa riigid, olgu nad katoliku wõi protestandi usku, Inglise kuninga tapjaid küllalt hurjutada. Haagis ja Madridis tapeti Inglise saadikud ära, ja walitsused ei leidnud mitte tarwis olewat saadikute tapjaid karistada. Nagu omal ajal meregöõfid Hispania laewu, nii riisufiwad nüüd kuninga poolehoidjad wabariigi omasid mere; ka leidfiwad nad kõigis Europa sadamates warju ja kaitset. — Kuid wabariigi asutajad oliwad tugewad selles usus, et nad oma maale wabaduse oliwad kinkinud. Cromwell läks Jirimaaale ja maklis protestantlaste surmasaاتمiste eest hirmsa wihaga kätte. Tuhandete kaupa tapeti iirlasi ärawõidetud linnades maha, tuhandate kaupa aeti neid oma maade pealt ja taludest minema ja anti nende warandus siia afuma saadetud inglaste kätte. Siis häwitas Cromwell kahes lahingus Shotti wäe ära ja sundis shotlased wabariigiga lepingusse astuma; waewalt jõudis Charles II. wangisattumise eest üle mere põgeneda. Sellsamal ajal soetas Vane, kui merenõukogu eesistuja, wägewa sõjalaewastiku ja pani talle tubli mehe

juhatajaks, Robert Blake (l. bleek), kes enne puritanlaste wäes maaohwiffer olnud ja wiimaks oma aastafaja kõige kuulsamaks merekangelaseks sai. Kui ta oma laewastikuga merel ilmus, kuninga poolehoidjad mererööwliid ära häwitawad ja iga ekliteo eest mõõdukalt, aga kindlalt tawu nõudis, siis hakkasidwad Europa riigid Inglise wabariigi ees wärisema ja tõttasidwad temaga rahu wõi koguni lepinguid tegema. Mazarini nõuandel saafis noor Louis XIV. Cromwellile oma käega kirjutatud kirja, et teda Hispania wastu lepingut tegema meelitada. Raskelt karistada sai Hollandi wabariik, kes oma uue wenna wastu waenu üles oli näidanud. Stuartid oliwad Inglise mereasjad hooletusesse jätnud ja seda juhtumist oliwad hollandlased tarwitunud, et terwet meretagust kaubitsust Inglismaa ja ta asumaade wahel oma kätte kiskuda. Nüüd wõtsidwad inglased selle kaubitsuse nende käest ühe hoobiga ära, sest parlament andis 1651 n. n. laewasõidu-seaduse wälja (*act of navigation*), mis wõõrastele laewadele ära keelas peale oma kauba muud kaupa Inglismaale ja tema asumaadele wedada. Nii ei jäänud Hollandi laewadele enam mingit tööd üle. Selle seaduse pärast tõulis inglaste ja hollandlaste wahel suur mere sõda; selle jookkul löödi 15 kuu sees 10 merelahingut, muist Inglise Kanalis, muist Wahe meres. Niihästi hollandlased oma julgete admiralide Tromp'i ja de Ruyter'i all, kui ka inglased Blake ja Penn'i juhatusel tegiwad oma waprusega otse imetegusid. Wiimaks lahkus õnn hollandlastelt. Kui nad päris ära kurnatud oliwad, ei jäänud neile muud nõuu üle kui rahu paluda. Inglise merewõim oli elimiseks maailmas saanud.

9. Cromwelli walitus (1653—1658). — Inglise wabariik ei olnud laia rahwahulga seas kunagi poolehoidmist leidnud, ja sellepärast pidiwad tema põhjendajad peagi nägema, et riigikord, mis rahwale peale sunnitakse, ainult liiwa peale asutatud on. Kohe peale rahutegemist Hollandiga langes Inglise wabariik kokku. Cromwell, kes soldatite ebajumalaks saanud oli, hakkas uuesti tülist parlamendi ja sõjawäe wahel kinni ja ajas ka weel rahwa-asemikkude kogu jätised, n. n. „peraparlamenti“ ning riiginõukogu laiali. Selle löögiga kiskus ta ainuwalitsuse oma kätte. Ta ei olnud ialgi selle

arwamise poolt olnud, et ülemwõim riigis rahwa käes olema peab, waid oli ikka tarwilikuks arwanud, et rahwa üle isefei-faw wõim walitsegu, kelle tahtmine aga rahwa-afemikkude kogu ehk parlamendi tahtmise külge seotud olgu. Ta tundis eneses jõudu ja osawult küll, et riigijuhtimist enese kätte wõtta, ja ka auuahnust ei puudunud tal seks. Wabariigi kindlaksjää-mist ei uskunud ta juba muidugi mitte, ja nii otsustas ta jälle endist ainuwalitsust maksma panna, ainult selle wahega, et Stuartite asemel Cromwellid troonile astuwad. Kuid sõjawägi, kes tema tugi oli, ei oleks sellega ialgi päri olnud, et kuninga-wõim jälle lausa elusse kutsutaks; seepärast jättis Cromwell wabariigi nimepidi alles ja laskis end Inglismaa „protektoriks“, i. e. kaitsjaks, ehk „lordprotektoriks“ nimetada. Muidu aga walitses ta täissa wana kuningriigi waimus, kufus parlamentid kokku ja seadis ülemkoja jälle ametisse. Et aga nüüd peale kuningriiklaste ja presbyterlaste ka wabariiklased tema wastasteks löiwad, siis walis rahwas omale niifugused asemikud, kes kas Cromwelli enese wõi tema uutmoodu ainu-walitsuse wastased oliwad; see andis lordprotektorile põhjust mitu parlamenti üksteise järele koju saata. Cromwelli wõim põhjenes ainult sõjawäe peal. Sõjawäe laotas ta üle terve maa laiali ja wõis sel kombel iga mäslukatset juba tema tärkamisel ära lumbutada; tema salakuulajad nuuskisiwad kõik tema wastu elule tõuswad wandelitsid üles. Nii oli Inglise rahwas oma mäslu lõpul just sellesse seisukorda jõudnud, mille eest ta end mäslu abil oli hoida tahtnud, nimelt sõjawäe najale toetatud ainuwalitsuse alla. Muidu aga juhtis uus ainuwalitseja riiki wõimsalt ja targalt. Õigus ja seadus hakkasiwad kindlamalt maksma kui ialgi enne, ainult oma wõimu kallale ei lubanud Cromwell kedagi kangutama tulla. Independentide põhjusemõtte järel andis Cromwell kõikidele ufuliikidele, peale katoliklaste, usuwabaduse ja lubas isegi põlatud juutidele Londonis sinagogi asutada. Ta kiskus Inglismaa käest küll isemise wabaduse ära, kuid wälimises politikas tõstis ta riigi hiilguse kõrgele. Enne, Stuartite ajal, ei pandud Inglismaad Euroopa riikide keskel mitte enam tähele, kui mõnda wäikest riiki, nagu Saksi kuurwürstiriiki wõi Venezia wabariiki, kuid

Cromwelli sõjawäe ja wabariigi all asutatud sõjalaewastiku läbi sai Inglismaa üheks kõige enam kardetud riigiks Europas. Protektor saatis Prantfusmaale abiwäge *Hispania* wastu, wõttis *Dünkircheni* linna ära, mis läbi Inglismaa oma jala jälle mannermaale toetas, ja sai hispanlaste käest kaunima *Antilli* saare, *Jamaika*, Inglise alla. Europa protestandid waatafiwad Cromwelli kui uue Gustaf Adolphi peale, kes neid warjama pidi. Niikaua kui tema elas, ei liigutatud Prantfusmaal hugenottidel mitte juuklekarwagi. Kui Savojamaa hertsog oma Alpi orgudes asuwaid protestantlasi taga kiufama hakkas, oli tagakiufamise lõpetamiseks sellest küllalt, kui Cromwell kord ähwardas. Koguni paawst soowitas katoliku würstidele mõõtu pidada, sest muidu oli karta, et ta Rooma Sant' Angelo (l. Sant' and'helo) kindluses Inglise suurtükkide kōminat kuulda saab. Keset seda auu ja hiilguft furi Cromwell ära ja maeti kuningliku toredusega maha.

10. *Stuartite restauratsioon.* — Cromwell ei olnud küll kuninga nime, mis parlament talle pakkus, wastu wõtnud, kuid lugupidamine tema wastu oli siisgi nii suur, et tema poeg *Richard* (l. risherd) ilma wastupanemata tema järeltulijaks protektori-ametis tunnistati. Kuid uuel protektoril ei olnud sugugi sõjamehe annet ja seepärast ei pidanud wägi temalt lugu. Pool tahtes, pool tahtmata astus ta oma ametist tagasi, ja nüüd katkuliwad teised sõjaülemad Cromwelli asemele sõjawäe ja riigi etteotsa saada. Riigis hakkas hale korratas walitsema, ja Vane ning teiste katked, kindlat wabariikliff korda maksuma panna, läkliwad kõik nurja. Üks kindral, *Monck*, kes Shotimaal sõjawäge juhatas, mõtles riiki uuesti leaduslikule alusele seada, läks oma wäega Inglismaale ja leidis rahwa poolt toetust. Tema eestwõffel tuli pikk parlament, mis nüüd ainukene leaduslik wõim riigis oli, weel kord kokku, et enese lõppu ja uue parlamendi walimisi wälja kuulutada. Awalik arwamine oli korratuste mõjul nii wäga muutunud, et uuel parlamendil kindral *Monck*'iga ühes nõuus midagi kiiremat teha ei olnud, kui endist kuningafugu jälle Inglise troonile tagasi kuttuda. Surma saadetud *Charles I*-se poeg *Charles II*, kes sel ajal mannermaal elas, oli walmis tagasi tulema, saatis

omalt poolt parlamendi kätte manifesti, milles ta amnestiat (üleüldist andeksandmist) ja usuwabadust töotas. Parlament offustas, et wana seaduse järele ka edaspidi riigi ülemwõim kuninga, alamkoja ja ülemkoja käes üheskoos olgu. A. 1660 tuli Charles II. Londonisse tagasi, kuna rahwas rõõmul hõiskas. Seda toimetust hüütakse Inglise ajaloo Stuartite restauraationiks ehk tagasikutsumiseks. Kõik rahwas oli seda soowinud, ainult puritani usku sõjawägi ei tahtnud seda mitte. Kuid ühise juhatuse puudusel oli tema üksmeel ja mõju häwinenud ja wiimaks lahutati sõjawägi koost päris ära. Amnestia ja usuwabaduse töötusest hoolimata laskis Charles II. oma poolehoidjaid wiha sees möllama hakata. Niipea kui troon kindlasti tema käes oli, ei arwanud ta enam tarwis olewat sõna pidada. Cromwelli surnukeha kisti hauast välja, poodi üles, raiuti neljaks katki ja põletati ära. Ühes kolmeteistkümmne „kuningatapjaga“ pidi ka auus Vane, wabariiklaste pea, tapalawale minema, ja Milton, kes wabariiki ustawalt teeninud oli ja temale kuni surmatunnini truuks jäi, pidi peaaegu sellefama saatuse ofaliseks saama. Kirikuwalitsus anti jälle piiskoppide kätte ja puritanlasi hakati kibedasti taga kiufama.

11. Charles II. (1660—1685). — Uus kuningas oli wilets walitseja, kes lodewat elu elas, priiskas ja sellejuures tähtsad riigiasjad hooletusesse jättis. Ta langes otse rahwa põlguse alla, kui ta rahanäljas tähtsa Dünkircheni, mis Cromwell riigile juurde wõitnud, Prantsusmaale ära müüs, ja kui ilmsiks tuli, et ta kolmemiljonilise aastapalga eest enese täitfa Louis XIV-ma käsualuseks alandanud ja kohustuse oma peale wõtnud oli temale sõjaajal merel ja maal abi anda ja ise katoliku usku minna. Katoliku ufu nimigi tuletas juba inglastele Werise Mary tuleriitafid, armadat, püsirohu-wandefelssi ja protestantlaste mahatapmist Jirimaal meelde. Kui siis kuninga wend James, Yorki herfzog, awalikult katoliku usku läks, kui tähtsamad kohad riigiwalitsuses ja sõjawäes katoliklaste kätte anti, siis hakkasiwad siinamaalised kuninga poolehoidjadgi kahtlema. Parlament, kes alguses agaramalt kuninga poole hoidnud oli kui kuningas ise, andis n. n. wandeseaduse (*test-act*) välja (1673), mis nõudis, et keegi midagi awalikku

ametit oma kätte saada ei tohi, kes mitte wandunud ei ole, et ta riigiufu poole hoiab; selleläbi tõrjuti kõik katoliklased riigiametist eemale. Järgmine parlament näitas oma umbusaldust kuninga vastu selleläbi üles, et ta kuulsa *Habeas corpus*-seaduse wälja andis (1679). Selles seaduses korraldati täielikumalt *Magna charta* määrust, et iga wangisattunud inglane ehk tema asemel tema sugulased wõi tuttawad kirjalikku seletust wangipanemise põhjuse üle, ühtlasi ka kohtu kätte andmist 24 tunni jooksul nõuda wõiwad; alles kohus wõis wangisolemist pikendada, aga ka wangiwõetud inimest lahti lasta ja temale wõimalust anda ülekohtuse wabaduseriisumise eest kaebust tõsta. Peale selle wõttis rahwapartei küsimuse üles: kas wõib Yorki hertsog, kes katoliku usku läinud, Inglise troonile saada, kui Charles II. ilma lapsi järele jätmata sureb. See küsimus lahutas rahwa uuesti kahte erakonda, mis kawalerisid ja kerapäid meelde tuletasid: kojapartei, kes James'i poolt oli, hakkas oma wastaseid w h i g'ideks kutsuma — sõimunimi, mis muidu Shoti mäsuliste protestandi usu hullustajatele anti, kuna rahwapartei selle vastu kojapartei liikmeid t o r y'deks nimetas; seda sõimunime kandisid muidu katoliku usku rõõwliid Iiri maal. Nimed jäiwad kestma, kuid kaotasid sõimuinaigu juurest ära, ja weel tänapäew on Inglismaal wanameelse nimi tory, wabameelse nimi aga whig. Kummagilt poolt hakati parteituhinas inetuid tempusid tegema. Whigid süüdistasid ülekohtuselt wastaseid, need olla uue püsirohu-wandeleksi asutanud, ja saatsid wale tunnistajate waral hulk kõrgeft looft torysid tapalawale. Kuid nende ülekohtuste tapmiste tagajärjel löi awalik arwamine jälle kuninga poole, kes juhust tarwitas: ta laskis whigimeelise parlamendi lahti ja tõstis nüüd wastaste peale omalt poolt salafelksi asutamise päraft süüdi. Whigide peamehed pidid surma minema, paljud maksid suuri trahwisummasid; üks Hampdeni järeftulija maksis näit. 40.000 sterlingnaela.

12. Stuartite troonilt tõukamine ja õiguste kuulutamine (1688—1689). — Kui Charles II. suri (1685), kasvas noor Monmouth'i (l. mónmõis) hertsog, tema wäärpöeg, whigide abil uue kuninga James II-se vastu mäsu

tõsta. Kuid kerge waewaga sai James temalt jagu ja saatis ta tapalawale. Ülemkohtunik *Jeffreys* (l. *dihéffris*), kes kõigi werejänuliste ja mõjualuste kohtunikkude eeskuju on, käis maakonnalt maakonda ja saatis 350 mäsfulalt noore hertflogi kaaslöödlastena wõllasse. Üks naesterahwas põletati elufalt ära, sellepärast et ta ühele põgenejale peawarju oli andnud, ja peale 800 inimele müüdi mere taha orjaks. James II., kõwa südamega ja tõlbi mõistusega mees, ei olnud minewikust midagi õppust wõtnud. Ta alutas seiswa sõjawäe, ütles, et tal õigus on oma arwamise järele seadust täita wõi täitmata jätta ja ka mõnele teisele lubada seaduse wastu käia. Sellepärast nimetas ta, test-aktiiv hoolimata, tähtsate riigiametite peale katoliklasi ja laskis nende eest protestantlased lahti, heitis piiskopid, kes tema seadusewastaseid tegulid mitte heaks kiita ei tahtnud, wangihooesse ja hakkas juba Rooma paawstiga nõuu pidama, kuidas Inglismaad paawsti mõju alla tagasi saada. Et oma rahwa wastu seljatuge leida, alandas ka tema, nagu tema eelkäijagi, end Louis XIV-ma käsualuseks, ja seda juht sel ajal, kui kõikide riikide protestantlased ahastusega nende hirmutegude peale waatasiwad, mis Nantes'i edikti tühjakstunnistamise kannul käisiwad. Kuid weelgi kannatas rahwas waikselt, lootes, et peale Jamesi surma troon tema tütre Mary kätte läheb, kes protestandi usku ja Hollandi maawalitsejal, Orange Wilhelmil, mehel oli. Kui aga Jamesi teisel abikaasal poeg sündis ja see katoliku usku ristiti, siis oli kõik tulewikulootus kadunud; isegi toryd arwasiwad nüüd mäsflu tõstmiseks silmapilgu kätte tulnud olewat. Nende juhid rääkisiwad whigidega kokku ja mõlemad erakonnad kutsusiwad Jamesi wäimehe Orange Wilhelm III-ma omale appi. Wilhelmi püüe oli Inglismaad ülemeelse Louis XIV-ma mõju alt lahti kangutada, sellepärast wõttis ta kusse wastu, purjetas oma laewastikuga Inglile randa, wiis oma sõjawäe maale ja läks Londoni peale. James oleks nüüd hea meelega järele andnud, kuid kõik jättsiwad ta maha; isegi tema sõjawägi hõiskas Wilhelmile wastu. James pidi Prantfusmaale põgenema, kus ta Louis XIV-ma käest armupalka saama hakkas. Wilhelm III. kutsus „konwendi“, i. o. ilma kuningata parlamendi kokku, kes Inglise trooni tühjaks tunnistas,

sest et James II. rahwaga tehtud lepingu rikkunud ja wäljamaale põgenedes trooni maha jätnud oli. Tühjaks jäänud troonile kussus parlament Wilhelmi ja tema abikaasa Mary. Kuid läinud aja juhtumised oliwad parlamendi etteawaatlikuks teinud, sellepärast nõudis ta Wilhelmi käest, et ta õigustekuulutusele (*declaration of rights*, l. diklereehn ow raits) alla kirjutaks, mida Wilhelm ka tegi (1689). Õigustekuulutuses oliwad Inglise rahwa wabadused üles loetud, millede rikkumise pärast rahwas kuningate wastu üles oli astunud: kuningas ei tohi enam kedagi inimest seaduse täitmiseft wabastada; maksulid tohib ta ainult parlamendi offuse põhjal lisse nõuda; seiswa sõjawäe pidamiseks on parlamendi luba tarwis; riigi kodanikkudel on õigus kuningale ja parlamendile palweid ning kaebtusi lisse anda; parlamendis peetud kõnede eest ei tohi kedagi wastutusele wõtta; walijad wõiwad wabalt rahwaasemikka walida. Ühtlasi keelati õigustekuulutuses ära süüdlastele halastamata ja mitte-harilikka karistusi peale panna ja anti igale kohtualusele õigus, ametlistest kohtunikudeft mööda minna ja oma kaaskodanikkude ehk n. n. wannutatud meeste offuse alla heita. Wannutatud meeste kahtuid peamad inelafad häigä mäinfamähe haitfaks ülel.

helm III. heitis nad wäewõimuga alla. Kui ta auusa walitfufe järele a. 1702 ilma lapfi järele jätmata furi, andis parlament trooni tema naeseõe Anne'le, kes James II-se noorem tütar ja protestandi ufus üles kaswatatud oli, kuna James II-se katoliku usku poeg kõrwale jäeti. Wiimane katfus Hispania päranduse- sõja ajal Shotimaa l' omale poolehoidjaid sobitada, kuid katse tagajärg oli ainult see, et mõlema maa parlamendid järgmise offufe tegiwad (1707): Inglismaa ja Shotimaa, kellel James I-ff' laadik ainult üks ja seefama kuningas olnud, astugu nüüd Suur- britannia nime all üheks riigiks kokku, millel üks ja see- sama parlament ning ühed ja needfamad seadused olgu. Peale Anne surma kufufuti parlamendi offusel Hannoveri kuurwürft Georg, kes ema poolt James I-se järeltulija oli, Inglife troonile. Uus kuningas, kes Inglife keeltgi ei oskanud, hoolitfes oma Sakfa kuurwürstiriigi eest palju enam, kui oma uue kuning- riigi eest, kuhu ta ainult harwa nagu wõõrfile tuli. Tema all läks parlamendi wõim weel suuremaks, kuna kuninga wõim ikka enam kahanes. Kuningal oli küll õigus parlamendi offu- sid kinnitamata jätta ja neid selleläbi maksma hakkamast keelda, kuid Wilhelm III-mast laadik ei tarwitunud üksigi kuningas enam oma keelu- ehk *veto*-õigust. Ka sai pruugiks, et kuningas ainult niilugused ministrid ametisse paneb, keda parlamendi enamus ufaldab, ilma selle peale waatamata, kas nad kuningale enesele meelt mõöda wõi wastu- meelt on. Nii oli riigi saatufe juhtimine tõepoolest parlamendi käes. Seega tuletab Inglife parlament oma ajalooliku tähtfufe poolest Rooma wabariigi senatit meelde. Ajalugu paneb Han- noveri looff kuningaid, George (I. dshordsh) Elimest (1714—1727), George Teist (1727—1760), George Kolmandat (1760—1820) ja George Neljandat (1820—1837) wähe tähele, seda enam aga suuri selle aja parlamenditegelasi Walpole (I. wollpool), Pitt'i Wanemat ja Nooremat ning Fox'i, kes kui ministrid maad walitfesiwad. — Suurbritannia riigis oli niifamafugune wabadus aset kui Hollandis ja niifamafugune suur ja ühetaoline rahwas nagu Prantfusmaal. Kahe maa head küljed oliwad fiin ühel maal koos; sellepärast tõufis Inglismaa kõrgemale kui kumbgi neist kahest maast. Wiimaste Stuartite all oli Inglismaa Prant-

fusmaa käfualufeks langenu, kuid Wilhelm III-ma all tõufis ta korruga Europa wabadufe kilbiks Prantfufe kuningate auuahnete plaanide wastu. La Hogue merelahinguga sai ta walitfufe merel oma kätte, ja Marlborough wõidud Hispania pärandufe- sõja puhul näitafiwad, misfugune kardetaw waenlane ta ka kuiwal maal olla wõib. Ühtlasi oli tema afumaade arw kiirelt kaswamas. Wõitlufe jookfuf kuninga ja parlamendi wahel oli Põhja-Amerikasfe üks Englise afundus teife järel tekkinud, ja Ida-India kaubafelts oli Ees-Indias enefele jalatuge mureffenud, kuna ta idarannas Madrafi, läänerannas Bombay ja Gangesfe jõefuus kalameeste küla Gowindpuri omandas, milleft kiiresti hiiglalinn Kalkutta wälja kaswas. Nagu Europas, nii pidi Suurbritannia ka teistes ilmajagudes ja merel ifeäranis Prantfufe mõju wastu wälja astuma; terwe 18. aastafaja jookfuf oli Englise politikameeste pea-ülesandeks seda wõiftlejat riiki kõrwale ning maha suruda. Suures mere- sõjas, mida Austria pärandufe sõjaga ühel ajal peeti, näitas Englise laewastik jälle hiilgawalt oma wõimu Prantfufe laewastiku üle, ja feitsmeaastafe sõja ajal häwitas Inglismaa prantslaste afumaad Põhja-Amerikas ja Ees-Indias ühekorruga ära, nii et tal fiin enam ühtegi riiki wõiftlemas ei olnud. — Nii oli Inglismaa oma laewastikuga ja oma afumaadega kõigifst teistest riikidest ette faanud, ja jõudis nüüd ka weel kaubitfemifes maailmaturul kõigifst teistest kaugemale. Englise merekaubitfuf oli alles a. 1650 wiis korda wähem olnud kui Hollandi oma, aga juba 1750 oli ta Hollandist kaugele ette jõudnud. Englise tõõstuf oli õitfema hakanud, sest et riigiwalitfuf teda fiin wähem kui kufagil mujal oma feadluste ja korraldustega takistamas oli. Waimuka shotlase James Watt'i (l. uott) leitud aurumafin (1764) ja puufepa Hargreaves'i (l. hargreews, 1767) ning juukfeliikaja Arkwright'i (l. árkráit) leitud ketramifemafin kufufiwad Englise fuurtõõstufefe elusfe. Ka maapõue rikkufid, ifeäranis „muste teemantifid“ (l. o. kiwifüft) hakati ikka agaramalt wälja kaewama. Põllutõõlifed, kes wabariigi ajal mõifamakfufidest ja teotegemifidest lahti oliwad faanud, ei jäänud teistest tõõharufidest mitte maha. Nii tõftas Suurbritannia 18. aastafaja jookfuf suurte

fammudega edali ja jõudis politikawõimu ja kaubitsemise, laewalõidu ning tööstuse suuruse tõttu nii kõrgele, kui seda ajaloos enne mitte nähtud ei ole.

III. Aultria- ja Preisimaa.

1. Aultriamaa kuni Belgradi rahuni (1739). — Peale 30-aastase sõja lõppu jäiwad Saksimaa piirid wälimate naabrite wastu umbes poolteistkümne aastat otta suuremalt jaolt endisteks, kuid seespidi langes Saksimaa wäikestesle würstiriigikesesle, mida arwu poolest sajandeid oli ja mille würstid ning würstikeled igaüks oma maakest kui piiramata ainuwalitsejad ehk suwerenid (Prantsl. k. *souverain*) juhtisiwad. Nende walitsejate tegewusel muud tähtsust ei ole, kui et nad oma toreda kojaelu ja suurte sõjawäe-kuludega oma alamaid rohkesti wälja kurnasiwad. Ainult kahes Saksimaa riigis, Aultrias ja Preisimaal, tukkus wärskem poliiline elu; sel põhjusel hakkasiwad need mõlemad riigid ka kiiresti suureks kaswama. — Aultria wõitis oma tähtsuse keiser Leopold I-le (1657—1705) all, kelle ajal türklased hiilgawate wõitluste läbi Europat ähwardamast tagasi tõrjuti. Mohammedi ja Suleimani järeltulijad Türgi walitsejad ehk sultanid oliwad nõrgad mehed, kes lallisiwad, et nende asemel „suurwesirid“ (kõige kõrgemad riigiametnikud) riigiasju juhtisiwad. Kuid weel oli Buda linn Ungrias türklaste käes, ja weel kord ajasiwad Türgi wäed a. 1683 Europa hirmu täis. Ungarlased, kelle wabadust Leopold I. ähwardas, kutsusiwad omale türklased appi, ja need tuliwad suurwesiri Kara Mustafa juhatusel all 200.000 mehega Wieneri alla. Linn oleks waprast wastupanemistest hoolimata peaaegu nende kätte langenud; kuid Leopoldi sõjapealik, Lothringi hertsog Karl, kelle Louis XIV. tema riigist ära ajanud ja kes siis Aultria teenistusesle astunud oli, sai Sakli ja Baieri kuurwürstide käest abi, peale selle ka weel wapra Poola kuninga Jan Sobieski käest, kes ise terwe sõjawäega appi ilmus. Sakslased ja poolakad said wienilinna müüride all ühel jõul türklastest jagu, keda arwu poolest küll enam oli. See wõit sai pöörpäewaks Ida-Europa riikide saatuses. Lothringi hertsog Karl wõttis Buda

linna türklaste käest formijooksul ära ja lõi neid weel kord Mohási (l. móhatši) lahingus. Teine Austria sõjapealik, prints Eugen, wõitis peale selle türklased lõpulikult ära. Ka tema oli wõõrsilt pärit, nimelt Savojaamaalt, oli Prantsusmaal sündinud; aga et Louis XIV. sellest nooreltmehest tema nõrga kaswu ja kehwa wälimuse pärast ei hoolinud, siis läks ta Wieni, kus ta ruttu kõrgele tõusis. Zenta linna juures, Tiſa (l. tisa) jõe kaldal, sai ta türklaste üle ofustawa wõidu (1697): 30.000 waenlast sai sel puhul jaolt Tiſa laenetes, jaolt sõjatules ofsa. Karlowiſi rahu (1699) sai Austria Türgi käest pea terve Ungria-, Slawonia- ja Siebenbürgenimaa omale. — Weel suuremat hiilguft tõi prints Eugen, Austria suurem sõjapealik ja riigitegelane, Leopold I-le poegadele, Joseph I-le (1705—1711) ja Karl VI-le (1711—1740), oma wõitude läbi Hispania päranduse sõjas, mille tagajärjel ta Habsburgidele Belgia, Lombardia ja Napoli wõitis. Siis astus ta jälle türklaste wastu, lõi neid 1716 Peterwardeni juures, wõitis tugewa kindluse Belgradi ära ja sai rahulepingu läbi 1718 Austriale hulga maid juurde, nimelt Banati, s. o. wiimse osa Ungriamaad, põhjapoolse Serbia ja Walachia kuni Alutast laadik. Kuid ta sai ise weel näha, et üks jagu tema wõidetud maid jälle kaoffi läks. Karl VI. segas end Poola kuningawalimise loosle ja sai nii siis omale Prantsusmaa waenlaseks. Elatanud prints Eugen ei olnud sellele järgnewas „Poola päranduse sõjas“ mitte õnnelik, ja keiser Karl VI. pidi 1735 Napoli ja Sicilia Hispania Bourbonide sugulastele ära andma. Kui keiser Karl peale oma suure sõjapealiku surma (1736) laadud kahju türklaste kulul tafa teha tahtis, ei õnnestanud sõda jällegi mitte ja ta pidi Belgradi rahu (1739) selle kindluse, peale selle Serbia ja Walachia sultanile tagasi andma. Sellest hoolimata oli Austria riik siiski weel suurwõim Europas; küll ei olnud tema walitsejal kui Püha Rooma riigi keisril midagi tähtsust, kuid keisri pärismaad tegiwad ta üheks kõige wõimsamaks walitsejaks Europas.

2. Suurkuurwürst (1640—1688). — Nagu endine piirimaa Austria (*Markgrafschaft Oesterreich*) Habsburi tõugu walitsejate all Austria-Ungria suurriigiks kaswas, nii sai endi-

sest piirimaast Brandenburgist (*Markgrafschaft Brandenburg*) Preisi suurriik Shwaabimaalt pärit olewa Hohenzollerni tõugu walitsejate all, kes Konstanz'i kirikukogu ajal keiser Sigismundi käest Brandenburi piirimaa omale laenuks saanud oliwad (1415). 17. aastaja algul kaswas nende laenuriik poole suuremaks, sest sel ajal saiwad nad päranduse teel Kleeve hertsogiriigi ja mõned muud maad Rheini jõe ääres omale, peale selle a. 1618 weel Preisi hertsogiriigi (praeguse Ida-Preisi maakonna), endise Saksa ordumaa, kus endise Hohenzollerni tõugu ordumeistri Albrechti sugu ära kustunud oli. Westfali rahu läbi (1648) sai Brandenburi-Preisi riik jälle hulk maad juurde, nimelt suurema jao Pommerimaa ja Magdeburi linna. Selleaegne sugukonna pea Friedrich Wilhelm, keda Suureks kuurwürstiks kutsufakse (1640—1688) oli juba nii tugew, et Europa riigid oma asju arendades enam temast mööda minna ei saanud. Et oma maid, mis tükkide kaupa üksteisest lahus oliwad, mõjusamalt kaitsta, alutas ta seiswa sõjawäe, wõttis sellega pikalt sõjast osa, mis sel ajal Rootsi- ja Poolamaa wahel möllas, ja oskas asja nii ajada, et ta oma Preisi hertsogiriigi Poola ülemwalitsuse alt lahti peastis (1660). Louis XIV-ma sõja puhul Hollandiga lõi Suur kuurwürst rootslastest lahku, kuna ta siiamani nendega enamasti käilikäes käinud oli. Ta heitis Hollandi poole, rootslastel aga hoidliwad Prantse poole ja langeliwad tema maa peale, kui ta oma sõjawäega ise Rheini ääres wiibis. Kiiresti tõttas ta koju, lõi rootslasi Scharbellini lahingus (loode pool Berliini) oma hea raskawäe tõttu offustawalt (1675) ja wõttis Pommerimaa rootslaste käest oma alla. Nijmegeni rahulepingus jätliwad tema lepinguosalised ta aga hädasle ja ta pidi wõidetud maad jälle käest ära andma. Kuid wõit kuulla Rootsi wäe üle tegi Brandenburi nime terwes Europas lugupeetawaks ja kardetawaks. Oma riigi siseilmes politikas on Suur kuurwürst piiramata ainuwalitsuse põhjendaja. Seisuste asemikud, kes ükikutes riigiolades koos käiliwad, katsufiwad oma maade iseäraldusi alal hoida, kuna Friedrich Wilhelm jälle kõiki ama maid ühede ja nendesamade seaduste järele walitseda tahtis; et seda mõtet teoks teha, pidi ta seisuste asemik-

kude õigusi rikkuma. Brandenburgi maapäewa ei kutsunud ta 1653. aastast saadik enam kokkugi. Et oma wõrdlemisi suure, seiswa sõjawäe jaoks raha saada, edendas ta Colberti eeskuju järel kaubitlust ja tööstust ning kassus igawiisi 30-aastase sõja läbi saadud haawu parandada. Kahel käel wõttis ta hugenottilid wastu; peale Nantes'i edikti tühjastunnamist põgenes neid kuni 20.000 inimest tema riiki; siin paniwad nad oma waranduse, ufinuse ja teadmised oma ja riigi kasuks töösse.

3. Kuningriik Preisiimaal (1701). — Tema heasüdameline ja edew järehtulija Friedrich I. ei tundnud suuremat õnne kui Prantsuse kuninga hiilgust ja kojakombeid järele teha. Siiski sai tema walitus Preisi riigile sellel läbi tähtsaks, et ta Hispania päranduse sõjast osawõtmise eest keiser Leopold I-se käest a. 1701 luba wälja kauples end Preisiimaal kuningaks nimetada. Ta ei nimetanud end mitte Brandenburgi kuningaks ühtlasi, sest et keiser Sigismund selle maa Hohenzollernitele ainult laenuks oli andnud, waid kuningaks Preisiimaal (*König in Preussen*) üklinda; a. 1660 oli see maa laenu-wahekorra Poolamaaga ära lõpetanud, nii et Hohenzollernid ainult siin suweren-walitsejad oliwad. Friedrich I. kassus ka kui kunstide ja teaduste eest hoolitseja oma ümber hiilgust sünnitada. Ta asutas Halle linna ülikooli ja Berliini linna Prantsuse eeskuju järel kunstide- ja teaduste-akademiia, kusjuures tal selle aja suurem teadufemees Leibniz abiks oli. — Koguni teistsugune mees oli Friedrich I-se poeg Friedrich Wilhelm I. (1713—1740). Ta oli labase, toore waimuga inimene, kuid sealjuures tark ja kokkuhoidlik peremees oma riigis; kõrgema hariduse wäärtusest ei mõistnud ta lugu pidada, kuid riigi hea käekäigu eest kandis ta tõsiselt hoolt. Iga kutsutud akademiialikmed, muusikamehed ja näitemängijad kihutas ta oma teed, walwas terawalt ametnikkude järele, kes siin nagu mujalgi riigi kulu peal omale rikkust koguda püüdsiwad, ja kassus ise igal wiisil raha kokku panna. Ainukene asi, mille peale ta raha raatlis raijata, oli tema riigi kohta arwurikas sõjawägi, wiimaks kuni 85.000 meest suur; „w a n a d e s f a u l a n e“ (Desfau würft Leopold) oli selle wäe wiffade, jala- ja rüürikahoopide ning läbi lipu ajamise abil peenikeselt

wälja koolitanud. Heäranis uhke oli kuningas oma ihupolgu peale, kuhu ainult kõige pikemaid mehi wastu wõeti, keda miljoniliste kulude waral kõigest Euroopast kokku otfiti ja warastati. Et ta peale Põhja sõja, mille lõpul ta tähtsama osa Pomerimaa d Rootsi käest omale sai, muidu ühestgi sõjast osa ei wõtnud, waid rahu pidas, siis hakkasiwad Europa walitsejatekojad teda mitmet pidi pilkama, et miks ta sõjawäe ülespidamise peale ilma-aegu raha raiskab; kuid nad ei teadnud aimatagi, misluguse käepideme ta sellega oma suurele pojale walmistas.

IV. Poola-, Rootsi- ja Wenemaa.

1. Poola riik lagunemas. — Pihastama lõõnud siisemisest korrast hoolimata oli Poolamaa weel 17. aastalaja esimesel poolel kõige wägewam riik Jda-Europas; alles 30-aastane sõda tõi tema nõrkuse ilmsiks ja tõstis Rootsimaa tema asemele wägewamaks riigiks Jda-Europas. Poolamaa ei oskannud suurest wõitlusest, mis 30 aastat Saklammaad kurnas, omale mingifugult kasu soetada, waid raiskas sel ajal oma jõudu Türgi sõdade peale. Ka Wenemaa, mis esimeste Romanowi soost tsaaride all wõimsamaks oli läinud, sundis Poolamaad oma filmi lääne poolt ida poole pöörama, sest sel ajal algas wõitlus Ukraina pärast, millest Poola-, Türgi- ja Wenemaa osa wõitlitud. Kuid peale 30-aastase sõja lõppu tuli Poolal raske wõitlus Rootsimaaaga läbi wõidelda. Wäsa soost kuningad Poola troonil (Zygmunt III., tema pojad Wladislaw IV. ja Jan Kasimir) ei jõudnud mitte ära unustada, et Rootsi troon õieti nende oma peaks olema, ja kuigi nad Rootsimaa kohta mõjuda ei suutnud, siis nimetasiwad nad endid wähemalt Rootsi kuningateks. Kui peale Kristina tagasiastumist Karl X. Rootsi troonile astus, siis ei tunnistanudgi Jan Kasimir teda enam Rootsi kuningaks; seepärast tungis Karl X. suure sõjawäega Poolamaale (1655) ja wõitis pea terwe Poola riigi ära. Ta wõttis pealinna Krakowi ära ja sai kolmepäewases Warshawi lahingus (1656) hiilgawa wõidu Jan Kasimiri üle. Kuid poolakad said abi keisri, Taani- ja Wenemaa käest; nende wastu Roots ükfinda seista ei suutnud ja pidi wõidetud maad jälle käest

ära andma. Järgnevatel sõdades pidi Poolamaa Smolenski, Kiiwi, Tšhernigowi ja osa Ukrainat pahempoolel Dnjeperi kaldal Andrusowo lepingu põhjal (1667) Wenemaale andma. Türklased võitsivad Poola käest Podolia ja parempoolel Dnjeperi kaldal oleva osa Ukrainat oma alla. Türklastele astus kuningas Jan Sobieski võidurikkalt vastu, kuid ka tema võidud ei toonud Poolale enam mingit kasu, sest et ta riigi liisemist korratult lõpetada ei jaksanud. Tema surma järel tõusis äge erakonna-võitlus uue kuninga valimisel. Kuningaks sai viimaks Sakli kuurvürst August II. (1697—1733), sest et ta walijatele rohkem salamaksu anda jõudis kui tema wastane. Tema walitule ajal kaotas Rootsimaa Karl XII-nda all juutiwa osa Ida-Europas Wenemaa kätte, kus sel ajal Peeter I. walitles. August II. oli Peeter Suure lepinguosaline ja ainult sellepärast jõudisgi see lõbutseja ja pillaja kuningas trooni oma wastase Stanislaw Leszczyński (I. Ielhtšinski) (1704—1709) käest, kelle Karl XII. Poola troonile pani, jälle tagasi laada. Aga Põhja sõjast ei saanud Poolamaa mingit kasu, sest Poola slachta, kes erakondadesse oli langenud, kiskles pimedast pealt oma keskel, kuna Poola naabrid: wenelased, preislased, taanlased, rootslased ja türklased suurt võitlust pidasiwad. Kui ähwardaw Rootsi hädaoht viimaks möödas oli, sumbutas kuningas August slachta mäsku ära ja jõudis kuningawõimu tõstmiseks niigi palju teha, et ta õiguse sai kindlat, kuigi väikest maksu kroonu heaks võtta ja väikest alalist sõjawäge pidada. Kuid slachta „kuldset wabadust“ ei jõudnud ta mitte ära häwitada, seega ka mitte riigi keskwoimu suurendada.

2. Rootsi suurwoim. Karl X. Gustaf (1654—1660) ja Karl XI. (1660—1697). — Rootsimaa oli Wasa soost kuningate all katoliku tagurluse vastu wõideldes suureks ja oma lihile — Lääne merd enese woimualuseks teha — Gustaf Adolfi ja tema koolis õppinud riigitegelaste all ligidale saanud: Lääne mere põhja- ja idarand Soome-, Ingria-, Eesti- ja Liivimaaga, Läänemere saared — Saaremaa, Gotland ehk Ojamaa j. t. — ning tükk Lääne mere lõunaranda, nimelt Pommerimaa Stralfundi kindlusega ja Wismari linn oliwad Rootsi käes, peale selle weel tükk Põhja-Saklammaad vastu Sakia-Põhja merd, ni-

melt Breemeni ja Verdeni piiskopkonnad; nii oli Rootsimaa kahtlemata elimefeks riigiks Ida-Europas tõusnud. Peale suure Gustaf Adolfi surma hoidis riik end tublide riigi- ja sõjameeste abil oma endifel kõrgufel; peale tema tütre Kristina troonilt astumise kestis Rootsi riigi hiilguseaeg kolme Karli (X., XI. ja XII.) nimelise tubli kuninga all enam kui pool sada aastat edasi, kuni wiimaks suur Põhja sõda Rootsi võimu murdis ja Wenemaa kõrgele tõstis. — Kristina järeltulija, Gustaf Adolfi õepoeg Karl X. Gustaf, Pfalz-Zweibrückeni tõugu (1654—1660), offis omale tuge alamateft seisusteft ja need offustatiwadgi Stockholmi riigipäewal (1655), et osa mõisaid, mis enne kroonu päralt olnud, aga aja jookful laenudena aadelimeeste kätte antud, nüüd jälle kroonu kätte tagasi võtta tuleb. Kuid uus kuningas oli enam sõja- kui riigimees, jättis kodused asjad riiginõuukogu hoolde ja tõttas ise Poola Jan Kafimiri wastu sõtta; see peafis tema käeft ainult naabrite waheleastumise läbi. Wene tsaar Aleksei kuulufas Rootfile sõda ja langes Käkifalme ja Läänemeremaade peale. Ka Taanimaa algas Rootliga sõda; seepäralt jättis Karl X. Poolamaa maha ja läks Taani wastu. Üle kinnikülmanud Beltide tõttas ta Sünen'i ja Själlandi saartele ja fundis Taanimaa Roskilde's rahu tegema (1658); rahulepingu põhjal pidi Taanimaa Skandinaivia poolsaare lõunaranna maad (Skåne, Halland, Bohuslän), peale selle tüki Norramaad (Trondhjem) ja Bornholmi saare Rootfile andma. Uus sõda, mida kärfitu kuningas Taanimaa wastu algas, ei toonud talle enam õnne, sest et Kopenhageni elanikud waimustufega oma linna rootslaste wastu kaitsesiwad ja Taanimaa pealegi Hollandi käeft abi sai. Keft sõda furi Karl X. ära ja jättis 4-aastase poja Karl XI. (1660—1697) maha. Uue kuninga asemel tegi selle ema ühes eestkõftjate koguga naabritega kiiresti rahu: Taanimaa sai Trondhjemi ning Bornholmi tagasi. Poola Jan Kafimir ütles enda Rootsi kuninga nimeft lahti; Wenemaa ning Rootsi wahel jättis Kaarde rahuleping (1661) riigi piirid endisteks. — Kui Karl XI. täisealifeks oli saanud ja ise riiki walitfema hakkas, pidi ta Prantfufe meelituste mõjul eestkõftjate algatud uued õnnetumad sõjad ära lõpetada katfuma. See läks tal ka korda: Brandenburiga tegi ta Prantfusmaal

Saint-Germain'is (l. läng-lhermäng) ja Taaniga Lundis rahu (1679); lepingute põhjal sai ta ka need maad, mis wahepeal Rootsi käest ära oliwad wõidetud, jälle tagasi. Rahwa usaldus kuninga wastu kaswas õnnelikkude rahulepingute läbi suureks, kuna sõjaõnnetuste süü aadelimeeste ja nende mõju all olewa riiginõukogu peale weeretati. Seda meeolelu tarwitas Karl XI., et alamate riigifeisuste abil aadeli mõju murda ja kuninga piiramata ainuwalitsust maksma panna. Alamate feisuste, iseäranis talupoegade meel oli aadelifeisuse peale nii mõru, et nad Stockholmi riigipäewal 1680 offustatiwad Karl X-ma all alustatud mõisate tagasiwõtmist suuremal mõõdul toime panna. Järgmine riigipäew läks kogu niikaugale, et ta seaduseandmise õiguse oma käest piiramata kuninga kätte andis ja seega end ise igast mõjust riigiasjus lahti ütles. Wisa loomuga ja wälimata toimetaja kuningas wõttis aadelimeeste käest mõisaid hoolimatalt tagasi, korraldas riigi sifemist olu eeskujulikult, seadis rahaasjad, sõjawäe ja laewastiku korda ja kandis iseäranis talupoja-feisuse eest hoolt, mispärast teda „talupoja-kuninga“ nimega pilkama hakati. Kuid Rootsimaa loomulikud jõud ei ulatanud mitte seks, et riiki pikemat aega selfamal mõjukõrgusel hoida, kuhu ta tõusnud oli. Saagihimulised naabrid waritseliwad ainult parajat aega, mil nad uhket Rootsi riiki koorima wõiliwad hakata. See aeg paistis tulnud olewat, kui peale Karl XI-ma surma noor 15-aastane Karl XII. (1697—1718) oma isa troonile astus.

3. Wenemaa enne Peetrit ja Peeter I. all. — Wenemaa oli peale tatarlaste ikke alt peasmist olawürstide maid Moskwa wõimu alla ühendades 16. aastajast saadik seestpidi tublisti kõwenenud ja wälispidi hulk maid lõuna ja ida pool juurde wõitnud. Ka kodusõjast, mis Ruriku soo lõppemise (1598) tagajärjel tõusnud, oli ta wiimaks üle saanud ja trooni-ihaldajate Wale-Dmitrite ning saagihimuliste naabrite — poolakate ja rootslaste wastu werist wõitlust pidades uue walitsejase, Romanowid, Moskwa troonile kutsunud. Kuid laiadest riigipiiridest hoolimata ei leidnud „Moskwa riik“ õhtu-Europas mingilugust tähelepanemist: teda ei tahetud Europa riikide hulkagi lugeda, waid arwati ennem mõneks Aasia riik-

giks. Harwa saafis mõni Lääne-Euroopa kuningas mõne saadiku Moskwasle wõi Moskwa tsaar oma saadiku Lääne-Europasle. Põhjus oli see, et Wenemaa lääne ja lõuna poolt umbne oli, i. o. tema maad ei ulatanud mitte mereni; sel põhjusel oli tal ka läbikäimine ja kaubitsemine wõõraste riikidega wõimata. Lääne mere rand oli Rootsi, Musta mere rand Türgi käes; ainult Walge mere kaudu, kus jää 8 kuud aega laewalõitu takistab, sai Wenemaa hädapärast laewu wälja saata. Kuid see asjalugu muutus korraga suure walitseja Peeter I-le ajal (1682—1725). Juba 10-aastaselt oli see terane poeglaps troonile saanud. 17-aastaselt peastis ta oma trooni wanema õe Sofia käest, kes wenda streltside, i. o. Moskwa seiswa sõjawäe abil kõrwale toimetada ja ise troonile astuda tahtis. Peeter saafis oma auu-ahne õe klooftrise ja wõttis nüüd walitfuseohjad täitfa oma kätte. Moskwasst leidis noor tsaar hulga wäljamaalasi, käsitöölisi, kaupmehi ja ohwitserisid; nendega käis ta heal meelel läbi ja omandas nende käest põhjalikumaid teadmisi, kui keegi Moskwa tsaar enne teda. Ta reisib ise wäljamaale, käis neil mõlemil mail, kus tõõstus, laewastus ja kauplus sel ajal kõige enam õitfeliwad, i. o. Hollandis ja Inglismaal, ja õppis seal oma filmaga kõike kulturat tundma. Ta tahtis Wieni kaudu ka weel Italiasle reisida, aga streltside mäis sundis ta kodumaale tagasi tulema. Hulgakaupa laskis ta streltsisid piitsfaga nuhelda, üles puua, ratta peale siduda ja neil päid otsast maha raiuda; selle tagurlise sõjawäe kaotas ta hoopis ära ning afutas wäljamaa ohwitseride juhatusel uue seiswa sõjawäe Euroopa eeskujul järele. Ühtlasi laskis ta ka sõja- ja kaubalaewastiku ehitada, afutas wabrikuid ja mäekaewandusi ning kaewas kanalisiid. Kõik, kes uuenduste wastu seisiwad, langefiwad halastamata karistuste alla. Tsaari wõimu, mis juba Iwan IV-maist saadik (1533—1584) aadeli mõjuft wabastatud oli, tegi ta weel enam piiramataks, seft et ta weel wiimased aadeli eesõigused ära kaotas ja wana aadeliisefuse kõrwale uue löi, nimelt riigiameftites teenitawa aadeli-auu. Pealegi tegi ta kõik wõimu, mis kirik tsaari peale awaldanud oli, selleläbi tühjaks, et ta end ise kiriku peaks ehk patriarhiks kuulufas. Kõige suuremaks takistuseks Wenemaale oli aga mererandade puudus; sellepä-

raft kassus Peeter neid, maksku mis maklab, oma kätte saada. Juba oma walitluse algul oli ta keiser Leopoldi sõjast türklaste wastu osa wõttes Aasowi sadama Musta mere ääres türklaste käelt omale saanud; ja kui Rootsis noor poisikele-wõitu kuningas Karl XII. troonile oli saanud, algas Peeter temaga Lääne-meremaade pärast kohe sõda.

4. Põhja sõda (1700—1721). — Karl XII. oli oma noores eas ja ka kuningaks saades weel täis rõõmu ja wallatust, nii et teda üleüldse kergemeelseks nooreksmeheks loeti. Naabririiigid loofiwad, et nüüd wäikse waewaga maid juurde wõita wõib; sellepärast heitiwad kolm naabrialitisejat, igaüks oma plaaniga, Rootsi wastu lepingusse. Moskwa tsaar Peeter I. tahtis mõnda Lääne mere sadamat Rootsi käelt ära wõtta, Poola kuningas August II. Tugew tahtis Liiwimaad Poola alla saada ja Taani kuningas Fredrik IV. loofis maatükid Lõuna-Rootsimaal, mis Karl X-ma ajal ära wõetud, Taani kätte tagasi saada, ühflasi aga ka Shleswigi hertsogi, Karl XII-ma õemehe käelt tema maad ära wõtta. Oma plaanide täidesaاتمifele naabrid tõsiit takistust ei kartnud, kuid ekliliwad sellega wäga. A. 1700 langeliwad lepinguosalifed Karl XII-ma maade peale; sellega algas suur Põhja sõda, mis enam kui 20 aastat kestis. Karl XII. astus oma eest agarasti wälja ja näitas korraga, et ta noores eas sõjamängudes õpitud osawult ka tõsiies sõjas tarwitada oskab. Wiibimata tõttas ta laewadega üle Sundi Taanimaale, piiras Kopenhageni ümber ja sundis Taani kuninga rahu paluma. Kohe peale selle purjetas ta Liiwimaale ja sai Narwa all hiilgawa wõidu kuus korda suurema Wene wäe üle. Siis jäffis ta Liiwimaa kaitse oma wäeülemate ja harjumata sõjawägede hooleks, kes peagi wenelaste käelt hakkaliwad lüüa saama ja maa nende kätte ära kaotaliwad. Kuningas ise aga läks oma peawäega Liiwimaalt kolmandama waenlase — Poola wastu ja heitis seal Warshawi, Krakowi, Thorni, Danzigi ja teised linnad oma alla. Terwe haritud maailm waatas imestusega noore kangelase peale, kes 9 kuuga kolm wägewat kuningat ära oli wõitnud. Kuid juba hakkaliwad ka noore kuninga nõrgad küljed ilmsiks tulema: uisapäila asja-ajamine, ilma teistelt nõuu küsimata, ja talitutamata

kangekaelus. Kõik arusaajad nõuumehed tahtsiwad, et Karl XII. kõige pealt Moskwa tsaari, oma kõige kardetawama waenlase, rahule sunniks ja siis alles teiste wastu läheks. Kuid tema legas end Poola asjade sekka: laskis August II-le, keda ta ise wihkas, Poola kuningatroonilt ära lükata ja Stanislaw Leszczyński tema asemel kuningaks walida, ajas Augusti isegi kuni Saksimaa rajadeni taga ja sundis teda uuele Poola kuningale õnne soowima ning end lepingust Peeter I-ga lahti ütlema. Senikui Rootsi „raudpea“ aastate wiisi sel kombel aega raiskas, kodus Peeter Narwa all saadud lõõgist ja wõttis Läänemere maad oma alla. Ta oli oma asja õnneliku kordaminemise peale nii julge, et ta keset sõda Neewa jõesuhu omale uue pealinna alutas (1703). Terweft riigist tõi ta siia töölihi kokku, kes siin soose maa peal linna ehitades hulgakaupa haigeks jäiwad ja otla saiwad. Siisgi oli lühikeste ajaga linn ehitatud ja tsaar pani talle Peterburi nimeks. Siia saatis ta Moskwaft, Arhangelist ja teistest linnadest kaupmehi, käsitöölisi ja aadelimehi, kokku 100.000 inimest, elama. Alles 7 aastat peale Narwa lahingut tuli tal jälle Rootsi Karliga tegemist. Karl XII. tahtis otse Moskwa peale minna, tungis selle mõttega kuni Smolenskini, wõttis aga siis, oma osawate kindralite hoiatuseft hoolimata, kasaka-atamani Masepa nõuu kuulda, kes teda lõuna poole Ukraina sse pöörama meelitas, kinnitades, et kasakad Peetri walitsusega mitte rahul ei olewat ja Karliga lepingusle astuwat. Lõunapoolne tee oli Karlil raske käia. Moonawankrid ja suurtükid ei saanud loodeft ja rabadest läbi, maa ümberringi oli lage, nii et kusagilt moona ei saanud, ja kui Karl wiimaks Ukrainasse jõudis, ei tõlnud kasakad mäsku ühtigi. Selle asemel aga ilmus tsaar Peeter suure wäega ja häwitaw Karli nõrgaks jäänud ja wälinud wäe Poltawajuures lootuks ära (1709). Suure waewaga sai Karl ise Türgimaa le põgeneda; siin hakkas ta lootust kaswatama, et Türgimaa tema juhatusle all Moskwaga sõda algab. Karlil läks tõesti korda türklasi Peetrile sõda kuulutama õhutada. Türgi suurwesir piiras Pruth'i kaldal Peetri ühes tema wäega ümber ja Peeter oli tema käes otse lõksus. Kuid türklased leppiwad sellega, et ta neile Aasowi tagasi andis ja tegiwad

rahu. Karl, kes kerge rahu pärast täis viha oli, ei kaotanud veelgi lootust, vaid arvas türklasi uuesti Wenega sõtta saata võivat; ta jäi terwelt viis aastat Türgimaale, kuni türklased teda viimaks väewõimuga omalt maalt välja saatma tulivad. Karl ühes oma väiksearvulise saatkonnaga pani oma leeris Benderi ligidal tervele Türgi sõjaväele vastu. See teguviis pani türklasi Rootsi „raudpea“ julguse ja kangekaelsuse üle imestama. Kuna Karl Türgis sarnaseid vägitegusid tegi, jättis ta oma riigi hoopis hooletusesse. Kohe peale Poltava lahingut olivad tema kolm wastast oma endise lepingu tema vastu uuendanud, neile tulivad Preisi- ja Hannoverimaa veel osalisteks kaasa, ja kõik lootsivad kaitseta Rootsi käest hõlpsalt saaki saada. Alles siis, kui terve Pommerimaa peale Stralsundi Rootsil kaotus oli läinud, offustas Karl oma riiki tagali tulla. 14 päewaga ratlutas ta Türgimaalt Stralsundit, ei jõudnud aga seda linna mitte enam peasta. Et saadud kahju tafa teha, mõtles ta Taani käest mõned Norramaa osad ära võtta, kuid langes ise Fredrikshald'i linna kindluse piiramise juures püsilikuulilt (1718). Peale tema surma tõusis tema õde Ulrika Eleonora Rootsi troonile ja riiginõukogu omandas jälle mõju riigiasjade ajamise kohta. Uus walitlus pidi, maksu mis maksub, rahu jalale seadma, sest riik ei jõudnud enam nekrutisi ega raha anda. Karl XII. oli Rootsimaa hukatusle äärele wiinud. Preisimaa sai poole Pommerimaad omale, Hannover võttis Breemeni ja Verdeni piiskopkonnad. Wenemaa aga sai Nyftad'i ehk Uusikaupungi rahulepingus (1721) Lääne mere äärsed maad: Liwimaa, Eestimaa, Ingrimaa ja Karjala oma kätte. Nende kaotuste järel langes Rootsi riik väikeste riikide kilda ja juhtiw osa Ida-Europas läks Wenemaa kätte.

V. Läänemeremaad.

1. Sõja tagajärg. — Kõigist saagihimulistest naaberitest, kes Liwimaa omandamise pärast peale orduriigi lõppemist werd walatiwad, oli Rootsimaa kõige tugewam, ja sellepärast jäi wõit viimaks ka tema kätte. Kuid maa, mis Gustaf Adolf 1621 oma kätte sai, ei olnud kõrbest mitte palju parem. Peale 60 aasta, ainult mõne väikese waheajaga, oli siin sõda

mõllanud ja oma häwitusetööd teinud. Linnad, mõisad ja talud olivad suuremalt osalt maatafa tehtud, rahwas kas maha tapetud, katkufurma surnud wõi wõõrale maale wangi wiidud. Terwed wallad ja kihelkonnad olivad inimestest lagedad, sealteal oli ainult endiste elanikkude jätiseid leida. Endistel põldudel, mis ammugi enam adratera ei olnud näinud, kaswas noor mets ja paks wõlastik. Reilijad wõlilwad terwed päewad Liwimaad mööda edasi rännata, ilma ainukest inimest nägemata; ööd pidiwad nad metsas magama, sest et inimeste asundusi ei olnud, — ainult endiseid talude jätiseid oli metsa all leida. Tartu, Riia ja Pärnu wahel, iseäranis aga idapoolses maaserwas, mis Wene wägede jalus oli olnud, ei kuulnud enam „ei koera haukumist ega kuke laulmist“. Siin walitses surmawaikus. Maa ja rahwas oli kõige wilestamas seisukorras. Selle häda järele ilmus aga wiimaks õnnetule Liwimaalegi kosutaw rahuaeg, mis peaaegu wahetpidamata terwelt 80 aastat kestis. Jnimlik ning helde walitus wõttis õnnetuma maa oma tiibade alla, tuli kiidetud Rootsi aeg.

2. Rootsi walitus. — Liwimaa Rootsi alla wõtja oli suur kuningas Gustaf Adolf. Ainult mõned aastad sai ta siin rahutööd teha, kui püsilikuul Lützeni lahingus (1632) talle otfa tõi; aga sellegi töö tagajärg on offe imekspanemise wäärt, seda enam, et kuningas muude, suuremate ülesannete puhul ainult kõrwalt Liwimaa asju korraldada sai. Tema koolis õppinud riigimehed jätkasiwad tema rahutööd, nii et Liwimaa Rootsi walituse all kõrbest õitswaks maaks ümber muutus, kus õigus ja kohus maksiwad, kus haridus ja töö edenes, kus kõigile maa-elanikkudele, ka põlatud ja rõhutud talupoegadele, lahe elukord põhjendati. Mitte ainult pika sõja lõõdud haawu ei tulnud Rootsi walitusel parandada, waid kõige pealt tuli tal pime wastupanemine uuenduste wastu maha suruda; niifugust püüet ilmutasiwad tema wastu nimelt mõisnikud ja linnad, sest et nad oma „eesõigustest“ midagi kaotada ei tahtnud. Gustaf Adolf ei olnud aga mitte seelugune mees, niisama wähe kui tema järeltulijad, kes ühe seisufe kafuks terwet maad õnnetusesse oleks tahtnud jätta. Rüütelkonna „eesõigused“ jättis ta kinnitamata, kui nende kinnitamist paluti, ja

kui Tallinna linn talle tolliraha lubada ei tahtnud, sest et linn oma „eesõiguste“ tõttu niisuguseks maksuks mitte kohustatud ei olla, hüüdis ta tõrkujatele wastu (1626): „Elage siis oma eesõigustest ja lõõge nad ära! Mina aga tahan, nii tõesti kui Jumal mulle abimees on, oma kaitse teilt ära võtta ja leiwakoti teile nii kõrgele riputada, et teie käsi teda sealt mitte maha võtma ei ulata.“ Niisama waljult ähwardas ta (1629) ka Eestimaa rüütelkonda, kui see oma eesõiguste põhjal kiriku-uenduli wastu võtta ei tahtnud; ta lubas mõisnikud pehmeks teha, nii et neid ümber sõrme võib mäsvida; wast siis võida asju korraldama hakata. Tähtsam kui seisuste eesõigused oli Rootsi kroonule riigi ja kõigi riigielanikkude kasu, mida ta kõigilt eesõigustest hoolimata oma ülemwalitsuse õiguse (*jus superioritatis*) põhjal kätte saada katsus. Et wastuseisumist vähendada, suurendati Rootsi mõisnikkude arvu Liivimaal, nimelt selleläbi, et neile kroonumõisaid kingiti. Hulk mõisaid võeti nende endiste omanikkude käest ära, nimelt nende käest, kes sõjaajal Rootsi waenlaste poole hoidnud või kes oma mõisad wiimse peapiiskopi Wilhelmi, Gotthard Kettleri või Poola walitsuse käest laenuks saanud oliwad. Kõik need mõisad läkswad nüüd Rootsi suurnikkude kätte. Uued seadused pandi Liivimaal Rootsi kuninga ja riigipäewa nimel maksuma. Maa ülemwalitus anti kindralkubeneri kätte, kelle all Riias Liivimaa üle ja Tallinnas Eestimaa üle kubernerid walitsesiwad. Kindralkubeneri ülewaatusel hakkas 1643. a. saadik maapäewa walitud maanõukogu töötama, mille liikmeteks 6 Sakla ja 6 Rootsi sugu mõisnikku oliwad; nende ülesanne oli kitsamate maatarwiduste üle nõuu pidada. Niihästi kõrgemate walitsuse- kui ka kohtuametite peale nimetati ainult Rootsi mehi, kes endid sakslastest wifalt lahus hoidesiwad. Kohtuasjus anti Rootsi seadustele mõju ja seati kohtud Rootsi eeskuju järele. Tartusse asutati õuekohus (1630), mis Liivimaa ülem kohtuasutus oli. Alamad kohtud nõudmiste tarwis oliwad maakohtud, kuna sillakohtud Liivimaal ja haakenrehid Tallinnamaal maapolitse kohuseid täitsiwad. Niihästi Tartu õuekohtust kui ka ülemast maakohtust Eestimaa, mis seal ülem kohtuasutus oli, wõis Stockholmi kuninga nime

peale edasi kaewata. Küll sõdiliwad mõisnikud edasikaebamise õiguse wastu, sest nad teadliwad wäga hästi, et neil sel kombel raske on ülekohtufelt toimetada, aga Rootsi walitsus ei mõtelnudgi nende „mitte-edasikaebamise eesõigust“ (*privilegium de non appellando*) tähele panna. Talupojad wabastati mõisniku kohtumõistmise alt; nad wõiliwad oma asja pärast maa kohtus kaebust tõsta; neile anti luba isegi mõisniku peale õuekohtus kaewata. Kuid ikkagi jäeti mõisnikule õigus talupoega ilma kohtu otuseta, oma arwamise järele „koduist wiisi“ mõõdukalt karistada. Koolide eest hakkas Rootsi walitsus suurt hoolt kandma. Asutati gümnaasiumid Tartusse, Tallinnasse ning Riiga ja lubati ka talupoegade lastele gümnaasiumisse astuda. A. 1632 seati Tartusse ülikoolgi. Talupoegade laste jaoks hakati algkoolisid alutama. Aga ka kõrgemates koolides õpetati Eesti ja Läti keelt. Kiriku asja, mis päris hukas oli, hakati hoolega korraldama. Rootsi walitsuse algusel oli ainult 5 kihelkonnas õpetajaid leitud. Nüüd anti kiriku ülemwalitsus kindralsuperdendi hooleks, kes lühikese ajaga õpetajate arwu 40 peale tõstis. Kindralsuperdendi kõrwale seati ülemaks kirikukohtuks ülemkonfistorium Tartusse (1634); selle all töötaliwad Eesti-, Liwi- ja Ingrimaa konfistoriumid. Aegamööda hakkas kirikutöö wilja kandma. Rootsi walitsuse lõpul oli juba muist piiblit ja Lutheruse katekismus Eesti ja Läti keelde tõlgitud ja ka muidu waimulikule kirjandusele neis keeltes wäike alus pandud.

3. Rootsi walitsuse lõpp. — Rootsi walitsuse wiimastel aastakümnetel oli tähtsam küsimus Liwi- ja Eesti maal mõisate tagasiwõtmise, mida Karl XI-ma (1660—1697) walitsuse ajal alati ja Karl XII-ma (1697—1718) all jätkati. Juba Gustaf Adolfi, iseäranis aga tema tütre Kristine (1632—1654) walitsuse ajal oli hulk kroonumõisaid niihästi Rootsi emamaal kui ka Rootsi wõidumaades (prowintides) ära kingitud, nii et kroonu, kes oma lisetuleku suuremalt osalt oma mõisatest lai, suurde rahakitsikusesse langes. Juba a. 1655 oli Rootsi riigipäew kuninga Karl X-male (1654—1660) nõuu andnud muist kingitud mõisaid kroonule tagasi wõtta, kuid erk sõjamees, Karl X., ei olnud oma alalistes sõdades

mitte mahti saanud riigipäewa otsust täide saata. Tema alaealise poja Karl XI-ma eestkõltsjate walitus (1660—1672) oli koguni suurel määdul weel uusi kroonumõisaid ära kinkinud ja leega rahaasja weel enam kiffikusesse ajanud. Et raha saada, kõrgendati alatafa maksumid, mida alamad seisused, iseäranis aga talupojad maksma pidiwad. Riigipäewadel Stockholmis 1680 ja 1682 offustaliwad talupoja, kodanikkude ja kirikuõpetajate seisused ühel meelel aadeliseisuse wastu, et ärakingitud mõisad tagasi wõtta tulewad. Kuningas Karl XI., kes õieti ise selle küsimuse üleswõtja oli, hakkas riigipäewa otsust hoolega täitma ja mõisaid esiti Rootsis üksinda, siis aga ka muudes Rootsi all olewates maajagudes tagasi wõtma. Liwimaa rüütelkonna saadikute wastu oli kuningas 1678 küll lubanud, siin mõisaid mitte tagasi wõtma hakata, kuid sellest hoolimata tunnistati Rootsi riigipäewa otsust ka Liwi- ja Eestimaa kohta makswaks. Esiti tuliwad Rootsi suurnikkude, pärast aga ka Saksa mõisnikkude mõisad, mis kuidagi enne kroonu käes olnud, tagasiwõtmise alla. Kes oma mõisa kroonu käest oli olnud, sai ostuhinna tagasi, aga mõis läks ikka kroonu kätte. Kes mõisa mõne teise käest oli olnud, mitte aga oflekohe kroonu käest, see wõis, kui mõis ära wõeti, oma maksetud raha selle käest nõuda, kellele ta maksnud, mitte aga kroonu käest. Paljude mõisate peale oli kroonu erainimeste käest laenu wõtnud ja laenu pandiks mõisa andnud. Ka need mõisad wõeti nüüd tagasi, ühtlasi makseti laenusummad laenajale tagasi. Kuid tagasimaksmiseks waliti koguni iseäraline tee. Laenusummad, millede pealt kroonu 8% maksta oli lubanud, arwas ta omawoliliselt 5 ja 6% peale ja rehkendas enam maksetud 2 wõi 3% määdaläinud aja eest kapitalist maha, nii et kapital sellega sagedasti nagu tagasi makstud oli ja laenajal enam midagi kroonu käest nõuda ei olnud. Tänuks selle eest andis kuningas ärawõetud mõisad nende endiste omanikkude kätte rendile ja jättis nende kasuks kolmanda osa renti nende käest nõudmata. Terwelt $\frac{5}{6}$ osa Liwimaa mõisatest wõeti sel ajal Rootsi kroonu kätte. Eestimaal oli tagasiwõtmise natukene hoogsam. Neid mõisaid, mis endiste omanikkude kätte rendile ei läinud, walitsesiwad kroonu oma ametnikud. — Mõisate ta-

galiwõtmisega ühel ajal laskis Karl XI. kõik talud Liwi- ja Eestimaal ära hinnata ja nende sisetuleku järele taalrite ja adrade peale rehkendada. Taalrite ja adrade arwu järele nõuti siis talude käest ka tööd ja maksusid, mis omalt poolt jälle taalrite ja adrade peale arwati. Kulu- ja tulutaalrid pididwad ühesuurused olema. Taalrid ja adrad märgiti n. n. wakuraamatufesse ülesse ja ainult wakuraamatu määruste järel tohtis mõis weel talupoja käest tegu ja maksu nõuda. Selle hindamisega sai talupoegade elule kindel põhi alla. — Karl XI-mal oli nõuu ka talurahwast hoopis wabaks lasta, sest et talurahwas Rootsi emamaal enesel waba oli, kuid mõisnikkude wastufeismise pärast ei läinud see tal mitte korda. Ka ei olnud sellel määruisel peale mõisate tagaliwõtmist mitte enam suurt tähtsust, sest et Liwimaal ainult $\frac{1}{6}$ osa mõisaid eraomanikkude kätte jäi, seega ka ainult $\frac{1}{6}$ osa talupoegi pärisorjades jäi. Kroonu kätte wõetud mõisates oli talupoegade tegu muidugi juba wakuraamatutega kindlaks määratud; ainult oma tahtmist mööda ühest kohalt teise rännata ei wõinud nad liin mitte. — Mõisate ärawõtmine äratas muidugi Liwi mõisnikka ägedale wastupanemisele. Eestwõtjaks selles asjas astus neile Johann Reinhold von Patkul. Patkul oli oma iseloomu poolest eeskujulik junkur: uhke oma aadeliseisuse peale, täis põlgust teiste seisuste wastu; wõitles ainult aadelimeeste, mitte aga ühtlasi ka maakasude eest. Ühes mõisnikkude saatkonnaga reisis ta kaks korda kuninga juurde ja püüdis terawate sõnadega näidata, et kuningal mitte õigust ei ole Liwimaal mõislaid tagasi wõtta. Kui teda terawate sõnade pärast wastutusele taheti wõtta, põgenes ta (1694) ära ja elas wäljamaal. Peale Karl XI-ma surma, kui Wene-, Poola- ja Taanimaal noore Karl XII-ma wastu sõda mõtleliwad alata ja Läänemeremaid Rootsi käest ära wõita ofustasiwad, ilmus ka Patkul jälle wälja ja offis teenistust ilamaa waenlaste, Poola kuninga Augusti ja Wene tsaari Peetri käest, kes temale saadiku kohused täita andsiwad. Kuid wiimaks langes ta rootslaste kätte, kes tema, kui ilamaa äraandja surma mõistliwad (1707). — Liwi rüütelkonna äge wastuhakkamine kuninga Karl XI-le pahandas kuninga nii ära, et ta Liwi omawalitsuse täitja ära kaotas (1694) ja kõik

maa-asjad kindralkuberneri mõju alla leadis. Maanõuunikkude kogu kaotati lootuks ära ja maapäew tohtis ainult weel kuninga oflekohele käsu peale kokku tulla. Maapäewa läbirääkimiste juhataja oli kindralkuberner. Tema nimetas ka maamarhalli ja muud omawalitsuse ametnikud ametisse. Algaw Põhja sõda wiis ühes Karjala- ja Ingrimaaga ka Liwi- ja Eestimaa Wene walitsuse alla (1710), kes Rootsi sisseleaded peagi ära kaotas ja mõisnikkudele nende mõisad ning endise mõju jälle tagasi andis. Nyftad'i ehk Uusikaupungi rahulepingus (1721) kinnitati need maad jäädawalt Wenemaa külge.

VI. Riik ja feltskond 17. ja 18. aastafajal.

1. Piiramata ainuwalitsuse iseloom. — Ulupuhastamise ja katoliku usu wastumõju ajajärgul sündis suur muudatus riikide elus. Ennemalt, 14. ja 15. aastafajal, oliwad riigiteistaste asemikud kuninga peale mõju awaldanud, sest ilma nende nõusolemiseta ei wõinud kuningas uusi seadusi maksma panna ega wanu tühjaks tunnistada, ei ka rahwa käest uusi maksusid nõuda. Kuid 16. ja 17. aastafaja jookkul kaotatiwad riigiteistaste asemikud pea igal pool oma mõju ära ja kuningad saiwad piiramata wõimu oma kätte: nad andsiwad oma arwamist mõõda seadusi wälja, paniwad maksusid peale ja mõjuliwad kohtute peale. Louis XIV-ma eeskujul hakkasiwad Europa würstid nõudma, et nende alamad ilma walitsuse loata midagi teha ei tohi. Ennemalt oliwad maakonnad, linnad ja kogukonnad ise oma sifemisi asju korraldanud; nüüd otustas kuningas ametnik oma heaksarwamise järel, kas mõni küla tohib omale silda, linn uut turuplatssi wõi maakond mõnda uut maanteed teha wõi ei. Isegi seda kirjutati walitsuse poolt ette, misuguseid riideid ja kui suurt parukat peab kandma ning misuguseid kaupasid walmistama, millal ja kus tantfida, mängida, tubakat suitsetada, nuufata ja kohwi juua tohib jne. Preiimaal laskis Friedrich Wilhelm I. naesterahwastel uulitlal sifikleidid seljast lõhki käristada, sest et ta linase riide tööstust kodumaal edendada tahtis ja puuwillariide kandmise ära oli keelanud. Nii wõttis piiramata ainuwalitus kõik poliitilise ja majanduslise elu awaldused oma oflekohele korral-

damise alla. Muidugi oli selleks otstarbeks suur hulk ametnikka tarwis, keda kuningas amefise pani. Suur muutus ilmus sõja wäe ülewalpidamise korras. Ei lepitud enam sellega, et ükſiku sõjakäigu jaoks sõjamehi palgati, keda peale sõja lõppu jälle lahti lasta wõis, nagu uue aja algul tehti, waid kuningad hakkasiwad nüüd alatist sõjawäge pidama, mis igal ajal walmis oli waenlase peale minema, olgu waenlast sel korral olemas wõi ärgu olgu.

2. Seisuste waheseinad. — Niihästi ametnikkude kui ka alalise sõjawäe ülewalpidamine, peale selle ka uhke elu ja muud kulud neelasiwad otsatu suured rahasummad ära. Neid püüfi küll mitmesuguste abinõuude waral kokku saada, nagu ametikohtade, aadelinimede ja igalugu eesõiguste müümise teel, kuid peasjalikult tuli raha ometi maksudest sisse. Makskuorem oli ränk ja läks sellelābi weel rāngemaks, et ta ainult wafema rahwakihi peal lasus. Aadeli- ja waimulik seisus oliwad kas hoopis wabad maksudest wõi ei maksnud raskemaid maksusid. Prantsusmaal oli wiies osa terwest maast waimuliku seisuse käes, peale selle saiwad waimulikud weel kõigeft warast kümneft, kuid riigile ei maksnud nad midagi wõi ainult wāhe. Niisama oliwad aadliseisus ja kuninglikud ametnikud offekohestest maksudest wabad. Nõnda siis lasus makskuorem ainult kodanikuseisuse ja talupoegade õladel, kes peale selle weel kümneft waimulikkudele ja muid maksusid maksma pidiwad. Iseāranis raske oli talupoegade seisukord. Pea igal pool walitses pärisorjus, ſ. o. talupoeg oli sunnitud põlwest põlwe mõisnikku teenima ja tema maa peal elama. Talupojad pidiwad iga talu pealt mõisnikule teatawa arwu teopāwi tegema, tema põllud ära harima ja woorid wedama, peale selle muid pealepandawaid kohustusi täitma: karja talitama, linu ketrama jne. Selle juurde tuliwad weel maksud, nagu: riie, wõi, kanad, munad jne., mis talupoeg mõisnikule maksma pidi. Ei ole ime, et selle rõhu all talupoeg waewalt weel teiste inimeste sarnane oli. Hoopis parem põlw oli kodanikuseisusel, ſ. o. linnaelanikkudel, keda Prantsusmaal kolmandaks seisuseks ja kelle liikmeid burſhuaks (*bourgeois*) kutsuti. Käsitöölisel ja kaupmehel linnas oli hoopis hõlſsam jõukaks ja

hariduseosaliseks saada, ja sai seda ka, kuid kõrgema seisuse liise tõusta oli temalgi peaaegu võimata. Aadeliseisuse poolt sai ta aina põlgtust ja halwakspidamist tunda. Saklemaal ei võinud aadelimehe auu seda mitte lubada, et kodaniku lapse ristimisel kirikus sedasama wett oleks tarwitatud, millega tema last oli ristitud. Kõrgete ametite peale riigi-, sõja- ja kiriku-teenistuses ei peasnud keegi muu, kui ainult aadeliseisuse liige. Kes selles seisuses sündinud oli, sel oliwad kõik teed lahti. Prantlusmaal wõis mõni 7-aastane pois polkownikuks saada, sest et ta suurffugu mehe poeg ja isa selleks rikas küllalt oli, et talle seda ametit osta wõis.

3. Põlluföö ja kaubandus. — Et põlluföö niisugustel oludel madalal järjel seisib, on arusaadaw. Prantlusmaal oli a. 1750 neli korda vähem kariloomi kui neid nüüd seal on, ja neljas osa wiljarikast põldu oli lõõdis. Ka kaubandus ja tööstus ei jõudnud edasi saada. Keegi ei tohtinud käsitööd teha, kui ta mitte mõne keskajalise sumptiiseisuse liige ei olnud. Et sumpti liikmeks saada, pidi teatud arw aastaid õpipois ja sell olema, siis meistritüki tegema ja siis alles tohtis iseisewalt tööd tegema hakata. Enne aga oli waja mitmesuguseid maksusid maksta, mis tuhandate frankideni tõusiwad; sel põhjusel ei olnud waestel wõimalik käsitööga algustgi teha. Niisama tuli kaubanduses iga sammu peal raskusi ära wõita. Walitsused lugesiwad endid kaubanduse asjus täielisteks peremeesteks: nad keelasiwad mõne kauba müümise hoopis ära, mõne kauba peale jälle andsiwad nad monopolidiguse, i. o. andsiwad ta mõne üksiku inimese wõi seltsi kätte müüa ja keelasiwad tema müügi kõigile teistele ära. Sage-dasti kuulutati mõni kaup kas raha wõi sõpruse pärast ootamata järsku monopoliks, nii et endised selle kaubaga kauplejad suurt kahju pidiwad kandma. Mõni kaubafelts oli õiguse omandanud ainuükli mõnes linnas wilja müüa, teine jälle, ainuükli wilja jahwatada jne.; seepärast seisiwad jahuhinnad muidugi kuulmata kõrgel. Mis kaup waba oligi, selle eest pidi turule wiimise korral iga natukese maa tagant folli maksma. Saklemaal oli peale 300 riigi ja riigikese; mõned neist oliwad nii suurukesed, et seal suurtükki lasta ei saanud, sest et kuul

üle piiri wõõra maa peale lendas. Ja iga niifuguse riigikese piiril tuli tolli maksta. Prantfusmaal ja mujal oliwad maakondade ja linnade piiridel waltad, kus tolli maksuma pidi. Iga maantee ja iga silla juures oli jälle oma ifemaks. Ka jõteed, mis omefi kellegi tehtud ei olnud, kellegi käelt ka ülespidamife-kulu ei nõudnud, oliwad tollidega koormatud. Laew, mis Saõne (l. soon) ja Rhone jõge möõda alla sõitis, pidi 36 tunni jookful 30 korda peatama ja makfu maksuma.

4. W a i m u e l u. — Rõhutud, nagu aineline elu, oli ka rahwaste waimuelu. Ehk küll peale 30-aastast sõda usu nimel sõda ei peetud, siisgi ei olnud u f u s u n d ammugi weel mitte lõpnud. Louis XIV., kes Nantes'i edikti tühjaks tunnistas, ei olnud mitte ainukene usu tagakiufaja. Keifer Leopold laskis Ungriamaal 250 protestandi usku kirikuõpetajat tulefurma mõista, ei laafnud neid aga mitte tuleriidale, waid müüs nad, 50 krooni pea, Hispaniasse galeeride ehk sõudelaewade orjadesks. Salzburu würftpiiskop ajas 1731 kõik oma ewangeliumi usku alamad maalt ilma armuta wälja. Ka Shweiffis, Poolamaal j. m. kiufati usku taga. Juufidega käidi kui pidalitõbis-tega ümber. Kui keegi Jumala ja maailma üle teifiti mõtles, kui fawaline mõttewiis käis, siis pidi ta oma mõtted falajas hoidma, muidu tunnistati ta atheistikiks ehk jumalafalgajaks, ja niifugune mõistefi oflekohe furma; ainult Hollandimaal walitfes mõttewabadus. Kõik teadus ja waimuelu oli kiriku mõju all, mitte ainult katoliku, waid ka protestandi usu maades. Kopernikufe õpetus, et päike mitte ümber maakera ei käi, nagu piibli järele arwama peab, waid ümberpõõrdud — maa ümber päikese, leiti riigiuwaenuline olema ja keelati ära. Igal pool pandi t f e n f o r i d ametisse; need walwafiwad selle üle, et mitte mõni raamat rahwa sekka ei pease, mis selle usklikku meelt wõiks wankuma panna; t f e n f o r i d keelafiwad niifuguste raamatute trükkimist wõi lalkfiwad juba trükitud raamatud ära häwitada. Keelatud raamatu müüjat ootas wõllatrahw wõi sunnitõõ. — Mitmed waimulikud ja ilmalikud walitfejad tunnistafiwad koolid ja trükikojad kuradi tõõriistadeks, mistläbi sõnakuulmatust ja wäärusku rahwa sekka külwatawat. Selle-

pärast ei tahtnud ka walitfused rahwawalgustufeks midagi teha, waid rahwast katluti nimelt pimeduses hoida. Ei olnud siis ime, et kõige pimedam e b a u s k maad wõttis. Kindlasti usti, et mitmesuguste olluste kokkufegamise läbi kulda teha wõib ja et wõimalik on mõnesuguste abinõuude waral tulewaid juhtumisi ette teada saada. Isegi niisugune mees, nagu Wallenstein, pidas omal astrologi ehk tähetarga, kes tähtede seisust tema tulewat saatust ette kuulutama pidi. Harwa oli inimesi, kes haigusi ja õnnetusi loomulikkude põhjuste süüks arwasiwad. Sõja süü oli harilikult sabaga täht, katku süü katkukülwajad, isegi põud ja weehäda õeldi kurjade inimeste töö olewat, kes kuradiga ühenduses seiswat ja keda nõidadeks kutsuti. Nõidafid, neid kuradi lepinguosalisi, ära hukata, pidasiwad niihästi katoliku kui ka protestandi usku walitfused oma kohuseks ja selle tagajärjel ilmufiwad nõia professid. Oli see wana inimene wõi laps, aadelimees wõi kirikuõpetaja, raehera wõi talupoeg, meesterahwas wõi naesterahwas, kedagi ei warjanud tema wanadus, seisus wõi sugu nõiakahtluse alla langemast. Oli aga kord kaebtus tõstetud, siis oli see niisama palju kui hukkamõistmine, sest kaebtufelalust piinates sunniti teda misugust süüd tahes oma peale tunnistama. Saksimaal, sulda linnas suurustas üks kohtunik, et ta juba 700 nõida tulefurma olewat saatnud, ja awaldas lootust, et ta selle arwu kuni 1000 peale tõstab. Kes nõiduse sisse ei uskunud, seda loeti peaaegu niisama kardefawaks inimeseks kui jumalasalgajat. Tulefurm ja muu surmanuhtlus oliwad kaunis harilikud nähtused; neid määrati ka wõrdlemisi kergete süütegude eest. Sagedasti ei loetud surmanuhtlust weel mitte küllalt waljuks karistufeks, waid kõwendati teda selleläbi, et surmamõistetule enne otsufe fäidelaatmist keel wälja kisti, teda tuliste tangidega pigistati, temale haawade peale sulatina walati, ta kää- ja jalaluud katki murti wõi teda muul wiisil koledasti piinati. Kuid nende metfikute nuhtluste tagajärjel ei wähenenud kuriteod ometi mitte, waid inimeste fundmused läkliwad karistufe wastu ainult tuimaks, ja inimese elu wäärtus langes laia rahwahulga silmis alla, nii et rasked kuriteod ennemalt sägedamaks kui harwemaks läkliwad.

Teine järk.

Walgustatud ainuwalitsuse-aeg.

I. Walgustuse-aja waimuelu.

1. *Rationalismus. Descartes. Spinoza.* — Kuna piiramata ainuwalitus alles rõhuwalt rahwaste aineliise ja waimlise elu peal lahus, hakkaswad 17. aastafajal üklikud mehed ilmsiks tulema, kes tujude asemele õigust ja seadust, meeliku tooruse asemele inimlikku meelt, usufunduse asemele usufalliust ja ebausufu asemele mõistlikka, teaduse peal põhjenewaid arwamisi tahtsiwad panna; seega tegiwad nad omale ülesandeks, inimeste elu parandada ja nende waimu walgustada ja igasugustest eelarwamistest wabastada. Ühe sõnaga oli nende eesmärk, wana korra asemele uut korda maksma panna. Maailmast arusaamine põhjenes 17. aastafajal *rationalismuse* peal, i. o. kõik looduse ja elu nähtusi katsuti inimese mõistuse waral ära seletada (Ladina k. *ratio* = mõistus). Keskjajal oli kõigi asjade seletust kiriku käest nõutud ja kiriku sõna oli kindlasti ustud; usupuhastamise ajal hakati kiriku sõna arwustama ning kahtlustama ja hakati ise, ilma kiriku wahelasegamiseta, Pühakirja seletama ning temast sel kombel aru saama, kuidas inimlik mõistus lubas. 17. aastafajal ei olnud inimlik mõistus mitte enam ainult Pühakirja seletamise wõti, waid mõistuse abil katsuti kõiki tõeasju ära seletada. Selle aja mõttetargad ei ütelnud end mitte usust lahti, aga nad ei toetanud oma uurimisi ka mitte usu peale, waid katsusiwad mõistuslise harutamise teel kõiki nähtusi maailmas ära seletada. — Mõistuse peal põhjenewa mõttetarkuse ehk *rationalistilise* filosoofia looja on *Descartes* (I. dekárt) ehk ladinakeelse nimega *Cartesius* (1596—1650). Tema katsus ühte niisugust otstust leida, mida mõistuse waral mitte ümber lükata ja mille tõe üle mitte kahelda ei saa, mida seega aksiomaks (ümberlökkamata tõeaks) tuleb pidada, ja selle ofuse peale tahtis tema siis kõik oma laiemad harutused ehitada. Kõiksugu laialt tuntud ofusid läbi kaaludes leidis ta, et kõikide juures kahelda wõib; ainult üks ofus jäi üle, mille üle mitte kahelda ei saanud, nimelt see, et kahtleja ise olemas on. *Cogito, ergo*

sum, oli see ofus, i. o. ma mõtlen, seega olen ma olemas. Selle aklioma peale toetades ehitas Descartes terve suure filosoofia õpetuse üles. — Sügaw mõtleja Spinoza (l. Ipinooša), Hollandi juut (1632—1677), wõttis Jumala ja maailma wahekorra harutuse alla ja tuli ofusele, et Jumal mitte mõni ifeseifaw olewus ei ole, ilmaft lahus, waid et Jumal maailma hing ja lifu on, lahutamata temaga ühendatud: kõik loodus ja maailm on Jumal. Seda õpetust kutsutakse pantheismuseks (Kreeka k. *pan* = kõik, ja *theos* = Jumal). Peale selle oli Spinoza see, kes piibli arwustuse alla julges wõtta ja näitas, et piibliõnad mitte kõik täht-tähelt õiged ei ole, waid et piiblisgi eksitusi on. Küll põlati teda sellepärast kui jumalafalgajat, ja ainult selle tõttu, et ta Hollandis elas, sai ta niifuguseid mõtteid awaldada, sest Hollandis walitfes täieline mõttewabadus. Aga tähtlaks jäi ikkagi see, et tema teraw mõistus teaduslikule piibli-arwustusele edaspidiseks tee rajas.

2. Inglise mõtlejad Newton ja Locke. — Kõige suuremat mõju uue aja loodusteaduse ja mõttetarkuse peale awaldasiwad kained Inglise mõttekangelased. Siin ilmus selle aja kõige suurem teadusemees Isaac Newton (l. Njuutn, 1643—1727). Puu oflast õuna langema nähes, hakkas ta juurdlema, et miks õun juft maha kukkus, mitte aga ülesse, paremale ega pahemale poole. Ta jõudis ofusele, et kõik kehad wastamifi üksteift külge tõmbawad ja nimelt on nende külge tõmbamise jõud seda suurem, mida suuremad nad ife on, ja seda wähem, mida kaugemal nad üksteifest on. See sama jõud, mis langewat kiwi maa peale kifub, walitfeb ka ilmakehade ja ilmaruumi üle, korraldab rändawate ja sabaga tähtede ning kuude teed ja hoiab nad alal. Seega sai Kopernikuse õpetusele, mida Kepler ja Galilei wahepeal täiendanud oliwad, põhi alla, ja kõik nähtused taewaruumis ning maakera peal saiwad omale loomuliku seletuse. Et oma arwamisele tuge saada, rehkendas Newton oma õpetuse põhjal kuu tee ümber maakera wälja ja leidis selle oma õpetusega täiffa kokku minewat. Kõige suurem wõiduauu sai Newtonile aga fiis ofaks, kui a. 1846, enam kui 100 aastat peale tema surma, rändaw täht Neptun üles leiti. Tähetundjad oliwad tähele pannud, et

Uranuse teekonna peal misgi kõrvaline jõud oma mõju avaldab, ja järeldasivad sellest, et siin üks weel fundmata rändaw täht mõjuwaldaja peab olema. Newtoni õpetuse põhjal rehkendas prantslane Leverrier (l. löwerjee) selle koha punktipealt wälja, kus fundmata rändaw täht teatud ajal pidi olema, ja sealt leifigi Neptun üles. Newton ei puudutanud oma mõtlemisega nimelt mitte „metafüsilisi“ küsimusi, i. o. niifuguseid, mida loomulik mõistus seletada ei jaks, waid ta õpetas, et ka kõige imestamisewäärilised loodusenähtused loomulikul alusel ja kindlate seaduste peal põhjenedawad, ja wõttis sellega imede-usul põhja alt ära. — Teine selle aja tähtsam Inglise mõttetark John Locke (l. dšhon lakk; 1632—1704) jõudis kaine mõtlemise abil otsusele, et Cartesiuse põhjendatud ratiionalistilise filosoofia waral mitte kõiki nähtusi ära seletada ei saa. Oma terawas kirjatöös „Inimese mõistuse üle“ (*Essay on human understanding*, 1690) selgitas ta küsimust, kuidas inimese mõistus on saanud ja kui kaugele tema wõim ulatab. Sellega rajas Locke mõttetarkusele uue tee, sest suuremalt jaolt just seda küsimust ongi uue aja mõttetargad harutanud. Tema tegi tõeks, et kõik meie teadmised ja mõtted kõige wiimaks ikkagi meie wiie meele peal põhjenedawad, et meie hinge sees lündimiseft kaafasaadud mõjulid (*ideae innatae*) ei ole, waid ainult niifuguseid, mis wälimise maailma nähtuste mõjul sinna on asunud. Oma õpetuse põhjal wõttis Locke pedagogika (kaswatus-teaduse), theologia (jumalateaduse) ja poliitika (riigiteaduse) läbikatsumise alla. Kaswatuseteaduses nõudis ta mitmekülgses haridust ja nähtuste tähelepanemise harjutust. Jumalatehk usuteaduses jättis ta kõik usuteadlaste kisklemised ja õõrumised usu põhjusõpetuse (dogmade) kallal tähelepanemata ja leidis, et usk Jumala ja Õnnistegija siise peaasi on, ning usuõpetuse tähtsam ülesanne on inimesest kõlblusele kaswatada. Sellepärast nõudis ta kistsendamata usufalli wust, millest ka juudid ja paganad osa saama pidiwad; ainult katoliklastele ja jumalalalgajatele ei tohtinud waba woli anda, sest et nende õpetus Locke arwates riigile hädaohtlik on. Riigiteaduses tuli ta otsusele, et riik muud ei ole kui waba leping wabade inimeste wahel. Ehk loomulikus olus küll iga inimene täit

wabadust peaks maitsuma, annavad riigikodanikud täie wabaduse ometi käest ära walitsuse kätte, et oma wahel kokkupõrkamiste eest hoida, üksteist awitada ja end waenlaste wastu kaitsta. Ainult selle otstarbega teewad nad lepingu ja lalliwad eneste üle walitsuse mõju. Niipea kui aga walitus oma mõju kurjasti pruukima ja riigikodanikkude tegewust ülekohtuselt kitsendama hakkab, on kodanikkudel õigus jälle täit wabadust oma kätte wõtta ja uut walitust ametisse panna. Et walitusel mitte hõlbus ei oleks ülekohtu tegema hakata, selleks otstarbeks peab rahwas muist wõimu, nimelt seaduseandlise wõimu iseenele wõi oma asemikkude kätte jätma ja ainult täidesaatwa wõimu kuninga kätte andma. Need harutused kirjutas Locke selle otstarbega, et Inglise rahwa teguwii si wabandada, kes a. 1688, teise Inglise mäsu ajal, James II-se troonilt maha oli tõuganud ja William III-ma tema asemele pannud.

3. W a b a m õ t l e j a d j a w a b a m ü ü r l a s e d. — Üksikute ufutunnistuste wahel walitsemise alaline waen; üks katsumus waljemalt kui teine kinnitada, et kõigi teiste hulgast ainuüksi temal õigus on. See pime leppimatus äratas mõtlejate inimeste sees loomulikult kahtlust, kas neist hõiskajatest ülepea kellegil õigust ongi ja kas ufuasjas wõibgi midagi kindlat õpetust maksma panna. Lõpmata kirikutülid oliwad inimesed ära tüüdanud ja Inglismaal, kus sõnawabadus walitsemise, hakkasiwad mitmed õpetlased kinnitama, et õigel wagal inimesel muud tarwisigi ei olewat, kui ainult seda uskuda, et üks ülem olewus kui kõigi asjade algus olemas on ja et selle ufuga üksinda küllalt headuse poole wõib püüda. Et need usu alusel seisjad täiffa waba mõtlemisewõimalust nõudsiwad, siis hakati neid w a b a m õ t l e j a t e k s ehk nende usu põhjal d e i s t i d e k s kutsuma, sest et nad lihtsalt Jumalat (lad. k. *deus*—Jumal) uskusiwad, aga mitte ühegi ristiusu õpetuse poole ei hoidnud. Nad näitaliwad, et headus ja kõlblus mitte mõne usuõpetuse kaaslane ei pruugi olla. Terwe inimese mõistust pidaliwad nad mõtlemise juhtnõõriks; kõige teadmise hallikateks pidaliwad nad, nagu Locke'gi, ainult nähtusi ja loodud ilma tähelpanemisi. Mis mõistuse ja nähtuste wastu käis, seda tunnistasiwad nad oma arwustustes tühjaks wõi pilkaliwad seda armuheitmatalt. Imetegude fisse

nad ei uskunud ja ei tahtnud seda kuulda, et Jumal imet tegema ja omawoliliselt seda ilmakorda rikkuma läheb, mis ta ise maksma on pannud. — Kiriku tagakiusamisest hoolimata kaswas wabamõtlejate ringkond ikka suuremaks. A. 1717 muutsiwad Inglise rahwawalgustajad müürisseppade sumpti Londonis salafeltiks, mis w a b a m ü ü r l a s t e selfi nime sai. Selfis jäeti wanaaegsed sumpti sisseeaded ja wiisid alale ja sinna katluti kõik wabalmõtlejad ja haritud mehed ühendada, seisuse peale waatamata. Oma ülesandeks tegi selfs haridust ja usufalliwust edendada ning kõiki seisusi ning rahwaid üksteisega wendadeks teha. Selfs kaswas kiirelt suureks; terwes Europas, Indias ja Amerikas asutati tema osakondasid ehk looshelid, ja tema liikmete hulgas leidus würsfiliid ning kuningaid.

4. *Voltaire* (1694—1778). — Inglise teadusemehed rajasiwad küll uutele wooludele teed, kuid maailmast lahus olles ei jaksanud nad oma mõtlemise wilja mitte laialt tuttawaks teha. Tutwustamise waewa wõtsiwad prantslased oma peale. Enam osawust kui keegi muu näitas selles töös Pariisi õpetlane ning luuletaja *François Voltaire* (l. frangslua woltäär; 1694—1778) üles. Juba noores eas oli ta wana korra kibedust ise maitsta saanud. 23 aasta wanuselt pidi ta Pariisi Bastille's (l. bastij), politikafüüdlaste wangikojas, terve aasta offa kinni istuma — põhjendamata kahtluse pärast, et ta kuninga kohta pilkelaulu olla seadinud. Warsti peale seda sai ta ühe suurtlugu mehe teenrite käest pekla, self et ta mehele tõtt suu sisse ütelnud oli. Kui ta suurnikku kahewõitlusele kutsus, murettes see kuninga käest kälukirja, n. n. piffirikirja (*lettre de cachet*), mille põhjal Voltaire uuesti Bastillesse heideti; ainult sel tingimisel lasti ta sealt wälja, et ta kogu Prantsusmaal wälja läheb. Ta läks Inglismaale, kus waba elu tema peale sügawasti mõjus. Kuna Prantsusmaal protestandi usku õpetajaid taga aeti, wõitlesiwad siin mitmesugu ristiusuõpetuied awalikult ja wabalt üksteise ja deistid kõikide wastu. Prantsusmaal pidi igauks piffarikirjade pärast wärisema, Inglismaal aga ei saanud kõige wägewamgi lord kõige waelematgi meest ülekohtuselt kinni panna lasta. Siin peeti teadusest ja teadusemeestest lugu ja anti igauhele wabadus seaduse piirides mõtelda

ja teha, mis ta aga tahab. Kas wõilivad leelugused olud ergu waimuga luuletaja külmaks jätta! Kolm aastat elas ta Inglismaal ja tarwitas seda aega hoolega Inglise keele, seltskonna, kirjanduse ja teaduse tundmaõppimiseks. Peale Miltoni ja Shakespeare, keda sel ajal mannermaal waewalt nimepidi tunti, tutwustas ta ennaft Locke, Newtoni ja wabamõtlejate kirjadega. Tal ilmus kange tahtmine Inglise waimukangelaste mõtteid, mis tema enese peale nii sügawalt mõjunud oliwad, terwele maailmale tuttawaks teha ja seega wõitlust usuhullustuse, ebausu ja waimuorjuse wastu alata. 60 aastat oli Voltaire kirjandusepõllul tegew, ja millalgi ei unustanud ta seda oma sihti ära. Näitemängud, romanid, luuletused, lendkirjad, looduse- ja mõtteteadlised ning ajaloolised kirjatööd, sõnaraamatud ja kõik, mis ta kirjutas, sihtiligid ikka ühe ja sellel sama otstarbe peale. Tema waimu mitmekelidus, teraw pilge ja keele peensus oliwad põhjuseks, et tema kirjatööd isegi kõige kaugemate hurtlikuteni laiali lagunesiwad. Voltaire oli oma aja kõige kuulsam kirjanik, 18. aastaja „waimukuningas“, kellega kõige wägewardamad walitsejad, nagu Friedrich Suur ja Katarina II., läbikäimist ottiliwad. Voltaire astus nendega ja teiste walitsejatega heal meelel kirjawahetusesse, sest tema arwas üleüldse, et parandused riikides ainult ülewalt poolt toime tulewad panna, ja et lai rahwahulk, mis harimata ja toores on, hädaohtu tuua wõib, kui tema riiki uuendama peaks hakkama. Voltaire ifeloomus oli palju inetuid omadusi — ta oli edew, ahne ja ei pidanud tõest palju lugu, — kuid seltskondlikes tegewuses näitas ta suurmeelt üles ja oli igal ajal walmis oma ilusas Ferney (l. fernee) loslis Genfi ligidal iga tagakiusutat ja maharõhutut wastu wõtma ja tagakiusajale kätte maksma. Ühe Toulouse (l. tuluus) linna elatanud protestandi usku kaupmehe peale, nimega Calas, oli kaebtus tõstetud, et ta oma wanema poja ära tapnud olla, sest et see katoliku usku läinud. Tõepoolest oli joodik poeg wõlgade sisse langenud ja ise end üles poonud. Kuid katoliku waimulikud pöörasiwad asja teiseks: kaupmees surmati kohtuotsuse järele ära ja tema wara wõeti kroonule. Tapetu leik ja lapsed põgeneliwad Voltaire juurde, kes asjaloo terwes Europas tuttawaks tegi ja mitte enne rahule ei jäänud, kui prof-

seis uuesti harufusele wõeti, Calas süütaks tunnistati ja perekonnale kahjutatu makseti. Weel mitu korda peale selle on Voltaire ilmsüüta ohwrite eest mõjuwalt wälja astunud.

5. Montesquieu (1689—1755). — Natuke aega peale Voltaire käis teine prantslane, parun Montesquieu (l. mongteskjöö), Bordeaux (l. bordoo) linna parlamendi ehk kohtukoja president, Inglismaal ja õppis kahe aasta jooksul selle maa olulid ja riigikorda tundma ning auustama. Ta jõudis otfusele, et Suurbritannia kõige wabam riik on, wabam weel kui selleaegsed wabariigid Holland, Shweits ja Venezia. „Kui Inglismaal mõnel niipalju waenlasi on kui karwu peas, ülekohtu ei saa talle ometi keegi teha,“ hüüab Montesquieu waimustusega. Inglise riigikorda luges ta täiuse tipuks; seda arwamist ilmutab ta oma kuulsas kirjatöös „*Esprit des lois*“ („Seaduste waim“), mille kallal ta 20 aastat mõtles, õppis ja kirjutas. Siin õpetab ta, et riigis kolme lugu wõimu olemas on: seaduseandja-, täidesaatja- ja kohtuwõim. Ilikuwabatus, mida Montesquieu tuliselt nõudis, on alles siis kindel, kui need kolm wõimu mitte ühe ja sellesama afutuse käes ühendatud ei ole, waid üksteisest lahus on, sest alles siis wõib üks wõim teist ülekohtuseks minemast takistada. Walitsus ehk kuningas ei tohi sedamööda mitte omawoliliselt talitada, waid peab seadusi tähele panema, mis teise wõimu, i. o. rahwaafemikkude loodud on; kolmas, kohtuwõim, peab aga igast mõjust, mida walitsus tema peale awaldada wõiks, waba olema. Wõimude lahutuse leidis Montesquieu kõige puhtamalt Inglismaal maksmas olewat; seal walitses piiratud kuningawõim ehk konstitutsiooniline riigikord, mis tema arust parem kui wabariik ühelt poolt ja piiramata kuningawõim teiselt poolt oli. Sest piiramata kuningawõim muutub kergesti wägiwallawalitsuseks ehk despotismuseks, ja wabariik annab jälle ühekülgsest kõik wõimu rahwa wõie tema afemikkude kätte. Piiratud kuningawõim seisab kahe äärmise riigikorra wahe peal ja ühendab eneses nende mõlema paremad omadused.

6. Rousseau (1712—1778). — Jean Jacques Rousseau (l. shan shak rusfoo) oli Genist pärit, waele kellessipa poeg. Ta ei saanud korrapäralist haridust, kuid oma

mõtterikkuse ja tulise keele tõttu wõitis ta oma aja peale ütle mata palju mõju. Voltaire ja teised walgustuse eestwõitlejad ei teinud mitte wahet ristiusu ja ristiusu tunnis tuste wahel, waid usutunnistuste wastikute tülide wastu wõideldes naerliwad ja pilkasiwad nad ka ristiusku ennaft, ja tõkasiwad seeläbi hulk tõliseid mehi walgustuse püüetest eemale. Rousseau aga kuulutas waimustusega usku Jumala ja hinge surematuse sisse, kuid andis ühtlasi ka riigi ja seltskonna paisetele hoolimatalt pihta. Ka oma waates hariduse peale läks ta teistest, kes sel ajal waimuelu wäljal wõitlesiwad, lahku. Kuna teised kõike head hariduseft lootsiwad, leidis Rousseau, et teaduste ja kunstidega üheskoos kõik paha maailma tulnud ongi. Inimeselugu oli ainult sel ajal õnnelik, kui ta alles looduselüles elas. Siis ei olnud seisuste éga waranduse waheseinu olemas; need ilmuliwad alles ühes hariduse ning kulturaga ja tõiwad enesega wabaduse kiffendused kaasa. Sellepärast nõuab Rousseau, et inimeselugu pööraku jälle oma loomuliku algolu sisse tagasi ja saagu niisuguseks, nagu metsrahwad on. Oma kaswatus teaduslises romanis „Emil“ näitab ta, kuidas lapsi loomulikult kaswatama ja iseseiswale mõttetööle áratama peab. Nende mõtete põhjal õpetas ja töötas pärastpoole auu sameelne Pestalozzi, kuulus Shweiffi kaswatus teadlane ja rahwahariduse edendaja. Riigiteaduses tuli Rousseau oma kirjatöös „*Contrat Social*“ („Ühiskondline leping“) teist sugusele offusele kui Montesquieu: mitte kiffendatud kuningawõim ei olnud tema soowitud riigikord, waid wabariik, mis kõik wõimu rahwa kätte jätab; ainult ajutiseks annab rahwas wõimu walitsuse kätte, wõib õiguse põhjal teda aga igatahes jälle oma kätte tagasi wõtta.

7. Encyclopedistid ja ökonomistid. — Uued mõtted ja mõisted waimupõllul paniwad seltskonna kihama. Ilmus suur hulk hiilgawaid kirjanikke. Kõige anderikkam nende seast oli Diderot (l. didroo), tulise waimuga mees. Ta tegi suurepäralise plaani walmis, niisugust sõnaraamatut, „*Encyclopedia*“ (l. entsüklopeedia) nimi, wälja anda, millesse kõik inimlik teadus pidi kokku kogutama, et igale soowijale sõjariift kätte saaks, millega ta teadmatusele ja ebausule wastu astuda

wõiks. Selleks otstarbeks heitis Diderot kuulsa matematikuse ning mõtteteadlase d'Alamberti'ga (l. dalangbäär) kokku, kes raamatule sissejuhatuse kirjutas. Pea kõik selle aja tähtsaimad õpetlased, ka Voltaire, awitatiwad raamatut kirjutada. Waimulikud mehed tundsiwad juba ette ära, et see raamat nende walitfussele lõpu teeb, ja katfusiwad raamatu ilmumist ära keelata lasta, niipea kui esimesed köited wäljas oliwad. Kuid kõrged kaitsjad õueringkondades tegiwad wõimalikuks, et terve raamat, 25 suurt köidet, 15 aasta jooksul (1751—1766) ilmuda wõis. Raamat awaldas sügawat mõju, ja tema järel hakatigi Prantsuse wabamõtlejaid *encyclopedistideks* nimetama. — Sellsamal ajal, kui wabamõtlejad enam kiriklikka ja poliitilisi küsimusi harutatiwad, rajatiwad teised teadusemehed uusi radasid ka majanduseteaduses ehk *ökonomias* (Kreeka *oikos* = maja, ja *nomos* = seadus). Majanduseteadlased ehk ökonomistid tegiwad omale ülesandeks rahwaste majapidamist tundma õppida ja neid seaduli üles leida, mille järel rahwa wõli riigi majapidamine käib, et sissejuurdunud halbust sel põhjal kõrwale saata. Sinnamaale oli arwatud, et raha, mis rahwa ja riigi käes, tema rikkus on; sellepärast oli kaubitfust edendatud, sest selleläbi arwati kõige enam kulda ja hõbedat maale tulewat. Et wõõraste maade wõifluff kahjutaks teha, selleks otstarbeks ei lastud wõõraid kaupasid ja laewu mitte ilma tollita maale tulla ja arwati, et oma kaubandus ja tööstus niisuguse kaitse all seda enam kasu toob. Seda politikat kutsuti *merkantilismuseks* (Prantl. k. *mercantile* = kaubandusesse puutu). Nüüd tundis prantslane Quesnay (l. kenee) ära, et merkantilistide arwamine ekslik oli ja õpetas ise, et tõline rikkus maa seest tuleb, et sellepärast ainult põllutööd ja maaharimist edendada peab. Kuigi ka tema arwamine ekslik oli, — sest alles pärastpoole näitas Shoti majanduseteadlane Adam Smith (l. smits; 1723—1790) õieti, et töö ainukene rikkuse hallikas on, olgu see töö põllutöö, wabrikutöö wõli kaubitfust — omegi oli Quesnay õpetus suur samm merkantilismusest edasipoole. Ökonomistid nõudsiwad, et kõige pealt põllumees õiguse-kitsendamistest ja kurnawatest maksudest wabastada tuleb, aga ka kõik muud fakistused, nagu sumpti eeskirjad, tol-

lid j. m. kaubanduse ja tööstuse kohta maksivad kiffendused, pidiwad ära kaotatama. „*Laissez faire, laissez passer*“, i. o. lasse wabalt edeneda, nii kuidas asi ise kannab, see oli nende lipukiri, millega nad täit wabadust ja riigiwalituse eestkohtmise alt wabastamist tööstuses ja kaubanduses nõudiwad.

8. Saksa waimukangelased. — Saklammaa oli 30-aastases sõjas saadud haawadest toibunud ja hakkas ka jälle waimuelust osa saama. Saklammaal aga ilmuwad alles siis uued waimukangelased, kui naabrinaade õpetlased palawas wõitluses uued mõisted juba selgeks oliwad teinud; needlamad mõisted ilmuwad Saksa waimukangelaste kirjades ainult enam selgitatud ja ümmargusemal kujul. Kuna Voltaire ja Diderot usuõpetust lausa pappide peffuseks pidasiwad, õpetas Lesling (1729—1781) Saklammaal, et niihästi ristiusus kui ka kõikides teistes uskudes sügaw kõlbline tuum on, mis oma wäärtust iganes ei kaota. Üksigi usk ei tohi tõendada, et tema üklinda tõtt õpetab, ja keegi ei tohi ka teiste uskude tunnistajaid taga kiulata, sest igal usul on õigus elada, igaüks neist wõib teatud ajal ja teatud rahwa peale heategewat mõju awaldada. Niilama kui Lesling, õpetas ka Herder (1744—1803), et inimeselugu ajaloos järkjärgult areneb. Sellamal ajal tungis Königsberi mõttetark Immanuel Kant (1724—1804) mõteteaduse, õigufeteaduse ja majandufeteaduse sügawusesse, kuna Prantfusmaal neid küsimusi enam waimurikkalt kui põhjalikult läbi katlutud oli. Kant täiendas ja selgitas Locke õpetust inimese mõistusest oma kuulsa kirjatööga „*Kritik der reinen Vernunft*“ (1781), milles ta tõeks tegi, et inimese mõistus ainult nähtustest aru saada jaktab, mitte aga ka asjade olust. Kõige ilusmaid õisi walmistas walgustuseaja luule Saklammaal. Tõline wabadusewaim, puhas inimlik meel, mis igasugusest eelarwamisest waba — need on omadused, mis Saksa klasilist luulet kõrgele tõstawad. Leslingu, Schilleri (1759—1805) ja Goethe (1749—1832) luuletööd ülendawad kõike, mis hea, tõsi ja kaunis on, ning jääwad lõpmata waimustusehallikaks, niikaua kui Saksa keel elab.

II. Riigid walgustuse ajal.

A. Romani rahwaste riigid.

1. Pombal (1750—1755). — Kuna Montesquieu ja Rousseau rahwawõimu poole hoidisid, lugesid Voltaire ja ökonomistid otse selle wastu piiramata kuningawõimu kõige täielisemaks riigikorraks, kui aga kuningas ise walgustuse poolehoidja on. Hiina keiser, kes iga aasta põllutöö auuks oma käega atra juhib, oli neil aateline walitseja. Nende soowid paifisid 18. aastalaja keskel täide minemat, sest siis oli Europas hulk walitsejaid ja juhtiwaid ministriid, kes täitla walgustuseaja mõju all seisisid ja toimetasisid. Walgustatud kuningawõimu aeg Europas algas Preisi Friedrich II-se troonileastumise (1740) ja kestis kuni suure Prantluse mäsu alguse (1789). Mitmed selle aja kuningad lugesid omale auuks walgustuse eestwõtjatega läbi käia ja otisisid nende käest walitluse asjus nõuu. Iseäranis kiriku- ja usuküsimustes tegisid mitmed walitlused walgustuse eestwõtjate mõtted teoks, ja imelikul kombel käisisid siin juft need maad teiste eel, kes linnamaani kõige enam katoliku kiriku ja jesuitlaste mõju all olisid olnud, nimelt Portugal ja Hispania. Selleaegne Portugali peaminister Pombal (I. pongbaal), kes nõrga kuninga Jose I-se all riiki takistamatalt walitlles, edendas kaubandust, tööstust ja haridust, korraldas walitlust ja sõjawäge ning fundis iseäranis ära, et kiriku mõju maa edenemist tagasi hoiab. Sellepärast astus ta kiriku mõjule hoolimatalt wastu. Ta keelas ära paawsti bullasid Portugalis ilma walitluse loata awaldada, kitsendas kirikukohtute ja inkwiisitioni õigusi, wõttis tlenforiameti ja kooliolu juhtimise waimulikkude käest ära, wähenaldas munkade arwu, wõttis ärälõpetatud kloostrite maad kroonu külge jne. Iseäranis karedalt astus ta jesuitlastele wastu, keda ta kõige pealt kuninga ümbruskonnast eemale kihutas. Kui kuninga wastu tapmisekatte toime pandi, andis ta mitmed jesuitlased, kes tapjate pihtisid ja kaasteadjad olisid, inkwiisitionikohtu kätte, ja see kohus, mis senini ainult jesuitlaste näpunäiteid täitnud oli, pidi nüüd ühe jesuitlaste enefe surma mõistma. Teised jesuitlased, niipalju kui neid Portugalis

oli, pani Pombal laewa ja läkitas nad kirikuriigi randa, kus nad maale saadeti; nende waranduse wõttis ta riigi omaks ja lõpetas diplomatilise läbikäimise paawsti kuuriaga (1759).

2. Jesuitlaste kimbutamine ja nende ordu äralõpetamine (1773). — Küll laideti Pombali karedust, siiski tegiwad mitmed teised maad sedafama, mis temagi. Jesuitlased oliwad walitsustele igal pool pinnaks filmas, sest et nad iseeneste seaduste järele elada tahtsiwad ja riigi seadusi tähele ei pannud. Prantfusmaal seletatiwad nad awalikult kohtus, et neil oma salaseadused on. Pariisi parlament (kohtukoda) nõudis nende seadused omale näha ja tunnistas nad riigile hädaohtlikuks. Kui Prantfusse walitsus seaduste muutmist nõudis, andis jesuitlaste kindral Ricci (I. ritshi) kuulla wastufe: „*Sint ut sunt aut non sint*“, i. o. olgu nad niisugused nagu nad on wõi olgu nad üleüldse olemata. Sellepeale keelas walitsus jesuitlastel elamise Prantfusmaal hoopis ära. Kare saatuse sai jesuitlastele ka Hispanias osaks. See maa oli Bourboni soost kuningate all jälle kofuma hakanud; tubli kuningas Carlos III. (1759—1788) pani siin hulk edumeelseid uuendusi toime. Jesuitlased oliwad kõige wifamad uuenduste wastupanijad ja sellepärast laskis minister Aranda, ise encyclopedistide poolehoidja, ühel ja selsamal päewal korraga kõik Jesuiti preestrivid Hispania emamaal ja afumaades kinni wõtta, laewadele panna ja kirikuriiki wiia, sest et jesuitlased enam paawsti kui kuninga alamad olla. Kuid paawst wõttis laewad suurükkidega wastu, nii et jesuitlasti maale saata ei saanudgi. Nüüd sõidutati neid ühest sadamast teise, aga kufagil ei lastud neid maale, kuni wiimaks Prantfusse walitsus Jumala sulaste peale armu heitis ja nad Korsika saarele elama lubas. — Nagu Hispania, nii tegiwad ka Neapol ja Parma, kus Hispania printsid walitsesiwad, peale seda weel Venezia, Modena ja Baierima. Pombali nõuu peale heitiwad kõik Bourboni walitsusekojad — Prantfusmaal, Hispanias, Neapolis ja Parmas — kokku ja nõudsiwad paawst Clemens XIV-ma käest jesuitlaste ordu äralõpetamist. Lepelik ja walgustufe poole hoidja paawst andis järele ja kuulutas Jesuiti ordu lõpetatuks (1773), sest et ta ristiusu

rahu rikkunud olla. Mõni kuu peale seda suri paawst kihwti-
surma; arwati, et jesuitlased talle kihwti andnud; räägiti aga
ka, et ta ise liiga palju wastukihwti wõtnud, sest et ta loomu-
likult jesuitlaste kättemaksmist kartis. Jesuiti ordu kestis aga
salaja edasi ja kussuti a. 1814 wõitluses Prantfufe mäslu wastu
uuesti awalikult elule.

B. Friedrich Suur.

1. Friedrich Suure noorus. — 30-aastase sõja läbi oli Saklamma riiklikult tarretanud seisukorda sattunud. Suurem osa riikisid elas piiramata würsiwõimu all edasi ja jäi walgustuse mõjust hoopis puutumata; ainult kahele suuremale Sakla riigile, Preilimaale ja Aultriale, sai õnn osaks, et walgustatud würslid, Friedrich Suur Preilimaal ja Josef II. Aultrias, oma maades uuendusi toime paniwad, mis täitla walgustuseaja mõju ilmutasiwad. — Üleüldse oli kõige tähtlam walgustatud würlt 18. aastal ajal Preisi kuningas Friedrich II. (1740—1786), kellele aunimeks Suur on antud. Ta oli toore ja wägiwaldse Friedrich Wilhelm I-se poeg, kes poja raamatulugemise-himu sallida ei wõinud ja teda kord ukse-pealispuu konksu küljes oma käega peaaegu üles poonud oleks. Prantfufe kaswataja mõju all oli kroonprints kirjanduseft ja muusikalst lugu pidama õppinud, kuid usuõpetuse ega sõjaharjutuse tundidest, mida isa talle osalt rusikahoopidega peale sundis, ei tahtnud ta mitte sugugi hoolida. Et toore ümberkäimise alt peaseda, mõtles kroonprints a. 1730 Inglismaale põgeneda, kuid ta plaan tuli ilmsiks. Ta saadeti Küftrini kindlusesse, kus ta kantseleiteenistust õppima pidi, kuna põgenemise kaasaitaja, tema sõber, tema filmade all ära hukati. Isa mõtles teda kroonprintfi nimest juba lahti ütelda, aga et poeg täiesti isa tahtmise alla heitis, kui mitte südameft, siis ometi filmakirjaks, leppis isa temaga ära ja noor Friedrich elas kui kroonprints oma lossis. Siin ümbritsesiwad teda waimurikkad prantslased wõi Prantfufe mõju all kaswanud sakslased. Ka Voltairega käis ta elawalt läbi. Ise töötas kroonprints hoolega kirjandusepõllul ja awaldas oma Prantfufe keeles kirjutatud kirjatöödes üliwäga wabameelseid ja walgusta-

tud mõtteid, laitis kuningate auuahnust, kõrki meelt, laiskust, ülekohut ning meelenõtrust ja nõudis, kuningas ärgu olgu mitte oma rahwa isand, waid oma riigi ülem teener. Niisugust mõtet awaldas ta sel ajal, kui Prantssuse kuningas Louis XV. hoolimatalt riiki kurnates hüüdis, et peale teda kas wõi weepustus tulgu. Kui kroonprints a. 1740 Preisi troonile astus, arwasiwad kõik, et temast, Voltaire sõbraist ja wabameelsest mehest, rahuarmastaja walitseja saab. Kuid Friedrich II. tahtis tublit sõjawäge, mis isa walmistanud oli, selleks otstarbeks tarwitada, et oma riiki suuremaks kaswatada ja teiste suurte riikidega ühe wääri peale tõsta. Mahti leidis ta seks keiser Karl VI-ma surmast (1740) ja selle tõttu algawast Austria pärimisefõjast.

2. Austria pärimisefõda (1740—1748). — Austriamaa oli küll laialine riik, kuid tema üklikute osade wahel oli wäga wähe sidet. Böömimaal, Ungrias, Austrias ja Kärntenis, Belgias ja Lombardias oli igas riigis oma isefugune liisimine kord ja oma iserahwas oma isekeelega. Iga tühinegi wapustus oleks wõinud riigiosad lahku ajada. Keiser Karl VI-mal ei olnud poega ja tema surmaga pidi Habsburi meestsugu lõppema ning troonipärimise küsimus päewakorrale ilmu- ma. Et juba see küsimus riigi ühifusele surmahoopi ei annaks, walmistas keiser n. n. pragmatilise sanktsioni, s. o. seaduse, mis Austria üksikud osad lahutamataalt ühe walitseja alufeks kuulutas ja Karl VI-ma järeltulijaks tema targa ja ilusa tütre Maria Theresia nimetas. Keiser nägi palju waewa, enne kui tema oma riigi osad ja wäljamaa riigid, nimelt ka Preisi- ja Prantssusmaa, sanktsioni korraldustega leppisiwad. Sellest hoolimata ilmuliwad kohe peale keisri surma mitu trooninõudjat ning pärandusetahtjat. Kõige pealt murdis Friedrich II. oma sõna ja tungis Shlesiamaale; mõned osad sellest maast oliwad ennewanasti Hohenzollernite soost walitsejate käes olnud ja ta nõudis neid nüüd oma kätte tagasi. Oma hästi korraldatud sõjawäe tõttu sai ta hiilgawa wõidu. Ka Prantssusmaa ihaldas oma wanale wastalele, Habsburgide riigile surmahoopi anda ja hakkas seepärast Baieri kuurwürsti Karli toetama, kes ema poolt Habsburgidega sugulane oli

ja terwet Aultria riiki omale pärida tahtis. Prantslased tungi-
liwad ühes baierlastega Böömimaale ja wõlfiwad Praaga linna
ära; hispanlaste abiga tungiwad nad Italia maakondadesse,
ja Madalmaadel saiwad nad inglaste üle wõidu, kes Maria
Thereliaga lepingusse astunud oliwad. Baieri kuurwürft waliti
Karl VII-ma nime all keisriks (1742—1745). Kuid peagi
hakkaliwad Aultria wäed prantslasi lööma. Pealegi sai Maria
Therelia Friedrich II-ga rahu teha, kellele ta Shlesiamaa andis.
Sellega lõppis sõda Saklamaal ja pärast Karl VII-ma surma
waliti Maria Theresia abikaasa, Lothringi herfzog, Franz I-se
nime all Sakla rahwa Püha Rooma riigi keisriks (1745—
1765). Peale selle kestis sõda Madalmaadel ja Italias weel
mõni aeg edasi, kuni Aachenis a. 1748 rahu tehti. Ainukene,
kes sellest n. n. Aultria pärandusefõjast kafu sai, oli
Friedrich II., kelle kätte Shlesia jäi; kõik teised andliwad ära-
wõetud maad nende endistele omanikkudele tagasi. Preisimaa
aga sai seega suurwõimuks.

3. Seitsmeaastane sõda (1756—1763). —
Maria Theresia wõis õnne kiita, et raske sõda tema riigi pii-
rid peale Shlesiamaa puutumata oli jätnud. Aga ka selle
maakonna tahtis ta tagasi wõita, seda enam, et tema kui agar
katoliklane mitte sallida ei wõinud, et tema katoliku usku ala-
mad Shlesias nüüd protestandi usku walitseja alla saiwad. Ta
kafus kõik Europa riigid Preisi wastu ühendada, ja suuremalt
osalta läks tema nõuu ka korda. Et Friedrich II. oma terawa
keelega Wene keisrinnat Elisabethi haawanud oli, siis oli
see hea meelega walmis Preisimaa wastu sõda algama.
Raskem oli Prantlusmaad oma poole wõita, sest et see
maa aastafajad läbi Habsburgide waenlane oli olnud. Kuid
asjaolud tegiwad Prantlusmaa liisgi Aultria ühenduseofalitseks.
Nimelt oli Prantlusmaa sel korral, kui ta Inglismaaga merefõda
pidas, Preisimaad omale appi kufsunud, aga see ei olnud Louis
XV-ma palwest hoolimata Prantlusmaad mitte toetanud; see
andisgi Louis XV-le asja Preisimaa wastaste poole lüüa; pea-
legi kihutas kuningat ka tema armukene marquise de
Pompadour (l. markiis dö pongpaduur) taga, keda ka
Friedrich II-se teraw keel torganud oli. Inglismaa aga, kes

lepinguist kahe wana wastase, Prantsusmaa ja Aultria wahel, enesele paha kartis, heitis Preilimaa poole. Friedrich II-se wastu tehtud lepingute siht oli: Preili kuningriiki endise Brandenburgi kuurwürstiriigi suuruseks kokku suruda. Shlesia pidi Aultria, Pommeri Rootsi kätte, Ida-Preilimaa pidi Wenemaa ja Magdeburg Saksimaa kätte minema. Lepinguosaliste jõud oli nii wõrdlemata palju suurem, et Friedrich II. mõteldagi ei wõinud nende ühendatud jõuule wastu saada. Sellepärast offustas ta kiirelt ja üksikult wastaste kallale minna, enne kui need oma wägesid ühendada saiwad. Ilma sõda kuulutamata langes ta Saksimaa peale ja piiras Sakli wäe Pirna leeris ümber. Aultria wägi, kes Saksidele appi tulla tahtis, sai tema käest lüüa. Sakli wägi langes tema kätte wangi; ühtlasi sai ta terve Saksimaa ühes tema tagawara-aitadega ja sõjariistade-tagawaraga oma kätte. Saksimaaalt läks Friedrich Böömimaale; siin kroonitiwad hakatuses hiilgawad wõidud ta tegewust, siis aga sai ta ise Kolini juures Aultria feldmarshall Dauni käest lüüa, mis teda Böömimaalt taganema sundis. Friedrichi seiskord oli raske, sest nüüd hakkatiwad waenlased omalt poolt tema peale tungima. Prantslased löiwad inglasi Hannoverimaal, rootslased tungitiwad Pommerimaale ja wenelased löiwad preislasi Groß-Jägersdorfi (1757) juures ning wõtsiwad Ida-Preilimaa oma alla. Kuid Friedrich ei kaotanud julgust. Ta tõttas Prantsuse wäele, mis Saksimaaale tuli, wastu ja läks, ehk tal küll pool wähem wäge oli kui wastasel, Roßbachi juures prantslaste kallale. Tema ratsawäe eest, mis noore kindrali Seydliçi juhatusel all oli, läksiwad prantslased juba mõne minuti järele pakku (1757). Peale Roßbachi lahingut tõttas ta Shlesiasse, mille aultrialased juba täiesti oma alla oliwad wõtnud, ja löi siin Leutheni lahingus Dauni, kellel kolm korda enam wäge oli. Wahepeal oliwad wenelased Brandenburgi poole edasi tungima hakanud, aga Friedrich sai nad werises Zorndorfi lahingus tagasi lüüa (1758). Kuid Wene ja Aultria wäe ühinemist ei jõudnud ta mitte takistada; ühendatud wägede juhatajad oliwad osaw Aultria kindral Laudon ja Wene kindral Salfõkow. Kunersdorfi juures, Frankfurti ligidal Oderi jõe ääres, langes Friedrich oma nõr-

gema wäega nende peale, sai aga offustawalt lüüa (1759). Nüüd ei olnud Friedrich II-sel enam mingisugust lootust. Ta kirjutas Berlini, et „kõik on kadunud; peastke kuninga perekond; jumalaga igawesti“, ja mõtles troonilt ära astuda. Tema õnneks ei leppinud wõitjad kindralid kokku, sest et nad üksteist ei usaldanud, waid läkwiwad oma wägedega jälle lahku. Nii sai Friedrich jälle mahti kosuda; ta ajas wenelased, kes Berlini ära oliwad wõtnud, minema ja sai Aultria wäe üle Elbe ääres Torgau juures wõidu. Kuid kindlasti paistis, et Ida-Preisimaa jäänawalt wenelaste ja Shlesiamaa Aultria kätte jääb, sest pike-mat aega ei jõudnud Friedrich sõjale ometi enam wastu panna, kuna ta juba nüüd poislikele nekrutiks wõtma ja iga aasta raha wäärtust halwemaks tegema pidi, et wägesid alal hoida. Kuid sel ajal suri Wene keisrinna Elisabeth (1762) ja tema järeltulija Peeter III., tuline Friedrich II-le auustaja, lõpetas joonega sõja Preisi wastu ära, andis wõidetud maad tagasi ja oli walmis Preisimaale isegi abi andma. Aga juba poole aasta pärast suikus Peeter III. surma sülle ja tema abikaasa ning järeltulija Katarina II. ei tahtnud sõjaga enam mingisugust tegemist teha, waid kustus Wene wäed koju. Kõik oliwad sõjast ära tüdinud. Ja nii tehti siis 1763 Saksimaal Hubertusburis losis rahu; selle tagajärjel pandi seefama seisukord maksma, mis enne sõda maksnud oli. Nõnda jäigi Preisimaa suurriigiks teiste suurriikide kõrwal.

4. Friedrich Suur riiki walitsemas. — Suure ja raske sõja lõpetuse järel hakkas Friedrich Suur neid haawu parandama, mis sõda tema riigile lõõnud oli. Ta ehitas rikutud linnasid ja külalid üles ning awitas waeleks jäänud mõisnikka ja talupoegi, neile raha, wiljaseemet ja tööloomi kinkides. Igal pool oli ta ise hoolt pidamas. Ise andis ta oma käsud, ja ise walwas ta nende täitmise üle. Ka mitte oma ministritega ei pidanud ta nõuu, waid wõttis nende käest aruanded kirjalikult wastu ja andis neile omad käsud niisama kirjalikult. Nii walitses ta weel enam piiramatalt kui Louis XIV. walitsenud oli. Kuid tema pidas riigi head käekäiku tähtsamaks kui oma isiklikku head. Tema ise oli oma arust ainult riigi ülem teener. Kõige tähtsamaks pidas ta, oma riigile tub-

lit lõjawäge ja suurt rahatagawara muretseda. Sellele sihile jõudis ta hoolsa kokkuhoidmise läbi, aga liisgi pidi ta ka raskeid maksusid oma alamate peale panema. Kõik wälja- ja omamaa tööstuse laadused pandi maksu alla, ja maksumõõtjateks kutsuti Prantsuse ametnikud, kes oma kaaldu-sega rahwa wihale äritaliwad. Sel põhjusel ei tahtnud põllutöö, kaubandus ega tööstus edeneda, ja nii rikkus Friedrich ise pa-hema käega seda, mida ta paremaga üles ehitas. Üleüldse oli-wad tal majanduse asjus jaolt hoopis kentsakad arwamised: ta ei lasknud teelid teha, sest ta arwas, et mida wiletsamad teed, seda kauemaks ajaks peawad teekäijad maale jääma ja seda enam raha maal kulutama. Kui walgustuse poolehoidja pani ta oma riigis täielise u s u w a b a d u s e maksma. „Minu riigis,“ ütles ta juba oma walitsuse algusel, „wõib igaüks oma wiisi peal õndsaks saada.“ Sellepärast wõttis ta kõiki oma maale wastu, keda mujal taga kiufati, nagu Prantsuse atheistikud (jumala-salgajaid), materialistikud (waimusalgajaid) ja jesuitlasi. Tema haritud waim ei wõinud ilma teaduste ja kunstideta püsida, sellepä-raft äratas ta akademia, mis tema isa ära oli lõpetanud, jälle elule ja kufus kõige kuulsamaid Prantsuse õpetlasi ja kirjanikka oma juure wõõrusele. Nii elas ükswahe V o l t a i r e tema kijas; aga et mõlemad terawa keelega pilkajad oliwad, siis ei saanud nad mitte kauaks ühte jääda, ehk küll mõlemad wastastikku teine-teise waimujõudu auustasiwad. Kuid tärkawa Saksa kirjanduse wastu ei näidanud Friedrich mingisugust osawõtmist üles. Ta ise rääkis Saksa keelt puudulikult ja pidas teda „tallipoiste keeleks“. R a h w a k o o l i tegi ta s u n d u s l i s e k s, kuid raha-kulu kartes ei fihanud ta mitte niipalju koolisid asutada, kui tarwis oleks olnud. Kaoliõpetajateks seadis ta wanad wigafed soldatid, et neile kohta ja teenistust muretseda. K o h t u a s - j u s pani ta hulk parandusi toime; nii kaotas ta juba oma kolmandal walitsusepäewal kaebtusealuste piinamise ära, mis sel ajal weel igal pool tarwitusel oli. Ka laskis ta üleüldise Preili seaduseraamatu kokku seadida, mis aga alles peale tema surma walmis sai. Kuid põhjalikkude uuenduste eest hoidis ta end kõrwale. Ta ei kaotanud mitte pärisorjust ära, ei edenda-nud ka sallimust seisuste wahel. Adeli- ja kodanikuseisuse liik-

med ei tohtinud üksteise wahel mitte abieluse heita ja ohwitte-rideks ei peasenud muud kui aadelimehed. Kui „wana Preisi Prits“ aastal 1786 suri, ei olnud neid mitte palju, kes teda armastasiwad, küll aga neid, kes teda karfiwad. — Tema järeltulija Friedrich Wilhelm II. (1786—1797) kergendas Prantsuse moodi järel sisseseatud maklukoormat, kaotas aga ka mõttewabaduse ära, niihästi usu- kui ka teaduseasjades. Mõttewabaduse tagakiusamise all pidi isegi niisugune mõttetark nagu Kant raskelt kannatama. Kuningas ise näitas end välispidi püha ja waga mehena, tõepoolest aga tuletas tema kojaelu palju Prantsuse kojaolulid meelde. Nii siis selgus ka Preiimaal, et walgustatud ainuwalitus ilma rahwa kaastege- wusefa midagi jäädawat head luua ei jaksanud.

C. Josef II.

1. Josef II-le uuendused. — Palju otustawamalt ja julgemalt kui Friedrich II. toimetas teise Saksa suurriigi walitseja ja walgustuse poolehoidja, keiser Josef II. Austruimaal (1765—1790). Juba sel ajal, kui ta oma ema Maria Theresia kaaswalitseja oli, oli walgustatud riigikantsler Kaunitz ette- waatlikult laialisi parandusi ette wõtnud: oli wäe-, raha-, kohtu- ja kooliasja uuendanud, talurahwa pärisorjust pehmenanud, piinamised ja nõiaproffeslid ära kaotanud jne.; kuid Josefile ei paistnud sellest weel mitte küllalt olema. Kui ta peale ema surma 1780 täissa iseseiswaks sai, tahtis ta terwet riiki põhjalikult uuendada. Ta hakkas sellega peale, et ta kojaelu lihtsamaks ja odawamaks seadis, kui see kunagi Austruias olnud oli. Tema käes oli 22 miljoni eest riigipaberisi, mis tema era- warandus oli; need oli ta juba waremalt riigile kinkinud, selle- läbi et ta need kõik tulde heitis. Ta kaotas aadelimeeste eesõigused kohtutes ära, tegi kõrged riigiametid kõikidele seisuste le kättesaadawaks, wõttis mõisnikkude käest kohtu- ja politseiõiguse wallarahwa üle ära, julges koguni päris- orjust ära kaotada, kusjuures talumaad talupoegade kätte farwitada jäiwad, kuna mõisamakulid wähenдати. Üht- lasi hoolitses waimurikas keiser ka rahwakooli eest, tegi õpe- tuse maksutaks ja asutas kooliõpetajate seminarisid. Ta kuulu-

tas usuwabaduſe wälja ja andis protestantidele ning Kreeka-õigeusulistele needſamad õigused, mis katoliklastel olivad. Klooftrid, kus mungad mitte mõnda kaſulikku tööd ei toimetanud, kooli ei pidanud wõi haigeid ei rawiſſenud, pani ta kinni ja tarwitas nende maad ja warandused kirikute ehitamifeks. Kuid Jofef II. langes ſelleſama ekſiituſe liſſe, mis kõikide walguſtatud ainuwalitſejate waewanagemiſe tühjaks tegi. Ta walitſes liiga palju — tahtis kõik ſuured ja wäikesed aſjad iſe ära otſuſtada ja toime panna. Ta andis näit. käſu wälja, et ſurnud kottides matta tulewad, mitte puulärkides, et nad rutemini ära mädanektiwad. Tal olivad kõige puhtamad tahtmiſed, ja ſellepäralt arwas ta, et tema plaanid ikka kõik täide minema peawad, kuid ekſiſ ſellega ſagedaſti. Et kergem oleks uuendusi läbi wiia, tahtis ta kõikide Auſtria riigi ofade iſeäralduſed ära kaotada ja kõiki Habsburgide käes olewaid maid ühetaoliſeks bürokrotiliſeks riigiks muuta, ſ. o. niifuguſeks, kus ainult walitſuſe ja ametnikkude tahtmine makſab. Ajalooliſte maakondade aſemele jagas ta riigi adminiſtratiwiſtiſeſe ofadeſe, maapäewade ja kohaliſte aſutuste aſemele pani ta oma ametnikud, ja lubas kõikides riigiaſutustes ainult Sakſa keelt tarwitada. Sellega haawas ta Auſtria rahwaste rahwetuſunnet. Ungarlased olivad walmis otſe mäſſu tõltma, ja belglased hakkaliwadgi mäſſama — kihutaliwad keiſri wäed minema ja kuulutaliwad end iſeſeiſiwaks. Terwes riigis oli rahutus ſuur, ſelt kõrgemad ſeiſuſed kurttiwad oma eesõigusi taga, lihtrahwas aga ei leppinud uuendustega uſuſaſjades, ja kõiki pahandas ametnikkude omawoli. Südamewaluga pidi keiſer ſuurema hulga uuendusi tagali wõtma; ainult lubatud uſuwabaduſt ja talurahwa priiſuſt ei tahtnud ta ära kaotada. Oma hauale loowis ta järgmiſt hauakirja: „Siin hingab walitſeja, kelle tahtmiſed puhtad olivad, kes aga paraku kõik oma plaanid kokku langema nägi.“ Ta ſuri aaſtal 1790, 49 aaſtat wana. Teda ſaatis talurahwa õnniſtuſ, kellele ta wabaduſe oli kinkinud. — Tema järeltulija oli ta wend Leopold II. (1790—1792). See lõpetas ſegadused ära, mis Jofefi uuenduste tõttu tõusnud olivad. Ta rahuſtas belglased ja ungarlased, kellele ta nende endiſe korra tagali andis, ja

tegi rahu türklastega, kelle wastu Josef ühes Wene keisrinna Katarina II-ga sõda alganud oli, et Türgimaad Wene ja Austra wahel jagada. Waimulikkude pahameele waigistas Leopold selleläbi, et ta Josefi kiriklikud uuendused pea puhas ära kaotas; aadelimeestele andis ta aga muist eesõigufi tagasi ja seadis talupojad jälle enam nende woli alla. Nii oli Josefi waew ja tegewus tõesti pea jäljetalt kaotssi läinud.

D. Kirde-Europa 18. aastajal.

1. „Wabaduseaeg“ Rootsis (1718—1772). Gustaf III. (1771—1792). — Räägitakse, et Karl XII-ma surmas Rootsi suurnikud süüdlased olla; selle teo kordasaatmise läbi lootnud nad piiramata kuningawõimu alt lahti peaseda ja jälle iseseiswalt riiki walitseda, nagu enne Karl XI-ma walitsuse algust. Kui õige see jutt on, ei tea, aga igatahes tuli peale kuninga surma ilmsiks, et Rootsi suurnikkude wõimuhimu mitte kustunud, waid ainult ajutiseks kinni maetud oli. Riiginõukogu ei tõstnud mitte Karl XII-ma wanemat õde troonile, nagu troonipärimise seadus õpetas, waid walis tema noorema õe Ulrika Eleonora (1718—1720) kuningannaks ja andis ka selle abikaasale, Hesli printsi Fredrikile (1720—1751) kuninga nime. Walimise tingimiseks tehti, et pea kõik wõim kuninga käest riiginõukogu (senati) kätte läheb, et riiginõukogu ametnikkude nimefamise peale mõju omandab, et ta ka ilma kuninga nõusolemiseta riigi kasulid ja wabadusi kaitsta võib jne. Seega algas Rootsis n. n. wabaduseaeg, mille jooksul riiginõukogu ühes riigiseisustega riiki walitses, suuri maksulid nõudis ja talupoegade õigufi kiffendas. Riiginõukogu seis wiiie suurniku-perekonna mõju all, kuna riigiseisuste seas aadliseisus kõige enam mõju awaldas. 1726. aasta riigipäewal langes aadliseisus kahte erakonda, teine mütsi-, teine kübara-erakond. Hakatuses jäi wõimus mütslaste kätte. Nemad tahtsiwad haawu, mis Karl XII. oma sõdadega Rootsi-maale lõõnud oli, selleläbi parandada, et nad kaubandust ja tööstust edendasiwad ja sel teel maarikkust suurendada mõtlesiwad. Kübarlased tahtsiwad riigi auu sõdade läbi tõsta, iseäranis aga kaotatud maakonnad Wenemaa käest jälle tagasi wõita.

Kui wõimus a. 1738 nende kätte tuli, algasiwad nad Prantssumaa rahalistel nõuusolemistel nimetatud otstarbel sõda Wenemaaga (1741). Sõja jooksul saiwad Rootsi wäed wenelaste käest haledalt lüüa. Turus tehti rahu (1743) ja Wene keisrinna Elisabefh leppis õnneks sellega, et ta ainult oia Soomemaad kuni Kümi jõest saadik Rootsi küljest Wene riigi külge wõttis. Järgmise kuninga Adolf Fredriki all (1751—1771) kõdunes kuningawõim weel enam kokku: tehti otsuseks, et kui kuningas mõnda otsust oma allkirjaga ei peaks kinnitada tahtma, siis otsus sellegipärast maksma hakkab, kui aga otsusele kuninga nimetempel alla lüüakse; nimetempel aga oli kübarlaste hoiu all. Prantssumaa meeleheaks, aga rahwa kahjuks, segasiwad kübarlasted Rootsimaa ka Seitsmeaastase sõja sisse; selle tagajärjel kaotasiwad nad aga ise walitsusewõimu käest ja pidiwad mütslaste eest taganema, kes enam Wene meelelised politikad ajasiwad. — Wabaduseajale, mille jooksul Rootsimaa silemise nõrkuse poolest üsna Poolamaa sarnane oli, tegi uus, walgustuse mõju all seisaw kuningas Gustaf III. (1771—1792) lõpu peale. A. 1772 kiskus ta wõimu riiginõukogu ja seisuste asemikkude käest rewolutsioni teel oma kätte ja pani ilma riigipäewa kokku kutsumata wabameelseid uuendusi Friedrich Suure mõttes toime: parandas kaubanduseasja, pani suurema usuwabaduse maksma, korraldas riigi raha-asjandust ja edendas teadust ning kunsti. Tema asutatud on Rootsi akademia. Aga et lahke ja armastatud kuningas Prantssuse kojakombeid järele aimama ja riigiraha pillama hakkas, siis äratas ta riigis rahutut meelt. Ka tema sõda Wenemaa vastu, mida 1788—1790 peeti, ei õnnestanud: Rootsi laewastik sai wenelaste käest lüüa, nii et ta Suursaare juurest tagasi pidi pöörama. Rootsi wäes tõulis rahutus ja kuningas tegi Wäralas, Kümi jõe ääres, Wenemaaga rahu, milles 1743. aastal määratud piirid kinnitati. Heäranis suurft wiha kuninga vastu kandis aadeliseifus; selle seifuse liikmed tegiwad salalepingu, mille liige a. 1792 kuninga Stockholmis ühe näokatte-pidu peal maha laskis.

2. Wenemaa Katarina II. all (1762—1796). — Kui Peeter Suur a. 1725 suri, ilma et ta omale troonipärijat

nimetas, algasiwad Wenemaal õõrumised trooni päraft. Nende jookful omandasiwad tsaari kodakondsed ja wäepealikud palju mõju troonilefaamise peale. Iseäranis fagedasti peafefiwad Wene troonile nüüd naesterahwad, kelle all nende armuofalised fuurt mõju riigi juhtimise peale awaldasiwad. Sifemine politika keerles enamasti nende küsimuste ümber, kas ainuwalitfult mitte aadeli kafuks piirata ei faa ja kas Peetri alustatud uuendusi alal hoida ja jätkata wõi neid aegu tagafi fuua, mis enne Peetrit oliwad walitfenud. Jäädawa lõpu tegi neile küsimustele Katarina II. Tema sai trooni oma abikaasa Peeter III-ma, Sakfamaal üleskaswanud Peeter I-fe tütrepoja käeft oma kätte ja hakkas Wenemaal lüdidufega walgustufeaja uuendusi fäitfa ifefeiswalt toime panema. Kõrgeandeline walitfejanina, kes walgustufe waimukangelastega, nagu Voltaire ja Diderot'iga elawas kirjawahefufes seifis, kuffus warsti peale troonilefaamist rahwaafemikkude kogu uue feaduferaamatu wäljatõõtamiseks kokku; feadustewalmistajate jaoks feadis ta aga ife juhatuskirja kokku, mille mõtted ja fõnad suuremalt jaolt Montesquieu kirjatõõdeft laenatud ja nii wabameelsed oliwad, et Prantfufe walitfus raamatu laialilaotamist omal maal ei lubanud. Kuid feaduferaamatu kokkufeadmifefst ei tulnud midagi wälja, seft et keisrinna paremaks arwas tema walmistajaid peagi jälle koju faata. Katarina pani walitfufe- ja kohtu asjus palju parandusi toime, edendas põllutõõd, kaubandust, töõstust ja laewandust. Nagu Peeter Suur Wenemaale Lääne mere rannamaad Rootfi käeft wõitnud oli, nii wõitis Katarina kahe suure sõjaga Türgi käeft Musta mere rannamaad. Lõppewalt Poola riigift oskas ta kõige suurema ofa Wenemaa külge wõita.

3. Esi m e n e P o o l a r i i g i j a g a m i n e (1772.) — Poola riigi lifemine nõrkus oli tema naabritele juba ammu ilmfiks tulnud. Suure Põhja ja Seitsmeaastase sõja jookful oliwad wõõraste riikide wäed Poolamaad ilma külimata ja palumata risti ja põigiti läbi sõtkunud, ilma et Poola riik, milles omefi 15 miljoni rahwast elas, kurja sõnagagi oma õiguste eeft wälja astus. Juba Preifi Friedrich I. ja Peeter Suur oliwad P o o l a m a a j a g a m i s e üle nõuu pidanud, kuid selle

mõtte täidesaatmine jäi 18. aastalaja kolme suure walgustatud ainuwalitseja, Friedrich Suure, Katarina II-le ja Josef II-le hooleks. Juba ammu oli Friedrich Suur Poola riigi hukatuft ette walmistanud. Iseäranis tarwis oli Friedrich Suurel seda Poola riigi soppi Wisla ehk Weikseli jõe ääres Thorni linnast Danzigi linnani (praegust Lääne-Preisi maakonda), mis tema riigi kahte jakku jagas, nii et Preilimaa (praegune Ida-Preisi maakond) Brandenburist ja teistest riigiosadest täitsa lahus oli. Ta tegi Wenemaaga salalepingu ja lubas selle eest hoolt kanda, et Poolamaal korratus ei lõpe, *liberum veto* ära ei kaotata ega ka Poola troon mitte mõne kuningasoo kätte pärifeks ei jää; kuningaid pidi ka edaspidi ainult walitama ja seega õõrumised ja korratused Poola erakondade wahel alalisteks tehtama. Poola troonile seati nüüd Stanislaw Poniatski (1764—1795), Katarina II-le ligidane sõber ja mõjualune, kelle walimist Poola riigipäew Wene ja Preisi wägede ähwarduste all toimetas. Poola usufallimatus kiirendas riigi hukatuft. Katoliklased ei andnud disidentidele, i. o. protestandi ja Kreeka-õigeusulistele mitte täit kodanikuõiguft, mille kättesaamiseks õigeusulised Katarina II-le nõuusolemisel konföderatsiooni ehk lepingu alutasiwad. Niisama suguse protestantlaste konföderatsiooni wõttis Friedrich Suur oma warju alla. Poola isamaalased alutasiwad Czartoryski (l. fshartorõski) perekonna eestwõttel Bar'i linnas Podolias kolmandama konföderatsiooni (1768), et Poola wabaduft naabrife wastu kaitsta. Algas werine sõda poolakate eneste keskel ja Wenemaa wastu. Türklased heifsiwad poolakate nõuusle ja kuulutasiwad Wenemaale sõda, kuid saiwad wenelaste käest lüüa: wenelased wõtsiwad nende käest Krimmi, Moldau ja Walahia omale ja hukkaliwad nende laewastiku Wäike-Aasia rannal Tshesme sadamas ära (1770). Et Wenemaad Türgi kulu peal mitte liiga wägewaks minna lasta, pani Friedrich II. Wenemaale ette Moldaud ja Walahiat Türgile tagasi anda ja selle asemel Walge-Wenemaa Poola küljest Wene külge wõtta. Tasakaalu alalhoidmiseks pidi Austria Poola küljest Galitsia enesele saama, Preilimaa aga Poola maakonnad Wisla jõe ääres ilma Thorni ja Danzigi linnata, mis Poolale pidiwad jääma. Sel kombel pandigi esimene Poolamaa

jagamine a. 1772 toime, mis läbi neljas osa Poola riigist kolme naabri kätte läks.

4. Teine ja kolmas Poola jagamine (1793—1795). — Nüüd alles sai suuremale osale Poola shljahtshiffiteele selgeks, et tarwis on riigikorda parandada. Kui Katarina II. uuesti Türgiga sõda pidas, tarwitasiwad nad seda juhtumist. Nad kaotasiwad Preisi kuninga Friedrich Wilhelm II-le nõusolemisel *liberum veto* õiguse ära ja tegiwad 3. mail 1791 kinnitatud põhjusleaduse läbi oma riigi piiratud wõimuga kuningriigiks, mis eelt nad terwe Europa käest kiita saiwad. Kuid üks osa Poola shljahtst, kes *liberum veto* õiguse kadumisega ka oma „kuldse wabaduse“ arwas kadunud olewat, kufius Katarina II-le omale appi, endist riigikorda jälle jalale seadima. Friedrich Wilhelm II., kes hiljuti ise poolakaid riiki uuendama oli kihutanud ja neid aidata lubanud, murdis oma sõna ja saatis, nagu Katarinagi, oma wäed Poolamaale; nende wastu ei jõudnud Poola wägi wäpra Kosciuszko (I. kolhffjühko) juhatusel all mitte seista. Wene- ja Preisimaa jagasiwad oma wahel teist korda Poolamaad (1793). Wenemaa sai järelejäänud Walge-Wenemaa osa omale, Preisimaa aga Thorni ja Danzigi linnad ning osa Poolamaad. Järgmisel aastal katusiwad poolakad oma tubli juhataja Kosciuszko all weel kord meeletamisega wõõraste mõju murda ja ärawõetud riigiosad tagasi saada, kuid Kosciuszko langes waenlaste kätte, tema wägi sai lüüa ja Wene kindral Suworow wõttis Warshawi linna ära. Nüüd jagasiwad kolm naabrit weel wiimased Poola riigi jätised eneste wahel ära (1795): Aultria sai enesele Wäike-Poolamaa ühes Krakowi linnaga, Preisimaa Suur-Poolamaa ja Mafowia ühes Warshawi linnaga ja Wenemaa Kura ning Leedumaa Wilna linnaga.

Nimede ja sündmuste juhataja.

- Acheni rahu 189.
 Aargau rahu 130.
 Adalchew 96.
 Adolf Friedrich 196
 Alba 59, 62—64, 76,
 78—79.
 Albrecht 34, 88, 92—93,
 155.
 Albuquerque 5.
 Aleksei 159.
 Alembert 183.
 Almagro 12.
 Altmargi rahu 86, 100.
 Amerika leidmine 7, 11.
 anabaptistid 30.
 Andruslowo leping 158.
 Anglikani kirik w. epis-
 kopalkirik.
 Anna, Austra printsess,
 119, 128.
 Anne, James II. tütar,
 151.
 Aranda 186.
 äravõitmata armada
 74—75.
 Arkwright 152.
 Arminius 69.
 atheistid 192.
 Augsburgi *interim*-leadus
 40.
 Augsburgi riigipäew 37.
 Augsburgi ufuleping 40,
 100, 107, 113.
 Augsburgi ufutunnistus
 38.
 August II. 158, 162—163,
 169.
 Austria pärimiseõda
 188—189.
 aztekid 12.
 Baaseli konzil 21.
 Balboa 14.
 Banér 111.
 Bari konföderatsioon 198.
 Bathori 89, 98, 100.
 Belgia 60, 68.
 Belgia sõda 124.
 Belgradi rahu 154.
 Bell 96.
 Berlichingen 33.
 Bernhard, Weimari hert-
 fog, 110—111.
 Blake 144.
 Bobadilla 10.
 Boccaccio 16.
 Boleyn 45—46, 72—73.
 Bonifacius VIII. 21.
 Böömi mäs 102—103,
 105.
 Bosluet 123.
 Bothwell 173.
 Bourbonid 77, 154.
 Braganza 71.
 Breitenfeldi lahing 109.
 Bresti union 89—90.
 Briel 64.
 Bröfembro 86.
 Burleigh 72.
 burshua 171.
 Caboto 10.
 Cabral 6.
 Cajetan 25.
 Calas 180—181.
 Calderon 71.
 Calvin 42—44, 56.
 calvinlased 134, 142.
 camifardid 130.
 Camões 19.
 Carlos II. 71, 128—129.
 Carlos III. 186.
 Cartesius 175—177.
 Caterina de' Medici 77,
 79.
 Cervantes 19, 71.
chambres de réunion 125.
 Charles I. 136—138, 140,
 142.
 Charles II. 123, 143,
 146—148.
 Charles VIII. 35.
 Charles IX. 77—80.
 Charles Guise 77.
 Christian II. 47—48.
 Christian III. 48, 97.
 Christian IV. 85, 105—
 106.
 Christian, Braunschweigi
 krahw, 104—105.
 Christoph 93—94.
 Cicero 17.
 Clemens VI. 22.
 Clemens VII. 36.
 Clemens XIV. 186.
 Colbert 122—123, 126,
 131.
coelibatus 45.
 Coligny 77—80.
 Colombo 6.
commons 132.
 Condé prints 111, 119—
 120, 123.
 Corneille 123.
 Correggio 18.
 Cortez 12.
 Cosimo de' Medici 17.
covenant 138.
 Cranmer 46.
 Crespy leping 38.
 Cromwell, Oliver, 140—
 147.
 Cromwell, Thomas, 46.
 Czartoryski 198.
 Darnley 73.
 Daun 190.
dauphin 128.
declaration of rights 150.
 deistid 178—179.
 dekretalid 27.
 Descartes 123, 175—177.
 Desiau lahing 106.
 Dias 5.
 Diderot 182—184, 197.
 diktator 126.
 disfidendid 134.
 Donauwörth 101.
 Drake 74—75.
 Dünkirchen 146—147.
 Dürer 18.
 Dyck 68.
 Eck 26.
 Edward VI. 46, 72.
 Egmont 61—63.
 Elisabeth 189, 191, 196.
 Elizabeth 47, 72—76,
 134.
 Eleonore 128.
 Elfsborg 85
 encyclopedistid 182—183.
 episkopalkirik 45, 72,
 134—135, 137—138,
 141.
 Erasmus Rotterdamus
 19.
 Ergmäe lahing 96.

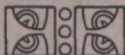
- Erik XIV. 82—83, 98.
 Ernst 104—106.
 Eugen 129—130, 154.
 Farnefe 66—67, 74—75, 81.
 Fehrbellini lahing 155.
 Felipe II. 41, 59—62, 64—68, 70, 72, 74—75, 80—81, 84.
 Felipe III. 68, 70.
 Felipe IV. 71, 128.
 Felipe V. 129—130.
 Fénelon 123, 131.
 Ferdinand I. 37, 101.
 Ferdinand II. 102—104, 106, 109, 113.
 Ferdinand III. 112, 128.
 Ferdinand, ertshertfog, 111.
 Fernando 8, 11, 28, 35—36.
 Fiesco 10.
 Filippini saared 14.
 Flemming 85.
 Fox 151.
 François I. 36, 38, 55, 76, 78.
 François II. 73, 77.
 François Guise 77—79.
 Franz I. 189.
 Fredrik II. 97.
 Fredrik IV. 162.
 Fredrik, Rootfi kunin-
 gas, 195.
 Fredrikshald 164.
 Friedrich I. 156.
 Friedrich II. Suur 180, 185, 187—191, 197—198.
 Friedrich III. Tark 25—29.
 Friedrich V. 103—104.
 Friedrich Wilhelm I. 156, 170.
 Friedrich Wilhelm II. 193, 199.
 Friedrich Wilhelm, suur
 kuurwürf, 155.
 fronde 120.
 Fürstenberg 93, 96—97.
 Galilei 19, 176.
 Gallas 111.
 Gama 5, 10.
 Gardie 83.
 Gebietiger 49.
 generalstaatid 60, 68.
 Georg Wilhelm 108.
 George I. 151.
 George II. 151.
 George III. 151.
 George IV. 151.
 Gérard 66.
 Gibraltar 130.
 Goa 5.
 gööfid 61.
 Goethe 184.
 Gray 46.
 Gregorius XIII. 80.
 Groß-jägersdorfi lahing
 190.
 Grofius 69.
 Guatemozin 12.
 Guise 73, 77, 79.
 Gustaf I. Vasa 47—48, 82, 97.
 Gustaf II. Adolf 85—86, 90, 100, 107—110, 164—165.
 Gustaf III. 195—196.
Habeas corpus-leadus
 148.
 Habsburi waliffejalugu
 101—102, 108,
 111—112, 118,
 128—129, 154, 188.
 Haiti 8.
 Hampden 137—140.
 hanfa 69, 97.
 Hargreaves 152.
 haridus 19, 51—52, 57.
 Heinrius 129.
 Henri II. 40, 76—77.
 Henri III. 77, 80, 89.
 Henri IV. 78—82, 102,
 118—119.
 Henri Guise 79—80.
 Henrique Merefäitja 4.
 Henry VIII. 44—45,
 72—73, 133.
 Herder 184.
 Hispania 14.
 Hispania pärandusefäda
 128—131, 154.
 Hispaniola 8, 10—11.
 hispanlaled 10—11, 13.
 Höchfädäti lahing 129.
 Hohenzollerni waliffeja-
 fugu 155—156.
 Holbein 18.
 Holland 68.
 Hollandi Ida-India kau-
 bafeits 67.
 Hollandi mäfs 64.
 Hollandi fäda 124—125.
 Hollandi ühiswabariik
 68.
 Hoorne 61—63.
 Horn 111.
 Howard 75.
 Hubertusburi rahu 191.
 hugenofid 44, 76—77,
 117.
 Hugenoti fäjad 76—80, 126
 humanismus 15—16.
 Hus 21, 26.
 Hutten 31—32.
 Ida-India 11.
 independendid 141—142.
 India 3.
 indianlaled 9, 13.
 indulgentfiad 22, 24, 54.
 Ingliife koduäda 140—
 141.
 Ingliife mäfs 147—150, 178.
 Inglismaa wabadus
 132—133.
 inka 12.
 inkwiiffionikohus 55,
 61, 137.
 intendandid 118, 120.
interim 38, 40.
 Iabel 7, 9—10.
 Iory lahing 81.
 Iwan IV. 83, 94, 98—
 100, 161.
 Jagellode kuningafugu
 84, 89.
 Jamaika 9, 146.
 James I. 73, 133, 135—
 136, 138.
 James II. 147—150, 178.
 James V. 72.
 James VI. 133.
 Jeffreys 149.
 jeffuitlaled 55—58, 186—
 187, 192.
 João II. 5, 8.
 João IV. Braganza 71.
 Johan III. Vasa 83—84.
 Johann Friedrich 39.
 Johann Georg 108.
 Johann, Leidenift, 34.
 Josef I. 185.
 Joieff II. 187, 193—195,
 198.

- Joseph I. 154.
 Joseph Ferdinand 128.
 Juan d' Aufria 59, 65.
 Julius II. 23, 35.
Kaarde rahuleping 159.
 Kalkutta 152.
 Kant 184, 193.
 Kappeli lahing 43.
 Karl V. 28—29, 35—36, 39, 41, 45, 55, 61.
 Karl VI. 130, 154, 188.
 Karl VII. 188—189.
 Karl IX. 83—85, 90.
 Karl X. 157, 160, 167.
 Karl XI. 124, 159—160, 167—169.
 Karl XII. 158, 160, 162—164, 167, 169.
 Karl, Lothringi hertsog, 153.
 Karlowiçi rahu 154.
 Karlstadt 30.
 Kafimir 157, 159.
 Katarina II. 101, 180, 191, 196—199.
 Katharina, Hispania printsefs, 45.
 Katharina, Johan III. abikaasa, 83—84.
 Katharina, Poola printsefs, 89.
 katoliku kiriku puhasamine 55.
 katoliku liiga 102, 104, 109.
 kaubandus 57—58, 122, 134, 144, 152, 156, 172, 195.
 Kauniç 193.
 kawalerid 139.
 Kepler 19, 176.
 kerapead 139—141.
 Kettler 88, 96—98, 101, 166.
 kirjandus 18—19, 71, 123, 131.
 Knox 73.
 koadjutor 92—93, 97.
 koadjutoriwaen 93, 95.
 Kolini lahing 190.
 kolme Henri sõda 80.
 Kolmekümne-aastane ufufõda 102—113, 118, 184, 187.
 Kolumbus 6—11.
 konföderatsioon 90.
 konwent 149.
 Konstanzi konzil 21.
 Kopenhageni riigipäew 48.
 Kopernikus 19, 176.
 kõrge komisioon 137—138.
 Kosciuszko 199.
 Kristina 86—87, 167.
 kübara-erakond 195.
 „kuldne wabadus“ 91, 158, 199.
 Kunersdorfi lahing 190.
 kunst 17, 70—71, 123, 156, 192.
 Kurbski 96.
 Kuuba 8.
 Lääne-India 11.
 Lachaise 126.
 laenumehed 50.
 laewaraha 137, 139.
 laewafõidu-seadus 144.
 Lafontaine 123.
 La Hougue merelahing 127, 152.
 Languedoc'i kanali ehitus 122.
 La Rochelle 78, 117.
 Las Casas 13.
 Laud 137—138.
 Laudon 190.
 Lechi lahing 109.
 Leibniz 156.
 Leiden 65.
 Leipzigi lahing 109.
 Leo X. 23.
 Lennardo da Vinci 18.
 Leopold I. 128, 153, 162.
 Leopold II. 194.
 Leopold, Deslau würft, 156.
 Lesling 184.
 Lefczyński 158, 163.
lettres de cachet 179.
 Leutheni lahing 190.
 Leverrier 177.
liberum veto 90—91, 198—199.
 Liiwimaa maapäew 50.
 Liiwimaa sõda 96.
 Locke 177—178, 180.
 loodufeteadus 19, 176.
 lordprotektor 145.
lords 132.
 Lorenzo Medici 17.
 Louis XII. 35.
 Louis XIII. 115—116, 118, 128.
 Louis XIV. 119—131, 144, 147, 149, 153—155, 173.
 Louis XV. 188—189.
 Louis, Louis XIV. poeg, 128.
 Louis, Louis XIV. poja-poeg, 128.
 Louvois 123, 126—127.
 Loyola 55—56.
 Lübecki rahu 106.
 Lublini union 88.
 Ludwig II. 37.
 Lundi rahu 160.
 Lutherus 23—31, 39.
 Lutter am Barenbergi lahing 106.
 Lützeni lahing 110, 165.
 maadeleidused 1, 3.
 maailmifekunst 18, 68, 70.
 maanõukogu 166.
 Macaulay 150.
 Macchiavelli 18.
 mäcenid 17.
 Madalmaade olud 60—61.
 Madalmaade ühendatud wabariik 66, 68.
 Magalhães 14, 74.
 Magdeburi 107—108.
magna charta libertatum 136, 150.
 Magnus 97—98, 100.
 Maintenon 126.
 Malakka 5.
 Malinda sultan 5.
 Manuel 5.
 Margareta, Parmast, 61.
 Margareta Theresia 123.
 Marguerite 78.
 Maria Anna, Hispaania, 128.
 Maria Antonia 128.
 Maria di Medici 115.
 Maria Theresia, Felipe IV. tütar, 128.
 Maria Theresia, Karl VI. tütar, 188—189, 193.
 Marignano lahing 36.
 Marlborough 129—130, 152.

- Marokko ristifõda 59.
 Marstonmoeri lahing 140.
 Martiniß 103.
 Mary Guife 73.
 Mary, James II. tütar, 149—150.
 Mary Stuart 72—74, 77.
 Mary Werine 46—47, 72, 74, 77.
 Mafepa 163.
 materialistid 192.
 Matthias 102—103.
 Maunu 83.
 Maximilian I. 28, 35.
 Maximilian II. 101.
 Maximilian, Baieri hertfog, 101—102, 104, 107, 109.
 Maximilian, Baieri kuurwürft, 128.
 Mazarini 118—120, 144.
 Medici, Caterina de', 77.
 Medici, Cosimo de', 17.
 Medici, Lorenzo, 17.
 Medici, Maria di, 115.
 Medici fugu 35.
 Medina Sidonia 75.
 Melanchton 31, 38.
 Mendey 10.
 meregõõfid 64.
 merkantilism 183.
 Mexiko 12.
 Michelangelo 18, 23.
 Miltiß 26.
 Milton 143, 147, 180.
 Mohács'i lahing 37, 154.
 Mohammed 153.
 mõisate tagasiwõtmise 160, 167.
 Molière 123.
 Monck 146.
 Monmouthi hertfog 148.
 monopoli-õigus 172.
 Montesquieu 181, 185, 197.
 Montezuma 12.
 moriskod 70.
 Moriß, Orange prints, 67—69.
 Moriß, Saksi hertfog, 39—40.
 Mühlberi lahing 39.
 Münchhausen 94, 98.
 Münsteri mäis 34.
 Münzer 30, 33.
 Murillo 71.
 Mustafa 153.
 müffi-erakond 195.
 naeste-rahuleping 36.
 Nantes'i edikt 81, 117, 126, 156.
 Narwa lahing 162.
 Nafesby lahing 141.
 Naupaktose lahing 59.
 Newton 176—177, 180.
 Nijmegeni rahu 125, 155.
 nõiaproffeslid 174.
 nonconformistid 134.
 Nördlingi lahing 111.
 Nürnbergi leping 38.
 Nyftadi rahuleping 164, 170.
 õigustekuulutus 150.
 õiguste-palwekiri 136.
 õkonomistid 183, 185.
 Oldenbarnevelt 68—69.
 Orange prints Wilhelm w. Wilhelm.
 orduriigi jagamine 96—98.
 orduriigiõid 52.
 Orinoko 10.
 orjakauplemine 13.
 Oudenaarde lahing 130.
 Ovando 10.
 Oxenstierna 86, 110.
 Palestrina 18.
 Pamplona 55.
 pantheism 176.
 Pappenheim 110.
 Paraguay 57.
 Pariisi werepulum 78—79.
 Pärtli õõ 79.
 Pascal 123.
 Pafau kokkuleppimine 40.
 Patkul 169.
 Pavia lahing 36.
 Peeter I. 158, 161—163, 197.
 Peeter III. 191.
 Peetri penning 21.
 Penn 144.
 peraparlament 142, 144.
 Peru 12, 14.
 Pestalozzi 182.
 Peterwardeini lahing 154.
petition of rights 136.
 Petrarca 16.
 Pfalzi kuurwürft 44.
 Pfalzi pärandusefõda 127—128.
 Pfalzi fõda 103—104.
 Philipp, Hesli maa-krahw, 39—40.
 Philippe IV. 21.
 Philippe, Anjou hertfog, 128—129.
 pikk parlament 138, 146.
 pikkfilm 19.
 piltide purustamine 62.
 piffarikirjad 179.
 Pitt 151.
 Pizarro 12.
 Plettenberg 51, 91, 96.
 Põhja fõda 162—164, 170.
 põllutõõ 172.
 Poltawa lahing 163.
 Pombal 185—186.
 Pompadour 189.
 Poniatowski 198.
 Poola olud 87.
 Poola pärandusefõda 154.
 Poola riigi jagamised 197—199.
 Portugali mäis 71.
 portugallased 5, 6.
 Poswoli rahu 94.
 Praaga rahu 111.
praedestinatio 44, 69.
 pragmatiline sanktsion 188.
 Prantfufe akademia 118.
 Prantfufe kirjanduse kuldne ajajärk 123.
 Prantfufe parlament 119.
 presbyterid 43, 141—142.
 presbyterikirik 134—135, 141.
 protektor 145—146.
 protestandid 37.
 protestandi union 101, 104.
 Prynne 137.
 püha liiga 80—81.
 punane raamat 84.
 puritanlased 44, 134—135, 137.
 püsirohu-wandefelts 135.

- Pym 138—139.
 Pyrenei rahuleping 119.
Q
 Quesnay 183.
 raamatufütrikkimine 2.
 Rabelais 19.
 Racine 123, 131.
 raepenionär 124.
 Raffael Santi 18, 23.
 Raleigh 76.
 Ramillies lahing 130.
 Ralfatti rahu 130.
 ratiionalismus 175.
 Ravailiac 82.
 Recke 94.
 reformeeritud kirik 42—43.
 Rembrandt 70.
 renesansli-aeg 16.
 renesansli-itiil 17.
 Requiesens 64—65.
reservatum ecclesiasticum 41.
 restituffioni-edikt 106—107, 111.
 Reuchlin 19.
 Ricci 186.
 Riccio 73.
 Richard, Cromwelli poeg, 146.
 Richelieu 108, 111, 116—119.
 Rocroi lahing 119.
 Romanowi waliffejalugu 157, 160.
 Roskilde rahu 159.
 Roßbachi lahing 190.
 Rousfeau 181—182, 185.
 Rubens 68.
 Rudolf II. 101—102.
 Ruriku waliffejalugu 160.
 rüütliordu 49.
 rüütlike mäis 30—31.
 Ruyfer 124, 144.
 Ryswyki rahu 127—128.
S
 Saaremaa piiskopiwaan 92.
 Saint-Germaini rahu 160.
 Saltõkõw 190.
 San Salvador 8.
 Sapolje rahu 99.
 Savonarola 21.
 Schiller 184.
 Schuiski 96.
 Sebastião 59.
 Seim 87.
 Seitsmeaastane sõda 189—191, 196.
 Seydliß 190.
 Seymour 46.
 Sforza 35—36.
 Shakepeare 19, 76, 180.
 Shisma 21.
 Ihljahta 87—88, 158.
 Ihljahtihitfid 87, 89—91.
 Shmalkaldi leping 38.
 Shmalkaldi sõda 39.
 Sholastika 15.
 Shoti mäis 138—139.
 Shweitti kodulõda 43.
 Sickingen 32.
 Slawata 103.
 Smith 183.
 Sobieski 153, 158.
 Sofia 161.
 Speyeri riigipäew 37.
 Spinoza 70, 177.
 Stångebro lahing 85.
 Staupitz 25.
 Stockholmi riigipäew 159—160, 169.
 Stockholmi wereisaun 47.
 Stolbowa rahu 85.
 Strafford 136—138.
 Stralfund 106.
 Stuartid 133-135, 144-146, 151.
 Stuartite restauratsioon 146—147.
 Sture 47.
 Iüdametunnistufe-wabadus 55.
 Suleiman II. 37, 153.
 Sully 81, 115.
 Sumpfiseius 172.
 Suur kuurwürst 155.
 suurweirid 153.
 suwerenid 113, 153.
 Suworow 199.
 Taani sõda 105—106.
 tähekoda 137—138.
 talupoegade mäis Sakfamaal 32—34.
 Tasfo 19.
 teadus 15, 19, 123, 131, 156, 179, 192.
test-act 147.
 Teßel 24.
 Teusfina rahu 83.
 Tilly 104, 107—109.
 Tiziano 18.
 tõõstus 122, 134, 152, 156, 195.
 Torgau lahing 191.
 Torino lahing 130.
 Torstenfion 111.
 toryd 148.
 Toscanelli 6.
 Trento (ehk Trienti) kirikukogu 39, 54.
 Tromp 144.
 trükiwabadus 150.
 tifenlorid 173.
 Tihelme 198.
 Tudori kuningafugu 73, 76, 133—134.
 Turenne 111, 119, 123.
 türklaste kümnies 21.
 Turu rahu 196.
Ü
 Ühendamisekohtud 125.
 Ulrika Eleonora 164, 195.
 unioni-aeg 84—85.
 Upsala koosolek 84.
 ufupuhastus Inglismaal 44—47.
 ufupuhastus Eiwimaal 49—54.
 ufupuhastus Poolamaal 87—88.
 ufupuhastus Sakfamaal 20—41.
 ufupuhastus Shweittis 41—44.
 ufupuhastus Skandina-wias 47—48.
 ufufalliwus 55, 141, 150.
 ufuwabadus 192, 194.
 Utrechti leping 66, 130.
 Uufikaupungi rahuleping 164, 170.
V
 Valois 80—81.
 Vane 143, 146—147.
 Vafa waliffejalugu 157.
 Vasco da Gama 5, 10.
 Wasly 77.
 Vauban 123, 131.
 Vega 71.
 Velazquez 71.
 Vespucci 11.
 veto-õigus 151.

- Visconti 35.
 Voltaire 179—181, 183
 —185, 187, 192, 197.
Vulgata 29.
 „wabadufe-aeg“ Rootlis
 195—196.
 wabamõtlejad 178-180.
 wabamüürlased 179.
 waimuelu 15—20, 70,
 76, 131, 173, 184.
 Wale-Dmitrid 160.
 Walgemäe lahing 104.
 Wallenstein 105—111.
 Walpole 151.
 „wana desfaulane“ 156.
 wandefeatus 147.
 wannutatud mehed 150.
 Wārala rahu 196.
 Warshawi lahing 157.
 Wartburi 29.
 Watt 152.
 weegööfid 64
 Wene-Rootfi sõjad 196.
 Wentworth 136—137.
 werenõukogu 63.
 Westeråfi riigipäew 48,
 82.
 Weffali rahuleping 68,
 112, 119, 155.
 whigid 148.
 Wiclif 44.
 Wilhelm, Riia peapiis-
 kop, 92—93, 97—
 98, 166.
 Wilhelm I., Orange prints,
 61—66.
 Wilhelm (William III.),
 Orange prints, 125,
 127, 129, 149—152,
 178.
 Witt 124—125.
 Wittfocki lahing 111.
 Wladislaw IV. 157.
 Wolmari maapäew 93.
 Wormsi riigipäew 28—
 29.
 Wrangel, Rootfi wäepea-
 lik, 111.
 Wrangel, Tallinna piis-
 kop, 94, 98.
 Zenta lahing 154.
 Zipangu 7.
 Zorndorfi lahing 190.
 Zusmarshaufeni lahing
 112.
 Zwickau prohwetid 30.
 Zwingli 41—43.
 Zygmunt I. 87—88.
 Zygmunt II. August 88
 —89, 97.
 Zygmunt III. 84—86, 89
 —90, 157.

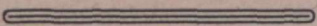

Tähfamad trükiwead.

Chk.	22	4.	rida	ülewalt	Trükitud on:	peab olema:
	48	9.	„	„	indulgentfi	indulgentfia
	88	19.	„	alt	Westerås	Westerås (l. westeros)
	96	6.	„	„	Zigmunt	Zygmunt
	119	8.	„	ülewalt	Alberti	Alberti
	154	2.	„	„	Ardeni	Ardenni
					Mohás'i	Nlohács'i.

Samal kirjastusel ilmub 1908. aasta sügisel veel rahwa-
koolide ja progümnaasiumide jaoks:

J. Sitska,
Äjaloo algõpetus.

Wana-, kesk- ja uus aeg.

August Busch'i raamatukaupluse kulul Tallinnas

ilmustavad muu seas:

Birow, A., Aritmetika ülesannete kogu keskkoolidele. Kolm jagu à	40	kop.
Busch, A., Kuke-aabits. (Piltidega.)	10	"
Ederberg, F., Lühikene Piibli-teadus. Juhatuieks pühakirja fund- mielele koolile ja kodule kirja pandud.	25	"
Großschmidt, O., Ristiinimete palwekoda. II. jagu.	80	"
Hoffmann, H. W., Mina ja minu pere, meie tahame Jehoovat tee- nida. Igapäevase kodule jumalateenistuse raamat. 125 ja	185	"
Hurt, Dr. I., Elu walgus. Jutuleraamat.	250, 300 ja	400
Johanfon-Pärna, J., Wene-Eesti sõnaraamat. (Üle 16 tuhat Wene keele sõna.)	80	"
Jürgens, J. L., ja Tafak, K., Geografia käsiraamat. Piltidega ja kaartidega.	50	"
—, Geografia õperaamat. Piltidega ja kaartidega. Kolm jagu à	70	"
Kampmann, M., Kooli lugemiseramat. I. ja II. jagu	à 60	"
Кузникъ, Т., Географія для начальныхъ школъ Прибалтій- скаго края	20	"
—, Словарикъ (Sõnaraamatukene) къ первому выпуску „Руской рѣчи“ М. Вольпера	10	"
—, Русско-Эстонскій словарь ко второй части „Русской рѣчи“ М. Вольпера	18	"
—, Словарь къ третьему выпуску „Русской рѣчи“ М. Вольпера	20	"
—, Словарикъ (Sõnaraamatukene) къ букварю „Рус- скаго слова“ Л. Григорьева	10	"
—, Словотолкователь для эстовъ ко второму выпуску учебника Л. Григорьева и В. Оленина „Русское слово“	18	"
—, Словарь къ третьему выпуску книги для класснаго чтения „Русское слово“ Л. Григорьева и В. Оленина	20	"
—, Русско-Эстонскій словарь къ первой части учебника „Родной мѣрь“ И. Дависа	10	"
—, Русско-Эстонскій словарь ко второй части учебника „Родной мѣрь“ И. Дависа	18	"
—, Русско-Эстонскій словарь къ третьей части учебника „Родной мѣрь“ И. Дависа	20	"
—, Школьный пѣсенникъ для эстонскихъ народныхъ училищъ. Kooli-laulik Eesti rahwaskoolidele.	20	"
—, Wene-Eesti ja Eesti-Wene sõnaraamat.	250 ja	300
Cipp, M., Koolilaste Piibililugu ehk Wana ja Uue Seaduse piibli jutustused salmidega.	40	"
—, Piltidega Piibililugu.	40	"
—, Piibililugu seletustega. Esmene raamat: Wana Seaduse lugu.	30	"
—, Piibililugu seletustega. Teine raamat: Uue Seaduse lugu.	60	"
—, Koolilaste kirikulugu ja lühike kodumaa kiriku lugu.	50	"
—, Lühikene kodumaa kiriku lugu	10	"
Mohrfeldt, A., Kirikulugu.	50	"
Prawdin ja Mühlmann, Rehkendamise ülesannete kogu rahwa alguskoolidele. I. jagu.	25	"
Sitska, J., Ajaloo algõpetus. Wana, kesk- ja uus aeg.	80	"
—, Üleüldine ajalugu. Wana, kesk-, uus ja kõige uuem aeg. Neli jagu.	à 80	"
Umbria, J., Wäikene usuõpetuse raamat.	20	"
Trükis on:		
Jung, J., Muinasaja teadus eestlaste maal. III. jagu	125	"
Pärn, G., Piibililugu ja weikene Luteruse katekismus algus- ehk elementarkoolidele linnas ja maal. 49 pildiga, Palestina ja ülewaaatuse kaardiga	40	"
Sarw, J., Süsika õpetus.	—	"